

ТҮРК ТИЛДҮҮ МАМЛЕКЕТТЕРДИН САЯСАТТЫН КОЛДОО ФОНДУ, БИШКЕК

TÜRKDİLLİ DÖVLƏTLƏRİN SİYASƏTİNƏ DƏSTƏK FONDU, BİŞKƏK

ФОНД ПОДДЕРЖКИ ПОЛИТИКИ ТЮРОКЯЗЫЧНЫХ ГОСУДАРСТВ, БИШКЕК

Бул китеп Түрк тилдүү мамлекеттердин саясатын колдоо
Фондунун заказы менен которулуп басылды.
Китеп бекер таркатылат

Bu kitab Türkdilli dövlətlərin siyasətinə dəstək fondunun
sifarişilə tərcümə olunub nəşr edilmişdir
Kitab pulsuz yayılır

Эта книга переведена и издана по заказу фонда поддержки
политики тюркоязычных государств.
Книга распространяется бесплатно

Бисмиллахир Рахманир Рахиим!

КАМАЛ АБДУЛЛА

ТИЛ ИЛИМИНЕ САЯКАТ

Тилчи эместер үчүн тилчилик

«Улуу Тоолор» – 2014

**Кыргыз тилине которгон: Мукан Асаналиев,
Бакыт Жунусалиев**

Азербайжандын белгилї окумуштуусу, жазуучу Камал Абдулланын бул китеби тилчи эместер ічін тил илиминин бир канча сырларын ачат. «Тил илими жашообузда кандай мааниге ээ?» деген суроого жооп издеген автор, бул илимдин коомдогу актуалдуулугунун артышына салымын кошот. Ошону менен бирге бул китеп жаш филологдор ічін пайдалуу интеллектуалдык деугээлдеги каражатка айланат.

Женекей жана тїшїнїктїї тил менен жазылган бул чыгарма башка илимдин екїлдерїнїн дагы кызыгуусун арттырары шексиз.

ТИЛ «АККАНСУУДАЙ» ЖАҢЫРЫП ТУРАТ

Бул китеп окурманды кызыктыра турган ыкмалар менен жазылыптыр. «Үйүңдө жатып бул саптарды окуйсуң, ичинден тымызын бир каршы пикирди жаратасың, анан тамекини тартып бир стакан чай сурайсың» дейт тамашакөй автор. Эми «чайды» го, кыргыздар айткандай, кудай буюрса ичебиз, ал эми Камал Абдуллага эмнеге каршы болмок элек, айткандары даана болуп жатса. Ооба, биз күн сайын белгилүү сөздөрдү кайра-кайра айта берип тажабайбыз. Ооба, албетте, кайталанат, бирок азыр айткан сөзүн анан айткан сөзүнө чын эле окшобойт. Бир сааттан кийин ушул эле сөз, бирок биринчи жолу угулгандай. Тилибиз «аккан суудай» эле жаңырып турат го, чиркин. Сүйлөм сайын жаңырат, ар бир тыбышы суунун тамчысындай. Калмак акыны Давид Кугултиновдун бир таамай саптары ушуга ылыйык болуп турат, которуп берейин.

*«Ааламыбыз эскирди деп сен айттың,
Макул дейли, кажети жок талашкандын,
Бирок, мына, асмандагы жылдызың
Жерибизди дагы кайра жаңыртты!»*

Тилдин ар бир сөзү асмандагы жылдыздай. Тил байыртадан келетат, жылдыз деле мурдагы күнү жаралган нерсе эмес. Бул жаңылык менен эскиликтин ширелишинен, мезгил менен жердин чырмалышынан чыгат. Автор баалагандай, тил «бир эле учурда жаңы дагы, эски дагы». Бул өзүнүн тил илимине саякатын ак кемеге жайгаштырып, окурман менен өзүн ошого олтургузуп, астына Эхмед менен Залха деген эки сүйүктүү жашты ары бери бастыртат. Анан Михаил Булгаковдун «Мастер менен Маргарита» деген гениалдуу чыгармасын эске салып, өзүнүн китебин баштайт.

1970-жылдары автор Азербайжан Илимдер Академиясынын астындагы Тил Институтунун жетекчиси академик Маммедага Ширалиев студенттерге окуган лекциясын угуштур. Ал кезде тилге мисал келтиргенде зат атооч катары

«Эхмед мектепке келди» деп сүйлөм түзүшчү экен, кайра кайра бир эле ысым менен (биздеги «Асан» сыяктуудай). Ошондо академик агай жооп берип жаткан студентти токтотуп, «Эхмед кечээ өлгөн, башка ат тап» дептир. Мына кызык, бардык мисалдарга жараган Эхмеддин аягы ушундай болуптур. Бирок, мезгил өтөт, академик өтөт, Эхмед кайра «туулуп», өзүнүн көнгөн ордуна кайтып келет. «Бул азыр деле биз менен бирге дейт» автор (кыргыздар деле «Асанынан» ажыраган жок).

Залха да тилдин мисалдарына кирип, азербайжандарды дагы эле «ашык» кылып жатат. Ушуга байланыштуу бир чоң проблема бар дейт автор, ал «тил табышып, туугандашуу, жакындашуу». Ушуну жапа тырмак чечкиле, бирок чечип жатканда, силер грек баатыры Сизиф деген немеге окшоп калбыгыла деп эскертет. Оор эле ташты бийик эле тоонун чокусуна чыгаралбай, кыйналган каарманды айтып жатат. Ошол жакка ошону чыгаруунун кереги деле жок болчу, бирок өмүрүн ошол ташты «түртүүгө» арнаптыр.

Анан «мираж» деген түшүнүктүн болгону жакшы экен дейт китептин автору, себеби бардыгы ачылып, бардыгы бүтүп калса, аябай эле кызыксыз болуп калат да. Ооба, ар дайым аракеттин үстүндө болушубуз керек, ар дайым жаңырып турушубуз керек. Аккан суудай. Залха айым козгогон сүйүнүн түбү жок, муну автор «Ариаднанын жибине» салыштырат. «Тил кантип жаралат жана анын келип чыгышын кандай жол менен үйрөтөт» деп, тарыхый-салыштырма метод жөнүндө кеп козголуп, ушул нерсе Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө биринчи жолу пайдалангандыгы айтылат китепте. Жана башка атактуу илимпоздордун ысымдары бар, мисалы, М.Ломоносовго туура баа берип, орус тилинде «Аллахка дагы сыйынуга мүмкүнчүлүктөр ачылган» дейт автор.

«Деде Коркуттун китеби» айтылат. Ошонун доорунда «ошол заман» деген сөз пайда болуп, эркектерге атты кудуретине жараша биришчи экен. «Букача» болсон, анда эрдик

көрсөтүп, жоо бетинде бука сыяктуу турушун керек. «Жалганчы» болсон, анда сага эч ким ишенбейт. Анан сөздөрдүн этимологиясына көңүл бурулат. Мисалы, «түфен» деген түрк сөзү илгерки «түф» деген тыбыштан жаралган. Кыргызча муну «мылтык» дейбиз («түф» деп үн чыгарат го). Анан тил илиминдеги «тууганчылык» жөнүндө айтылат, мисалы, «тогуз» деген сөздү чуваш тилинде азыр «тахар» дешет экен (сөздүн аягындагы «з» тыбыштын ордуна негедир «р» тыбыш тура калыптыр).

Автор «прокрустово ложе» деген илгерки бир кызыктуу түшүнкү чечмелеп берди. Грек мифологиясындагы Прокруст деген зөөкүр неме туткундарды керебетке өзгөчө жаткырып, анын буту керебеттен салаңдап калса, ашыгын кестирип, ал эми буту жетпей калса, чойдуртуп керектүү өлчөмгө жеткирип салчы экен. Бул мисал аркылуу Камал Абдулла тил өзүн өзү иреттейт, керебет менен чеңелбейт деген ойду бизге айтты. Эми ушундай терең ойго биз кантип каршы чыкмак элек. Баракелде деп айтабыз авторго.

Кубан Мамбеталиев
филология илимдеринин доктору
(Бишкек шаары)

Азербайжандын белгилүү тилчилери
Меммедага Ширелиув, Мухтар Хусейнзаде
жана Эбдулезел Демирчизаделерге арнайм.

МЕНИН УРМАТТУУ ОКУРМАНЫМ, же болбосо КИРИШ СӨЗ

Күндөрдүн биринде белгилүү француз драматургу **Мольердин** күлкүлүү каармандарынын бирине ашык болгон **Журденге** анын өмүр бою проза менен алек болгону белгилүү болот. Ал киши ушунчалык таң калганын жашыра албайт. Проза мененби? Ал эмне???

Бирок, менин Азиз Окурманым, сени кесибине жана иштеген ишиңе карабастан, өмүр бою тилди өнүктүрүү менен алектенгениң үчүн «күнөөлөгөн» бирөө бар. Ал — мен! Буга сен таң калбасаң керек. Ал эми адабияттын алтары болгон акын-жазуучуларыбыз бул китепти кунт коюп окуп, акылга салып таразалап көрүшсө, «Тилдин өнүгүшүнө салым кошкон биз элек го, эми эмнеге мындай болуп кетти?» деп мени күнөөлөбөс.

Албетте мен жаңылган жокмун, жана жаңылбайм деп ойлойм. Айтор сен дагы тилди калыптандыруучу жана өнүктүрүүчү болуп эсептелесиң, Азиз Окурманым. Эгер дарыгер болсоң — өз тилиңди ар дайым аксатпай, медицина тармагында өнүгүүсүнө, жаңылануусуна салым кош. Инженер болсоң — андан жакшы, жөнөкөй курулуштан баштап жогорку технологиялык жетишкендиктерге чейин сүйлөп жатып, өз тилиңди калыптандыруу, өнүктүрүү жана жаңыртуу менен алектенсең, анда өз эне тилине зор салым кошкон тилчиден айырмаң аз болот. Эгер мугалим болсоң — ар бир сабак өткөн сайын, тилиң жаңыланып турат. Ал тургай, ишкер болсоң дагы тилиңди жаңыртып, байытып турууга мүмкүнчүлүгүң болот, башкача айтканда, мында да тилчисиң.

Мүмкүн сен да «Эмне үчүн ар бир жолу жаңырат деп жатасың? Эмне тил ар жолкусунда жаңыланып турмак беле?» деген суроо туулуп жаткан чыгар?

Мен азыр бир досумдун «Ар дайым жаңыланабы?» деп сурап, мыйыгынан жылмайганын көрүп турам.

Албетте, Урматтуу Окурманым. Ар бир жолу жаңыла-
нып турат!!!

Эскерме.

Дагы бир нерсе айтайынбы?! Карачы, мүмкүн сен азыр өз үйүңдө, тынч бир жерде отуруп бул саптарды окуп жатасың да, ичинден акырындап каршы пикирлер жарала баштайт. Андан кийин бир аз сабырсыздана тамекини күйгүзөсүң да, аркы бөлмөдөгү бирөөгө мындай деп айтасың (чынында эмне деп айтасың, айырмасы жок): — Мага бир стакан чай берип койгулачы, мүмкүн болсо... — дейсиң.

Карачы, бул күндөгү айтып жүргөн сөздөрүңдүн өзү кечээ күнү, тагыраак айтканда, ар күнү айткан сөздөрүң... Ошентсе да, дал ошол сөздүн өзү эмес. Кайталанды, бирок ал сөз эмес. Кызык бекен?! Кечээ күнү дагы, андан мурунку күнү да, ар дайым бул сөздөрдү кайталай бересиң. Бирок... бир сааттан кийинби же бир мүнөттөн кийинби, ушул эле сөздөрдү кайрадан айткан болсоң, алар биринчи жолу айтылып жаткандай жаңыдан жаралган болот. Сен кайсы жерде болбогун, ким менен болбогун, кайсы куракта болбогун, өз тилиңди жаңыдан, жаңыдан жана дагы жаңыдан жаратып жаткан болосуң.

Туптуура, бардыгы туура! Ал гана эмес бул жашоодо эч нерсе кылбаган адам дагы, коомдогу эң керексиз деп аталган адам дагы өз тилин

жаңыдан жаратуучу болуп эсептелет. Бир аздан кийин көрөбүз, бул тил гана эмес — бул деген кеп, бирок мында айып жок экенин билем, бул нерсе дагы өтүп кетет. Тил менен кепти азыр бир эле нерсе дегендер сыяктуу, буларды ошондой кабыл алсак деле эч кандай зыяны жок экендиги талашсыз. Бирок убактылуу гана. Себеби бардык нерсе акырындап болот. Албетте, бардыгы жаңыдан боло берет. *Эскерменин соңу.*

Бардык нерсе жаңыдан жаралган, ошол эле учурда тээ байыркы болот, Азиз Окурманым. Бул дагы эмне дегендик? — деп сурайсың. Карама-каршылык, түп тамыры менен карама-каршылык. Эми сени менен айрым маселелер боюнча шарттарды тактап алуунун да убагы келди деп ойлойм. Эмесе мындай, эгер сен бул карама-каршылыкты жана бул китепти окуган учурда кездешкен башка кемчиликтерди ошол турушунда бирдей көрүп жана бирдей кабыл ала албасаң, анда башка маселелерде дагы бири-бирибизди түшүнө албай калышыбыз мүмкүн. Мына ушуга даяр болушубуз зарыл.

Эми карама-каршылыгыбыздын түшүндүрмөсү мындайча: Жогоруда макулдашкандай эле сен, мен жана ар бирибиз тилди жаңыдан жаратуучубуз. Бирок белгилеп кеткендей, тил тээ байыртадан келаткан бир тил, башкача айтканда, бир эле учурда байыркы дагы, жаңы дагы болуп эсептелет. Тил илими күтүлбөстүккө жана парадоксалдуулукка бай бир илим. Анын кимди болбосун өзүнө тартып турган укмуштуудай дүйнөсүнө саякат кылуу — өзгөчө бир кызыктуу окуяларга бай дүйнөгө сакаят кылгандай болот. Бул китепти биз аз окугандан кийин сен дагы ошондой деп ойлой баштайсың, туурабы?!

Байыркы грек философторунун бири Гераклдын: «Бир дарыяга эки жолу түшүүгө мүмкүн эмес» деп айтканы бар. Чындыгында эле ошондой. Бардык нерсе өтө берет, өзгөрө берет. Жаңы эле бутунду салган сууга кайра экинчи жолу сала албайсың. Себеби, ал суу дароо агып кетет. Бул масе-

леде түшүнүксүз болгон нерсе жок деп ойлойм. Бул учкул сөздүн жашоодогу тиешелүү мезгилге жараша аныктама-сы бар: кайталангыс аалам, кайталангыс коом, кайталангыс инсан... Бирок, азыр мени бул карама-каршылыктын тээ түпбашатына байланыштуу бир нерсе көп ойлотот. Бул агып кеткен дарыя баары бир ошол эле дарыя болот да.

*Бир эле дарыя, бирок ошол эле дарыя эмес,
Бир эле сүйлөм, бирок ошол эле сүйлөм эмес,
Бир эле сөз, бирок ошол эле сөз эмес.
Бир эле үн, бирок ошол эле үн эмес.*

– Бул кандайча болуп калат?! – деп сурайсың сен таң калганыңды жашыра албай, Азиз Окурман.

Менин жообум болсо мындайча:

– Эң жөнөкөй.

Бирок, талашуунун кереги жок. Себеби, кээде бир белгисиздиктин аныктамасы экинчи бир белгисиздиктин жардамы менен курулат эмеспи. Анан албетте, мындай абал олуттуу натыйжаларга кыйынчылык алып келет. Мындай абалга туш болбоо үчүн ар бир нерсеге көңүл коюп, биз дагы аз да болсо дыккат бололу. Тил, кеп, модел, кептин инфраструктурасы, маалыматтар, тон, интонация тембр жана башка бир топ түшүнүктөр менен жакындан таанышып, маани-маңызын жакшылап түшүнүп албасак, айрым суролоорго толук мазмундуу жооп берүү биз үчүн бир топ кыйынга туруп калат. Мүмкүн жооп бере аларбыз, бирок, так жана канааттандырарлык жооп болбой калуу мүмкүнчүлүгү жогору болуп калат. Албетте, бардык нерсенин өз убагы келет деп мен ишендирип кете алам. Бул маселеге биз да роо болбосо да (демек, китептин кайсы бетинде жана кайсыл убакта экендигин айтуу бир топ кыйынга турат) сөзсүз кайтып келебиз.

Эми бир аз да болсо алдыга жыла берели. Алгач, шартыбызды эске салып алалы. Биз жогоруда тилдин жаңыдан жаратыла бере тургандыгын, ошол эле учурда эски, байы-

ртадан келаткан бир тил экендигин айтып өткөн элек. Бир эле учурда жаңы дагы, эски дагы. Шартыбыз болсо — ушул **балады** кабыл алуу эле. Азыр болсо бул шартка бир аз кошумча кылабыз: ким буга ишенбесе, анда бул китепти бактап окубай эле койсо болот.

Мына ушундай иш, Азиз Окурманым. Эми ишене баштасаң керек өзүң деле. Ээ болгон кесибиче карабай туруп, сен биз менен азыркы учурда кадимкидей эле тилчи-сиң. Бул китеп болсо, сенин энеңден келген тилиңе жана аны эч кыйналбай өздөштүрө билген шык-жөндөмүңө кошумча «белек» катары жана сени тил илиминин укмуштуудай ааламына алып бара турган бир чыйыр болсун деген максатта жазылган. Туулгандан эне сүтү менен келген тилчилик шык-жөндөмүң кийин алган билимиң менен жуурулушса, мындан да жакшы натыйжа чыгары шексиз. Ошондуктан, мен сени тил илиминин аралдарга толгон деңизине саякатка алып барам. Анан улам бир аралдан экинчисине кызыктуу жүрүш жасайбыз. Ал аралдар биринен бири өткөн жапжашыл аралдар, өзүнчө бир керемет жайлар. Ар бир арал өзүнчө дүйнө. Сени менен ар бир аралды өзүнчө кыдырып, тил илиминин айрым бир проблемалары боюнча сүйлөшөбүз. Саякатыбыз ак парустуу, сонун кеме менен болорун дагы алдын ала айтып кетейин. Бул кемеде сен экөөбүздү Эхмед жана Залха аттуу эки жаш коштоп барат. Сага бир сырды айта кетейин: Эхмед Залханы жакшы көрүп калган. Ал эми буга байланыштуу алдыда кеңири сөз болот. Кеменин үнүн угуп жатасыңбы? Чамдаш керек. Убактыбыз аз калды.

Кана эми, Эхмед, Залха, сөздөн ишке өтөлү. Мен жакшы көргөн улуу жазуучу Михаил Булгаковдун **«Жалгыздыктын жүз жылы»** ... жок, ал эмес, кечирим сурайм. **«Уста жана Маргарита»** чыгармасындагы белгилүү кайрылууну экөөбүз тең жакшы эстесек керек.

Кана эмесе, кеттик, менин Азиз Окурманым! Тезирээк!!!

І БӨЛҮМ

ЗАЛХАНЫ СУРАГАН БАР...

1. *Эхмед менен Залха.*
2. *Тил институтундагы илимий семинарлар жана академик М. Шералиев: «Эхмед өлдү».*
3. *Илим жана проблемалар*
4. *Эхмедге Залханы эмне дейбиз?*
5. *Залханын төрөлүшү жана тилдин келип чыгышы*
6. *Залханын чоңоюшу жана тилдин телчигүү тарыхы*
7. *Залханын мамиле курган достору жана тилдин башка тилдер менен салыштырылышы*
8. *Залханын бир тууганы менен болгон мамилеси жана тилдин туугандары*
9. *Залханын кошуналары менен болгон мамилеси жана тилдин түрлөрү*
10. *Тил илиминдеги методдор*

Саякатыбызды баштоодон мурун, менин Азиз Окурманым, сени жогоруда аты аталган эки жаш менен жакындан тааныштырып койгум келип турат.

Кыздын аты Залха, жигиттики болсо Эхмед. Саякатыбыздын башынан аягына чейин бул эки жаштын жардамына муктаж болобуз. Айтылган пикирлерге ишенүү үчүн келтирген бардык мисалдарыбыздын жана үлгүлөрбүздүн каармандары мына ошол эки жаш болмокчу. Бир топ ой-пикирлерибизди Залха менен баштап Эхмед менен бүтүрөбүз, же тескерисинче, Эхмед менен баштасак, Залха менен аягына чыгабыз. «Эхмед» дегенде, Азербайжан илимдер академиясынын Несими атындагы тил институту жана 1970-жылдары ар жуманын башында өткөрүлүүчү илимий практикалык семинарлар эсиме түштү. Бул семинарларда институттун коллективи бир жума ичинде радио-телевиде-

ниелердеги жана басма сөз беттериндеги кетирилген тилдин стилистикалык жана грамматикалык катарлары тууралуу сөз кылышып, аларды жоюу багытында кеңешер эле. Кээде мындай семинарларда теоретикалык лингвистика маселелерине арналган лекциялар да окулуп турчу. Деде Коркут айткандай, «ал мезгил» Лингвистика институтунун эң кызык мезгилдери экен.

Семинарлардын жетекчиси белгилүү тилчи, окумуштуу, институттун директору академик **Меммедага Шералиев** эле. Лекция менен гана сабак өткөн институттун тилчилери эне тилинен мисал берген учурларда энчилүү зат атооч катары «Эхмед» атын колдонушат. «Эхмед мектепке келди», «Эхмед китеп окуду», «Эхмед менин досум» жана башка ушул өңдүү мисалдарда алмаштыргыс каарман Эхмед болуп эсептелет. Мэммэдага мугалим, бирок анын аты түбөлүккө «Профессор» деп аталып калды. Академик болгонуна көп убакыт болсо да, ага «профессор» деп кайрылышар эле. Бир күнү сабакта профессор кезектеги мындай мисалга чыдай албай тарс «жарылды»:

— Токто, токто! — деп баяндамасын тык токтотту.

Ал байкуш эмне кыларын билбей токтоп, унчукпай калды. Эмне кылмак эле... Өз пикирин далилдөө үчүн дагы бир жолу «Эхмед бир нерсе жасады...» дегендей бир сүйлөмдү мисал кылган эле.

— Токто! Жетишет!

Өзгөчө абалга келе түшкөн профессорду таануу мүмкүн эмес эле.

— Эхмедден кутулдук! Айтып коёюн, Эхмед кечээ өлгөн. Уктуңарбы? Өлдү Эхмед. Башка ат тап. Болбосо, кайра-кайра эле «Эхмед мындай кылды», «Эхмед андай кылды»...

Мына ушундай, бардык мисалдарыбыздын жалгыз темасы болгон Эхмеддин аягы ушундай болду. Ал бир канча

убакыт көздөн далдаа болуп жоголуп кетти. Бирок мындай абал көпкө созулбады. Бир топ мезгилден кийин кайрадан бир Эхмед туулду. Акырындап чоңо берди. Анан кайра эле мектепке келди, анан мектептен үйүнө келди, анан Эхмед суу алып келди. Бир сөз менен айтканда, Эхмед өзүнүн ордуна, ошону менен бирге, биздин тилибизге, мисалдарга толгон оюнубузга кайтып келди. Азыр дагы Эхмед биз менен бирге!... Мен билгенден биздин Эхмед мурунку Эхмеддин татыктуу орун басары. Залха болсо... Бир мезгил келет, Эхмед дагы, Залха дагы бизге аябай керек болот. Биздин саякатыбыз аягына чыкканча Залханын дагы Эхмеддей эле көп жардамы тийет бизге. А мүмкүн андан дагы көбүрөөк тийет. Кандай болгон күндө да бара көрөрбүз.

* * *

Бул бөлүмдүн атын коюнун зарылчылыгы барбы? Болбосо, дагы бир кайталап колу: «Залхага ашык болгондор бар...» Залхага ашык болгон канча киши бар экен? Бул эмне дегендик? Кандай болгон күндө да биз түшүндүрдүк го? Залханын ким экенин билдик го. Эми кыздын каалаганы бар, башкача айтканда, ага жуучу түшкөн бирөө бар. Бул эмне, оюн беле?!

Акыркы суроого мен мындай суроо менен жооп берет элем. Эмне үчүн болбосун? Ошондой болчу дейсиң. А эгер ошондой болгон болсо, бул оюн бизге эмне берет? Менин оюмча, ал бизге бир нерсе берет. Азыр болсо... баарын бир тарапка ко туралы. Биротоло эмес, убактылуу гана. Себеби... себеби бир аз проблема бар. Азыр биздин негизги максатыбыз, ошол проблемаларды чечип алуу.

Проблемабыз бар, Азиз Окурманым. Мындай карап турсаң, ар бир илимдин өзүнө тиешелүү маселелери, башкача айтканда, үйрөнүлө турган каражаттары, объекттери бар. Ар бир илим үчүн алар жетишерлик деңгээлде. Өзүнчө, башка илимдерден көз карандысыз жана маанилүү илимдердин бири болгон лингвистиканын маселелерине ки-

ришүүдөн мурун, алгач «проблема» сөзүнүн маани-маңызын ар тараптуу карап көрөлү.

Проблема, проблема дей беребиз, а бул «проблеманын» өзү эмне экендиги тууралуу бир жолу ойлонуп көрдүң беле? «Проблема» деген сөздүн өзү турган турушу менен, түпкү мааниси эмне? Экинчи жагынан алып караганда, мына ушундай маанилүү маселелер да ортого чыгат. Проблема тууралуу ойлонуунун өзү дагы проблемага айланып калбайбы?

Көп ойлоно бербеген адамдар, кыязы, сага дагы туш болгон болсо керек, Азиз Окурманым. Мына ошондой адамдар өздөрүнүн деңгээлиндеги суроолорун берип, көз алдыңда пайда боло баштайт. Алардын бирөө мындай дейт:

Проблема – бул, кыйынчылык. Чечими болсо – алдыңда турган тоскоолдук, башкача айтканда, маселе...

Бирөөсү болсо «**sorun**» (проблема) деп жооп берет. Бул эми түрк тилинде. Азырынча буларды алгачкы чечимдер катары кабыл алып туралы. Бирок убактылуу гана. Андан кийин бул сөздөн, башкача айтканда, «проблема» сөзүнөн жана анын маанисин талкуулоону бир аз токтото туралы да, ага сырттан, башка бир көз караш менен карап көрөлү. Эмнелерди көрөбүз жана кандай пикирлерди сунуштай алабыз, ошону карап көрөлү.

Акылдуу, даанышман адамдардын айтканына караганда, проблеманы чечүүгө же аны жоюуга аракет кылуу туура эмес, болбогон нерсе экен. Азад Мирзежанзаденин айтуусу боюнча, проблеманын үстүндө иштеп, аны менен «жолуңду таап алуу» маанилүү экен. Бир жагынан алып караганда, эгер проблеманы чечүү мүмкүн болсо, демек, ал башынан проблема

болгон дагы эмес. Ал **псевдопроблема**, башкача айтканда, жалган гана проблема экен. Проблема болсо дал ошол чечилбегени үчүн проблема болуп аталат. Аталган проблеманы чечүүгө бир кадам жакындаганыңды ойлонгон учурда, ал сенден бир кадам алыстаганын көрөсүң. Ошентип, баягы аралык закым сыяктуу өзгөрбөгөн бойдон калат.

Ошондуктан эң жакшысы, ошол проблема менен «тил табышууга» аракет кылып, аны ар тараптан көрө билүү, үйрөнүү мүмкүнчүлүктөрүн арттыруу, изилдөө ыкмаларын тереңден өздөштүрүү болуп саналат. Ошол проблеманын ички жана тышкы байланыштарынын бетин ачуу жана бул проблема деген түшүнүк менен «тил табышып» туугандашуу зарыл.

Башка жагынан алганда, Азиз Окурман, мындай бир маселе ортого чыгат. Макул, сен бул проблема менен кандайдыр бир жол таап, жакындаштың. Бирок, окумуштуулардын саны көп, а проблеманын жалгыз болгону сага маанисиз көрүнгөн жокпу? Башкача айтканда, бир канча окумуштуу бир эле проблеманын үстүндө иштеп жаткан болсо, алардын баары бул проблема менен тил табышып алууга мүмкүнбү? Ал проблемага болгон жакындашуу, «туугандашуу» ошол проблеманын үстүндө иштеп жаткан окумуштуулардын өз ара жакындашуусуна, «туугандашуусуна» алып келбейби? Мына, жогоркудай көптөгөн суроолордон жана күмөндөрдөн кийин төмөнкүдөй бир суроо дагы пайда болот: «Проблема өз алдынча бир гана проблемабы же бул проблеманын үстүндө иштеген канча окумуштуу бар болсо, ошончо проблемабы?» Дагы бир аз жөнөкөйлөштүргөн болсок, «проблема деген окумуштуулардын ой жүгүртүүлөрүнүн жемиши эмес да?!»

Айта кете турган башка бир абал дагы бар: проблема өз алдынча илимий изилдөө иштеринин методдоруна, анын сапатын аныктоочуларга таасир эте алабы? Окумуштуу проблеманы чечүү менен алек болуп жатканда, бул таза, идеалдуу түшүнүк окумуштууга дароо таасир этпейби?! Маселенин мындай коюлушу бир убактарда теоретик физиктерди бир топ машакатка салган.

Эскерме

Лингвистикада да мына ушундай абалды көөрүүгө болот. Фольклор менен алектенген тилчилердин иштөө ыкмалары, стилдери, кээде окумуштуулардын изилдөө объектисине жакындашып кетет. Бул жасалма окшоштуруубу же негизги маанисинен кабарсыз эле болуп жаткан нерсеби — ким айта алат? **Эскерменин соңу.**

Күмөн саноолор, шектенүүлөр, жаңы суроолор... Бул дагы сени таң калтырып жатат, кыязы. Бирок суроолор көп болорун жогоруда мен айтып өткөн элем. Ошентип, Азиз Окурманым, биз берген убадабызга ар дайым турабыз.

Эми алгачкы натыйжаны алууга мезгил келди. Бирок проблеманы чечүүдө өзүн байыркы грек баатыры Сизифке окшоштуруунун, башкача айтканда, куру бекер убаракерчиликтин кереги жок. Бул проблеманын артынан «тамчыдан деңизди көрүү», же болбосо маселенин өзөгү, анын анализи тууралуу сөз кылуу максатка ылайык болот. Бул алгачкы натыйжа катарында кабыл алынышы мүмкүн. Башка бир жагынан алып караганда, бир аз мурун айтып өткөндөй, проблема өз алдынча закым сыяктуу өзгөчөлүккө ээ болот дебедикпи. Сен ага канчалык жакындашсаң, ал сенден ошончолук алыстайт. Чындыгында, эгер ал өзү жасалма эмес, негизги проблема болсо, анда толугу менен ачыла бербейт. Бул башка бир алгачкы натыйжалардын бири болуп эсептелет. Мына ушундай!

Эми бул маселени колго алуунун убагы келип жетти. Биздин Залка дагы күтүп калды окшойт. Биз аны унутуп калган турбайбызбы. Бул бөлүмдүн аты дагы ... ушундай... Залхага ашык болгон бирөө бар эле. Бирок дагы бир нерсе бар. Кызыктай эле болуп калды окшойт. Проблема маселеси кайда, тил маселеси кайда? Тилдер кайда, тил кайда? А Залхачы, ал кайда? Бул суроолордун жообун бере турган убакыт бышып жетилди десек болот. Андай болсо, жоопту утурлап алга карай жөнөйлү, Азиз Окурманым!

Эскерме

Чү дегенде айтып коюн, ар бир илимдин багытында өзүнө таандык проблемалары бар. Проблемасыз илим болбойт. Башкача айтканда, ар бир илим өз проблемаларынын жыйындысы десек жаңылбайбыз.

Атап айтканда, жаңы дагы, табышмактуу дагы, керемет дагы, тааныш дагы, ошол эле учурда бейтааныш дагы болгон, караган сайын көз жетпей узарган жемиштүү талаага ээ болгон илим — биздин тил илими болуп саналат. Биз саякатыбызга чыгарда бул проблемалар эмнеден турарын так аныктап алышыбыз зарыл. Бул саякатка чыккан кемени максатына, көздөгөн жерине сак-саламат жеткизүү үчүн ошол барчу жеринин же максаттарынын өзү тууралуу ачык айкын маалыматка ээ болуу керек. Эгер ушуга ыраазы болсоң, анда кеттик Азиз Окурманым. **Эскерменин соңу.**

Ошентип, сен экөөбүз бул керемет тилчилик дүйнөсүнө боло турган саякатыбыздын эң башында турабыз. Ошол ааламга алгачкы кадамыбызды жасаганы турабыз. Эми бул мындай кийин эч кимге сыр болбой деле калды. Тил илими башка илимдердин арасынан тактыгы, багыты менен, ал эми өзүнө жакын болгон башка илимдерден изилдене

турган проблемаларды да туура ачып берүү, мезгил-мезгили менен анализ кылуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгону менен айырмаланат.

Бардык илимдердин өздөрүнүн изилдөө объектилери, башкача айтканда, анализ кылып изилдей турган проблемасы — бул илимдердин балдары сыяктуу. Так илимдерде дагы, гуманитардык илимдерде дагы ушундай, демек, тил илиминде дагы ушундай эле. Эгер проблема жок болсо, изилдөө объектиси дагы жок болот эле да, илим дагы жок болмок. Илимдин илим катары кабыл алынуусу үчүн проблеманын болушу керек. Жогоруда, проблеманын принцип жолу менен чечүүгө мүмкүн болбостугу анын закым сыңары бүдөмүк болорун шарттайт деп айтып өттүк го. Мына ошол багытта жасалган ар бир кадамдын артында үйрөнгөн, алды жагында болсо дагы үйрөнүлүшү керек болгон жаңы маселелердин жыйындысын кошо алып жүрөт.

«Закым» деген түшүнүктүн болгону кандай жакшы. Болбосо, Азиз окурманым, күндөрдүн биринде бир илимдин «башынан баштадың да, аягына чыктың» болуп, ар бир айлампа жолунан, лабиринтинен өтүп, колуңда Ариадна жибиң болбосо дагы лабиринттин ар бурчуна барып... анан артка кайттың. Бардыгы ошону менен бүттү. Мындай саякат, мындай натыйжа, кандай болбосун аябай кызыксыз болмок. Ар дайым аракетте болуу — бардык нерсенин жаны жана маңызы болуп эсептелет. Мына ушул, акылга азык берип, анын тереңдөөсүнө жана кеңейүүсүнө шыктандырган квинтенессия! Мына ушул, адамды бардык жактан жакшырткан, аруулаган, тазалаган жана ага ичинен жарык нур чачкан энергия. Мираж сыяктуу кубулуш, чындыгында, ар бир илимдин, анын ичинен тил илиминин негизги локомотиви, кыймылдаткычы болуп эсептелет. Мындай кубулушсуз бул илимдин жакын келечегин дагы болжоп айтуу мүмкүн эмес болмок.

Бирок, ойлондурган дагы бир маселе бар. «Сырттан кароо» үчүн кандай болбосун, бир илимге тиешелүү пробле-

маларды толугу менен кабыл алып, системалуу түрдө эске салуу бир топ кыйын. Башка илимдерде болгон сыңары, тил илиминде дагы мындай кыйынчылыктар кездешет. Проблеманын аты гана эмес ички өзгөчөлүгү, ички касиети тууралуу жалпы бир түшүнүк алууга мүмкүн болушу үчүн канча ачкыч табуу керек?! Чынында эле кыйын. Атайын адистикке ээ болбогондор үчүн, бул проблемалар лабиринтине кирүү өзгөчө аракетти талап кылган иш. Ошол эле учурда, мындай абалдан чыгуучу жол дагы жок эмес. «Залха маселеси» болсо так эле Ариадна жиби сыяктуу дал ушул мезгилде бизге жардамга келет.

Эскерме

Байыркы грек уламыштарында Минотавр менен урушка бараткан Ариаднанын сүйгөнү Тесерге: «Лабиринтке киргенде чубап кете бер да, Минотаврды жеңгенден кийин кайра кайтканда адашпай, ошол жиптин изи менен кел» деп бир түймөк жип берет. Ал эми азыркы бизге керек мааниси: кыйынчылыктан чыгуунун бир жолу...
Эскерменин соңу.

Тилчиликтин негизги маселелери катары эмнелерди айтса болот? Байыркы ойчулдар, филологдор, акын-жазуучулар кандай тил маселелери менен алектенип келген? Себеби, алгачкы тилчилер так ушундай эле акыл жана аң сезим ээлери болушкан да, Азиз Окурманым! Буларды билүү сен үчүн кызык болуп жатабы? Эгер андай болсо, кеттик алдыга. Бул керемет ааламга кадам таштайлы... Ошентип саякат башталды, болгону, сен кунт коюп, баарын көңүлүңө түйүп ал!

Бирок, алгач тилчиликтин эки чоң багыты тууралуу айтылгандарды жакшылап угуп, билип алаы. Тилчилер мындай дейт: **жалпы жана жеке тил илими.**

Жалпы тил илими теоретикалык багытта. Ал негизинен адамдардын кайсы элге, кайсы улутка таандык экендигинен көз каранды болбогон, адамдын тилдик жөндөмүн, маани-маңызын, өнүгүүсүн, калыптануусун, жаңылануусун жана бир мыйзам ченемдүүлүгүн үйрөтөт.

Жеке тил илими болсо бир аз башка багытта, башкача айтканда, конкреттүү бир тилге тиешелүү болуп, анын өнүгүү жана калыптануу тарыхын, жеке өзгөчөлүктөрүн анализ кылып, изилдейт.

Мына ушундай тилдин эки: теоретикалык жана практикалык багыты тил илиминин бир бүтүндүгүн түзүп, толуктап турат. Албетте, аталган эки багыт үчүн тең бул келтирген маселелер чек эмес. Мындай маселелердин санын дагы арттыра берүүгө болот. Биз болсо бул айтылгандарды кабыл алгандан кийин кайрадан проблемалар тууралуу сөзүбүзгө кайталы. Аталган проблемалардын тил илиминде болжол менен төмөндөгү көрүнүшкө ээ экенин белгилеп кетели. Биз аларды азыр карап көрөбүз. Бирок, алдын ала макулдашып алалы, бул келтирилгендер жаңы проблемалардын бул жерде берилген системалуулугу маалыматтык эмес, шартуу гана.

Теоретикалык тил илиминин эң кереметтүү проблемаларынын жана изилдөө багыттарынын бири — **тилдин маани-маңызы**, анын табияты болуп эсептелет. Тил эмне, кандай нерсе — физиологиялыкпы, генеологиялыкпы же биологиялыкпы, коомдукпу же индивидуалдыкпы? Мүмкүн тил — бул инстинкт, атадан балага өтөт чыгар? Мүмкүн тил... көктөн түшөт...?

Кыскасы, суроолор көп. Жогоруда айтылгандай, суроолор канчалык көп болсо да алар кызыктуу. Биз башынан эле ары кызыктуу, ары кооптуу жолго чыкканбыз, туурабы? Оң жагыбыз — түпсүз аң, сол жагыбыз — бийик аска. Туура чечим кабыл албаса, бардык аракеттер текке кетет.

Тилди эмненин, кандай **ыкмалардын жана методдордун** жардамы менен үйрөнүүгө болот.?

Тилдин пайда болуусу, калыптануусу, өнүгүшү кандай болот?

Тил жана речтин айырмасы кандай?

Тил жана ой жүгүртүү?..

Тилдин ички табияты?..

А тилдердин бүлөсү деген эмне? Мындай нерсе мүмкүнбү? Бул туугандыктын даражалары, түрлөрү кандай?

Тил илиминин билим катары пайда болушу жана өнүгүшү кандай этаптардан өткөн? **Тилчиликтин тарыхы** кандай?

Лингвистиканын башка илимдер менен болгон мамилеси кандай?

Жазуу, анын түрдөрү... алипсеси?

Жана башкалар...

Дагы эле суроолор, суроолор, проблемалар... Ишенип кой, Азиз Окурманым, бул бери жагы эле. Лингвистика деген илимге жакындашуубуз, жанашуубуз үчүн үйрөнө турган маанилүү убакыт келип жетти. Чындыгында, проблемалардын саны биз ойлогондон алда канча көп, проблемалар башка проблемаларды жаратат. Бирок...

Залха эми аябай эле зарыгып кетти. Мен бардыгын аны менен кеңешсем, ишенип кой, бул проблемалардын тизмесин эске сактап калуунун өзү проблема болот эле. Бул проблемалардын бардыгын өз орду менен билүү, алардын изилдөө ыкмаларын, иштөө механизмин жана критерийлерин үйрөнүү профессионал тилчи үчүн гана эмес, бардык филологдор, негизи эле гуманитардык илимдер менен алектенген бардык адамдар үчүн абдан маанилүү.

Жогоруда айтып өткөн проблемалар (тил жана ой жүгүртүү, тил жана реч, тил бүлөлөрү, тилдин калыптануусу жана өнүгүшү) өз алдынча эсибизде түбөлүк калса эмне болот. Бул аталган проблемалар, жок дегенде, ошол проблема

деңгээлинде эсибизде калса не болот? Тилчилик дегенде бизге бул илим тууралуу, кайдан жана эмнеден сөз болуп жаткандыгы тууралуу жалпы бир маалыматыбыз болсун да. себеби, бул маселелерден тышкары, бизге тааныш маселени жакындан алып карасак, мүмкүнчүлүгүбүзгө жараша «белгилүүдөн – белгисизге» аттуу бир байланыш куруу менен андан пайдалана алсак, бизге аябай жакшы натыйжаларды берери шексиз.

.... Залханы жактырган бирөө бар. Кыздын бактысы ачылганы турат. Бирок, өзүнө айтпа, өзүнүн бул тууралуу кабары жок. Иштин чоо-жайы мындай: кызды жактырып калган адам ага байланыштуу маселелерди алдын ала билгиси келип жатат. Аны жактырып калган адамдын аты Эхмед. Кадимки эле биздин Эхмед. Эхмедге Залха тууралуу бардык нерсени айтып, кеп-кеңеш беришибиз керек. Себеби, ал экөө тең тартынчаак. Бири-бирин көргөндө эмне кыларын билбей, айтарга сөз таппай калышат. Ошондуктан, Залха тууралуу болгон маалыматты Эхмедге биз айтышыбыз керек. Кызыгы, биз ал маалыматтарды айтуу менен Залха тууралуу гана эмес, тилчилик тууралуу кеп кылган болобуз.

Жакшы, эми биз Эхмедге Залха тууралуу эмне десек? Бул кызды кандай кылып тааныштырып, кантип сүрөттөп берсек? Жашын, ата-тегин, боюн, жан дүйнөсүн, жаш курагынын жетилип калганын, жүрүм-турумун, шык-жөндөмүн, дагы эмнелерди айталы жана булардын баарын кайсы тилде айтып берели? Эмнеден баштайлы?...

Тааныштырууну мына мындан баштасак жакшы болот окшойт: алгач, Эхмед, бул кыздын качан, кайда төрөлүп, кандай шартта дүйнөгө келгенин билсин. Мына ушундай жол менен баштасак боло турган. Эми биз кечиктирбестен бул фактыны акылыбызга түйүп алып, андан кийин аны тил илиминин талаасына алып баралы. Ошентип, тилге байланышкан проблемалардын бирөөсү, толук мааниси менен көз алдыбызда ачылат. Ошону менен бирге; **тил кантип**

жаралат жана анын пайда болушун кандай жол менен үйрөтөт? деген суроо келип чыгат.

Тээ алгачкы адамдардан бери азыркы маданияттуу адамдарга чейин тил акырындап өнүгүү жолун басып өткөн... пайда болгондон кийин! А бирок ал кандайча жаралган? Кеп мына ушунда болуп жатпайбы. Кантип тээ байыркы ата-бабаларыбыз коркуу, сүйүнүү, тынчсыздануу жана башка сезимдерин ырааттуу түрдө тилге салып, адашпай сөз курап, азыр ансыз дүйнө жашай албай турган тилди жаратышкан? Мүмкүн байыркы адамдар болгону табигаттагы үндөрдүү тууроо аркылуу акырындап жаратышкан? А мүмкүн бир иштин алдында өзүнө өзү күч-кубат, дем берүү үчүн ушундай таң калычтуу жана кызыктай үндөрдү чыгарып отурушкан. Же болбосо мындай күмөндүү суроолорду бир четке коюп, тил бизге тээ «асмандан» белек катары берилгенине ишене берелиби?

Байыркы ыйык китептердин бири болгон Библияда **«Баарынан мурда сөз болгон»** деп башталганы белгилүү. Мунун өзү эле бизге көп нерсени ачып берип жатпайбы. Азиз Окурманым, мына ушундай жалпы түшүндүрмөдөн кийин проблеманын кайсы багытта, кайсы жолдорго бөлүнө турганын сезе алдыңбы?

Эми маселеге өтүү айдан ачык. Залханын туулганы жана тилдин пайда болушу. Тил илимине эң жакын жана андан эң алыс адам дагы мындай окшоштукка таянса, лингвистиканын бул конкреттүү маселелерин эсине сактай албайт. Унутса, Залха менен Эхмеддин мамилесин, Залханын Эхмедге сүрөттөлүшүн эсине салуу жетиштүү. Мына ушул жана кадам сайын илгерилеп жылганда алдыдан чыккан башка тил маселелери да өз алдынча адам үчүн чоң мааниге ээ болот да, бир убакта акылдын тээ тереңинен жарыкка чыгат.

Эскерме

Бирок бул маселеде бир кичинекей өзгөчөлүк бар, башкача айтканда, ал психологиялык өзгөчөлүк. Мындагы маалыматтарды окуганда, кээде адамга алардын айрымдары эч кандай жаңы болбогону сезилет. Булардын баары ага мурун эле белгилүү болгондой. Албетте, мында илимде маалым болгон бир топ абал бар. Ошол эле учурда жаңылары дагы аз эмес. Бул жердеги «чыныгы тилчи (профессионалы жана профессионал эместери да) ким?» суроосуна ар бир окурман өзү жооп бере алат. Чынында эле тээ башынан эле билгенин билбегенинен ажырата билгендер чыныгы тилчилер болот. Ошол эле учурда чыныгы адам дагы. **Эскерменин соңу.**

Азырынча бизге жакшы тааныш болбогон адамдын ички дүйнөсүн көздөй бир аз алга жылалы. Залха тууралуу Эхмедге дагы эмнелерди айтсак болот? Ага бир көргөндө ашык болгон, бирок ал туурлауу өтө аз билген Эхмедге дагы эмнелер кызык болушу мүмкүн? Кыязы, Эхмедге анын кайда төрөлгөнү, ата-теги ким экендиги, чоңойгондо кандай өнүгүү этаптарын басып өткөнү кызык болсо керек? Албетте кызык. Эми ушул аталган маселени тил илиминин таласына алып келе турган болсок: «Тилдин өнүгүү тарыхы, басып өткөн этаптары, доорлору, тилдин жана анын ар башка көрсөткүчтөрүнүн өзгөрүшү... жана башка ушундай сыяктуулар кандайча ишке ашат?» деген суроо пайда болот. Бул жерде ушул суроо өтө маанилүү, ошол эле учурда, лингвистиканын маселелеринин катарына кирет.

Эгер тилдин бүгүнкү күндөгү колдонуу чөйрөсү сөзсүз түрдө өзүнүн тарыхый өнүгүү потенциалына таянышы керек. Тилдин тарыхый өнүгүүсү жана мезгилдин өтүшү менен өзгөрүшү мыйзам ченемдүү. Бул процесс узак убакытты ичине камтыган мезгилдин үзүмүндө гана байкаларлык болот. А чындыгында мындай эмес, тилдин өзгөрүүсү

мүнөт сайын ишке ашып турат. Болгону, биз аны сезбейбиз. «Тамчы таамп көл болот» деген сөз мына ушуга эң сонун мисал болуп берет. Албетте, Залха дагы туулгандан кийин акырындап чоңоюп, келшимдүү боло баштаган. Эхмед болсо мына ошол процесстердин кандайча болуп өткөндүгү тууралуу билүүсү керек. Эхмед муну билиши керек болсо, биз тилдин кандай өнүгүү этаптарын басып өткөндүгү тууралуу билип алуубуз зарыл. Мына ушул жерден кайрадан окшоштук принциби жардамга келет: «Тилдин өнүгүүсү кайсы факторлорго таянат, бул өнүгүү тилдин башка жактарында кандай болот? Эң башкысы — кандай темп менен ишке ашат? Жок болуп кеткен же жаңы пайда болгон тилдин элементтери тил системасында кандай өзгөрүүлөрдү жаратууга жооптуу» жана башка... Бул сыяктуу суроолор жана алардын жооптору дагы тил тарыхынын өз алдынча көлөмдүү изилдөө иштерин жүргүзүү үчүн ыңгайлуу жана жемиштүү пайдубал болуп берет деп айтууга өбөлгө түзөт. Залханын ачууга алдыруусун эске салуу тилдин өнүгүүсү үчүн пайдалуу болушу мүмкүн. Андан кийин биз Эхмед менен Залханы өзүбүз менен бирге так ошол жерге алып барабыз.

Кийинки эскермеге өтөлү... дагы кайсы маселе кандайдыр бир илим катары тил илиминин алдында тура алат? Кандай болгон күндө да алдыдагы иштерди пландоонун эң туура жолу Залхага байланыштуу. Биз жогоруда Залханын туулганы, анын бойго жетиши тууралуу маалымат бергенбиз. Бул жакшы. Эми болсо биз Эхмедге Залханын мүнөзү тууралуу бир аз маалымат бере кетишибиз керек, туурабы?! Бул адам ала турган кыздын мүнөзү, табияты, адамгерчилиги тууралуу билиши керек да. Тил илими дагы мына ошондой. Тилдин табияты дагы, мүнөзү дагы ошондой кызыктуу жана маанилүү. Мына ошентип, Азиз Окурманым, Залханын өзгөчөлүгүнөн акырындап тил илиминин өзгөчөлүктөрүнө келдик.

Маани-маңызы боюнча биз тилди кандай кабыл алышыбыз керек: биологиялыкпы, расалыкпы, индивидуал-

дыкпы же коомдук кубулуш катарыбы? А мүмкүн диний бир көрүнүш?

Бул суроого тил илими өз тарыхында бир-биринен айырмаланган ар түрдүү жоопторду берип келген. Ал жооптор «таң калычтуу» деген чекит менен «логикалык» жактан туура баага татыктуу деген чекиттердин арасынан орун алган. Башкача айтканда, алардын арасында өтө таң калычтуусу да, илимий жактан тастыкталганы да, фантазияга берилгени да, парадоксалдуу жооптору дагы бар.

Таң калычтуу жооптордун бири — советтик доорго туш келгени болуп саналат. Совет доорундагы жооп акыркы жана кабыл албай коюуга болбой турган мүнөзгө ээ болуп, башка жооптордун бардыгын жокко чыгарган. Ал жооп тилди коомдук бир кубулуш катары караган. Башкача айтканда, тилди коом эмгектенүүнүн натыйжасында гана жарата алган.

Совет доорунун мезгилинде тилдин диний, биологиялык жана башка өзгөчөлүктөрү толугу менен жооко чыгарылган эле. Чындыгында, бир жагынан алып караганда, социалисттик аң сезимге жана дүйнө таанымга ылайык келген бул жоопто белгилүү бир деңгээлде чындык бар. Бирок бул аныктама ошол доор үчүн дагы жалгыз жана бардык жагынан туура болуп эсептеле албай тургандыгы ачуу чындык. Тил илими сыяктуу бири-бири менен тыгыз байланышта болгон психология-физиология, социология-тарыхый кубулуштардын структурасын жана маңызын тээ тереңден карап көргөндө, аны Кудайдын адамга белек катары бергенин кабыл албаска болбойт. Мындай маселе диний көз карашка байланыштуу экени шексиз. Диний ишенимдин күчү болбой туруп, адам баласы «тил» деп аталган комплекстүү жана идеалдуу, жөнөкөй, ошол эле учурда байланыштыруучу бир механизмге ээ боло алмак эмес. Жеке өзүм тууралуу айтсам, мен бул чындыкка ишенем. А сенчи, Азиз Окурманым?!

Андан кийин бул тууралуу кенен жана системалуу түрдө бул сөзүбүзгө кайтып келебиз.

Аралдын ичинен бир топ илгерилеп баралы. Келгиле, тил илиминин жолунда дагы кандай маселелер бар экенин көрөлү. Бул тил илими бизге дагы эмнелерди үйрөтөт экен? Залхага тиешелүү бардык эле нерсени айткандай болду. Бирок, токто! Унутуп калган экем, негизги маселелердин бири унутта калыптыр. Бул кыздын саламаттыгы тууралуу биз алиге чейин эч нерсе айткан эмес экенбиз. Кыз алган адам, башкача айтканда, Эхмед кыздын ден соолугу тууралуу сөзсүз билиши керек да, туурабы?

Эми кайрадан ден соолук жөнүндө сүйлөшөлү. Сөз тил илиминин саламаттыгы тууралуу болсун. Эң кызыктуусу мына ушунда, себеби эми тилдин келип чыгышы тууралуу маселелер ортого чыгат. **Тилдин ички организми** деген чындыгында адамдын ар башка органдарынын бирдиктүү системасын түшүндүрөт. Бул жакта да молекулалар, нерв системасы, мээ, дем алуу органдары, кан айлануу системасы, ооз көңдөйү, тиштер, өпкө, бөйрөк, жүрөк, тил жана башкалардын тилде аларга туура келе турган элементтери бар. Мисалы, үндөшүү закону деген кан айлануу системасын чагылдырса, морфологиялык элементтер, башкача айтканда, суффикстер мен үчүн молекулаларды, фонемалар болсо клеткаларды элестетет. Жүрөк жана анын функциясы синтаксистин тил системасындагы иши сыяктуу — өз ара мамилелерди жөнгө салат жана бири-биринен эң алыста болгондорду да байланыштырып турат. Мисалы биз машина айдап баратып, кайрылышка келгенде «мен азыр оңго буруу үчүн рулду оң жакка бурайын деп ойлонуп отурбайбыз. Мына ушундай эле тилди колдонгондо «бул сөздү тигил сөздөн кийин айтайын, бул мүчөнү бул этишке жалгайын» деп эч ойлонбойбуз. Мээнин борбордук нерв системасы мындай ишти өз мойнуна алат жана тилдин функцияларын дагы эч жаңылбай аткарып келет. Башка органдар сыяктуу эле тилдин да аналогу бар: тилдин ички структурасы толугу менен Залханын саламаттыгынын тил илиминин

талаасындагы күзгүсү болуп бере алат, башкача айтканда, окшош функциялар башка-башка талааларда бири-биринин ассоциясы катары боло алат.

Бизди Залха тууралуу ойлондурган жалгыз маселе — анын кимдер менен мамиле кургандыгы болушу керек, туурабы? Залханын атаандаштары кимдер? Ал кимдер менен чогуу жүрөт? Кимдер ага таасир бере алат жана ал кимдерге таасир бере алат? Мына эми баары ачык болду, эми калганын сен өзүң деле улантып кетсең болот, Азиз Окурманым. Тил жана аны менен байланышкан башка тилдер. **Тилдердин бири-бирине болгон таасири.** Тилдердин салыштырмалуулугу. Тилдердин күрөшү. Көрдүңбү, булар канчалык терең болсо ошончолук кеңири кулач жайган маселелер. Дагы бир маселе — Залхага байланыштуу, ал жетишерлик деңгээлде жемиштүү болду.

Акыркы маселени мындай жол менен дагы ачып берсе болот. Тилчи болбогону үчүн Залханын бир туугандары менен болгон мамилеси тил илиминдеги генеалогиялык тилдик бүлөнү эске салган фактор сыяктуу, Залханын кошуналары менен болгон мамиле болсо тилдин түрлөрүнө ишарат кылган фактор сыяктуу колдонулат. Тил илиминде генеалогиялык бүлө түшүнүгү алыс менен жакындык даражалары менен коштолот жана типологиянын жакындык чегине чейин келет. Генеалогиялык жана типологиялык бүлө деген эмне, жакындык деген эмне, алардын арасындагы айырма кандайча аныкталат — мына ушуга окшогон суроолордун тегерегинде саякатыбыздын жүрүшүндө көптөгөн сөз болот. Азырынча, ушул айткандарыбыз менен жалпылаштырып туралы. Биз кайрадан Залха тууралуу чындыктан тил илиминин талаасына кадам таштап, булардын бири-бирине болгон окшош алакаларынан сөз кылсак. Тил илимине тиешелүү маселелерди колго алганда белгилүү бир деңгээлде кыйынчылыкка дуушар болсок, Залханы турмушка берүүдө пайда болгон проблемаларды — чыныгы ички маселелерди эске салуу жетиштүү. Мына ошондо бир жол табылат да, бири-биринен узак болгон талаалар ар бири өз тилинде сүй-

лөшө баштайт. Азырынча жаңы кирип жаткан аймак бизге али жакшы тааныш болбосо да жалпы айтылгандарды эске алуу менен, Азиз Окурманым, эгер сен мурун тил илимине байланышкан бардык нерседен алыс болсоң, анда мына ушул убакыттан баштап ошол аралык акырындап азайып баратат деп айта алам. Мындан кийин сенин колуңда белгилүү бир ачкыч бар жана ал ачкыч менен алдыңдагы караңгы бөлмөнүн кулпусун ача аласың. Бул караңгы бөлмө дагы акырындап агара баштады деп айтасың. Ал бөлмөдө эмне бар да, эмне жок экени башка маселе.

Мына, дагы да болсо сен сабырсыздана: «Мен бөлмөнүн ичинде эмне бар экенин билем. Караңгы бөлмөнүн ичинде кара мышык бар» - дейсиң. Ал эми сабырдуу окурман болсо капалуу түр менен: «Ал кара мышык бар болчу, азыр болсо бул караңгы бөлмөдө эч нерсе жок. Бир аз мурун ал мышык кайдадыр качып кетти» - деп айтат.

Бул айтылгандардын бардыгынан бизге пайдалуу болгон нерсе төмөнкү жөнөкөй бир чындык болду: бөлмөнүн ичине кирүүдөн мурун эле ал жактын абалы, ичинде эмне бары же жогоу бизге маалым болуп калган. Ал жакка ачкычтын же башка бир нерсенин жардамы аркылуу кирүү мүмкүн. Жогорудагы талаанын бирине кайтып келе турган болсок, бул жолу жаңы бир түшүнүк жаралат. Бул түшүнүктү биз метод деп атап койсок болот. Биз бул метод түшүнүгүн билбесек, бул саякатыбыздын аягына сак-саламат чыга албай турганыбызды айта кетели, Урматтуу Окурманым. Метод дегенибиз биз үчүн ачкыч дагы, компас дагы, эң башкысы — багыт дагы, жол дагы болуп берет. Бардык сөздүктөрдө: кайда болсо да алып барган жол! — деп жазылган. Байыркы грек тилиндеги **методос** сөзүнүн алгачкы мааниси мына ушундай.

Азиз Окурманым, кыязы дагы эле сабырсызданып: «бардык илимдердин методу методдор системасын түзөт» деп айтарсың. Бул да туура. Ошону менен бирге, тил илиминде башка илимдерден айырмаланган өзүнчө методдор-

дун топтому болушу керек. Болбосо, тил илими башка илимдер сыяктуу көз карандысыз өзүнчө бир илим болуудан калат. Англиялык окумуштуу Френис Бекон: «Метод караңгы жолдогу шам чырак сыяктуу» деген аныктама берген. Унутпасам, биздеги караңгы жер — бөлмө эле. Бул бөлмөгө жарык чачкан шам-чырак! Метод мына ошол шам-чырак сыяктуу. Бирок айтып коё турган бир нерсе — кайсы илим болсо болсун, өзүнө тиешелүү белгилүү бир методду колдонбосо, андан илимий бир натыйжа алуу мүмкүн эмес. Кайсы жерде илимий натыйжа болсо, кайсы жерде илимий процесс, илимий анализ болсо, ошол жерде метод колдонгон деп айта алабыз. Биз дем алганда абаны сезбегендей эле аны түздөнтүз сезбешибиз мүмкүн. Ар бир илимдин, ар бир изилдөөнүн өзүнүн жуткан абасы бар. Ал — метод болуп эсептелет. Андан кийин метафоралардын саны артат: ачкыч, компас, жарык, дем алуу... бирок, дагы да болсо баарынан маанилүүсү — жол! Жогоруда айтылгандай, метод сөзүнүн өзү да байыркы грек тилинен — **методос** формасында багыт берүү, жол көрсөтүү — деген мааниге туура келет.

Тил илиминде бир топ методдорду колдонуу менен ар башка маселелердин ичине, тээ тереңине чейин карап чыгууга мүмкүнчүлүк болот. Метод болбосо мындай кылуу мүмкүн эмес. Мисалы тил илиминдеги изилдөөлөрдү алсак, тилдин салыштырмалуу түзүлүшүн, идеясын, сүрөттөлүшүн, салыштырмалуу тарыхын белгилүү бир методсуз изилдей албайбыз. Эмнеге? Себеби тил илиминин кайсы маселесин болбосун изилдөө, бул методдордун бирөөсүн же бир нечесин колдонуу менен гана ишке ашат. Ар бир метод тилдин табияты жана түзүлүшүнүн анализи үчүн ачылган жекече жолу болот.

Сүрөттөө методу деп аталган метод бир тилде эмне бар болсо, анын сүрөттөлүшүнө гана багытталган изилдөө болуп эсептелет. Ал эми салыштырмалуу метод жана анын принциптери бир тилди башка тилдер менен салыштырууда колдонулат. Тарыхый метод бир тилдин тарыхын, өнүгүү жолун жана андагы өзгөрүүлөрүн үйрөнүүдө пайдаланы-

лат. Структуралык метод деген бир нече башка түшүнүк жана ыкмалардын болушун шарттайт. Тилди белгилүү бир система катары кабыл алуу, башкача айтканда, анын ар бир элементинин бири-бири менен байланышта болгондугун кабыл алуу структуралык методдун негизги шарты болуп эсептелет. Ошондой эле, тил илиминин эң негизги жана маанилүү методдорунун бири — тарыхый-салыштырмалуу метод.

Эгер салыштыруу методу аркылуу тилдердин бири-бири менен болгон мамилесин, байланышын үйрөнүүгө, бири-бирине болгон таасир күчүн салыштырууга мүмкүн болсо; эгер тарыхый метод аркылуу ошол тилдин же тилдердин мезгилдер бою өзгөрүү механизмин, динамикасын тактоо максаты көздөлгөн болсо, анда буларды бириктирүү менен биз тарыхый-салыштырмалуу метод деген ажайып бир океанга жол ачкан болобуз. Бул тарыхый-салыштырмалуу методдон пайдалануу мындан кийин тилчилерге бир канча тилдердин тарыхына сүңгүп кирүүгө жана салыштырып изилдөөгө шарт түзүп берет. Ошол эле учурда изилдөө этаптарын салыштыруу менен тил илими үчүн эң узакта калган алгачкы чекитине чейин жетүү мүмкүнчүлүгүн түзүп берет. Тарыхый-салыштырмалуу методдун жардамы менен бир жакын (бүлө) тилдер, генеалогиялык тил бүлөсү, тилдик блөлөр түшүнүгүнө жана метафорасына барып такалабыз.

* * *

Убакыт жагынан алганда, тарыхый-салыштырмалуу метод анча узак убакка созулган эмес. Бул метод XIX кылымдын башында негизделген да, ошондон тартып эле Европада өтө жогорку темп менен колдоно баштаган. Ал гана эмес, XIX кылымдын биринчи жарымы толугу менен тарыхый-салыштырмалуу методдун доору деп аталып калган. Мына ошентип бул методдун доору башталган.

XVIII кылымдын аяк жагында Индиядагы англиялык миссионер В. Коунс Британия Илимдер Академиясына

жазган отчетунда Индия жана Европа тилдеринин бири-бирине жакын экендигин, бул жакындыктын белгилүү бир мыйзам ченемдүү негизге ээ экендигин белгилеп өткөн. Мына ушундан кийин тарыхый-салыштырмалуу методду колдонгон бир топ окумуштуунун көңүлүн бурган. **Бопп, Раск, Шлегел, Шлейхер, Крым** бир туугандары бир жагынан олуттуу Европа тилдерин, бир жагынан Инди тилдерин (өзгөчө ыйык тил болгон санскрит) бирөөдөн үйрөнүп, салыштыра башташкан. Мына ушинтип тарыхый-салыштырмалуу методду колдонуу менен Инд-Европа тил бүлөсү келип чыккан. Кийин ошол эле методдун жардамы аркылуу башка тил бүлөлөрү да келип чыккан.

Эскерме

Бир маселени ушул жерде козгобой коё албайм. Эгер биз жогоруда айткандай, тарыхый-салыштырмалуу метод XIX кылымдын башынан башталса, салыштырмалуу методдун чыгуу тарыхы андан дагы мурунку мезгилге, XI кылымга барып такалат. Бул методдон биринчи жолу түркстандык окумуштуу Махмуд Кашгари пайдалана баштаган. Ал өзүнүн «Дивани Лугат-ит Түрк» эмгегин жазып жатканда ошол учурдагы түрк тилдери жана түрк эл адабиятынын үлгүлөрү, каада-салт ырлары, макал-лакаптар, терминдер жана башка окшош жана айырмаланган өзгөчөлүктөрүнө көңүлүн бурган. Ошентип салыштырма методу өзүнөн-өзү келип чыгышына шарт түзүлгөн. Эми карап көрөлү, Азиз Окурманым, XI кылымда эле ар башка түрк тилдери, диалектилер бири-бири менен олуттуу түрдө салыштырылып келген. Тилекке каршы, бул салыштыруу тарыхты андан ары, түрк тилдерин толугу менен башталышына чейин изилдөөгө мүмкүнчүлүк берген эмес. Ал үчүн жазуу системасынын жакшырышы, китеп басып чыгаруу

иштеринин жолго коюлушу, тилдердин тарыхы дагы тереңден изилдениши керек эле. Башкача айтканда, дүйнөдөгү тил илими тажрыйба топтоп, жогорку деңгэлге жетиши керек эле. Коунс өз отчётун жаза элек болчу, XIX кылым али алдыда эле. **Эскерменин соңу.**

Азиз Окурманым, зеригип кеткен жоксуңбу? Биз саякатыбыздын али башында, анын эң кызыктуу жериндебиз. Маселелер тууралуу сүйлөштүк, методдор менен тааныштык. Буларсыз караңгы жакка баруунун мааниси жок болмок. Эгер кирген болсок, ишибиз ошол караңгы жерде кара мышыкты издегендей эле болмок да, ар нерсеге чалынып, ар нерсени кулатып, үй ээсине проблема жараткан болор элек. Эми болсо саякатыбыздын жаңы барагын ачып, кызыгына эми киргенде, алган билимибиз, маалыматыбыз бизге кулпуга ачкыч, караңгыда жарык болуп, эң негизгиси туура жолду көрсөтүп берери бышык.

Алга, Азиз Окурманым, алга! Аралдан аралга жел кайыгыбыз менен бара жатканда биз сени менен куру бекер отурбай, тил илиминин маселелери тууралуу кенен маалымат алабыз. Бул китеп тил илими менен алек болбогондор үчүн болсо дагы, тилчилер үчүн да пайдасы тийет деген үмүттөмүн.

II БӨЛҮМ

УНУТУЛБАГАН ЭФЕМЕР

1. Роман ичиндеги поэма.
2. Бир күндүк көпөлөктөр.
3. Үндөн сезимге карай.
4. Артур Рембо жана орус символисттери.
5. Император Улуу Карл ар башка тилдер тууралуу.
6. Тил бүлөлөрүнө карай...
7. Үндөшүү деген эмне?
8. Аллитерация жана ассонанс.
9. Унутулбас эфемдер.

Белгилүү америкалык жазуучу Джек Лондондун «Мартин Иден» романы жалгыздыкты даңазалаган керемет чыгармалардын бири. Азиз Окурманым, «жалгыздык» дегенди окуп жатып, Мартин Идендин жалгыздыгы тууралуу ойлондуң да, туурабы? Албетте туура ойлогонсуң. Мартин Иден жалгыз. Бирок мен үчүн бул романда Мартин Идендин өзүнөн башка кызыктуулугу жагынан андан кем болбогон бир нерсе бар. Туура, ал бир топ эле арткы планда калган, ошентсе да бул образ өтө так, зор мааниге ээ болгон күчтүү образ катары берилген. Мен сөз кылган образ **Бриссен** деген акын тууралуу болуп жатат. Али жаш Мартин Иден ошол акынды жана анын «**Эфемерида**» чыгармасына өтө жогору баа берип, сыйлайт.

Эмне үчүн «Эфемерида» тууралуу сөз болот? Эфемерида деген эмне?

Эфемер бир күндүк гана жашоосу болгон көпөлөк. Бриссендин «Эфемерида» чыгармасы бир күндүк көпөлөктөрдөн, ошол эле учурда уч-кыйырсыз аалам жөнүндө баяндайт. Сен чексиздик дегенди билесиңби, Азиз Окурманым? Мен мойнума алам, убагында мен дагы билчү

эмесмин. «Кантип эле ошондой чексиздик болсун? Кантип эле аягы жок нерсе болсун?» деп ойлочумун. «Баары бир бир жерге жеткенде токтойт да. Баары бир аягы болот да» деп ойлочумун. Чексиз нерсени чеги болгон сөздөрдүн жардамы менен кантип жеткирсе болот? «Чексиздик» сөзүнүн өзү дагы чектүү болуп жатпайбы...

Мына, бул иште **Кантор** аттуу окумуштуунун принциби жардамга келди. Кантор принциби мындай: **«Эгер чексиздиктен чексиздикти алып салсаң, аягында баары бир чексиздик чыгат»**. Мына ушундан кийин мен бул чындыкты кабыл алдым. Бриссенденин эфемери — эртең менен дүйнөгө келип, көз ачып жумганча бир күндүк гана өмүр сүрсө да, узак өмүр сүргөн жана унутулбай турганчалык баалуу макулук. Бул дүйнөдө ал дагы башка жаңдыктар катары эле өзүнүн кайталангыс өзгөчөлүгүнө ээ болгон жаңдык. Канчалык кичинекей жана аз жашаганы менен ал дагы бул дүйнөгө өз жашоо системасы менен, түркүн түсү менен салымын кошот жана табигатта өз ордуна ээ. Ансыз бул системанын бир жери кем болот эле, улуу симфониянын бир аккорду кем болор эле. Эгер ал Африкада канат күүлөсө, тээ узактагы Кариб деңизинде бороон болор эле, жана башка...

Сабыр кыл, менин Азиз Окурманым, көздөрүң капасынан жайнай түштү жана сен бир нерсени эстегендей болдуң. Айтылып жаткан нерсеге окшоштуруп, анын түпкү маанисин таптың окшойт ээ? Азамат! **Үн, добуш!** Албетте! Мына ошол эфемер сыяктуу бир гана жолу чыгат жана улуу гармониянын компоненти сыяктуу кайталангыс болгон ДОБУШ адамзаттын ааламы болгон Тили үчүн абдан баалуу.

Добуш, үн тилдин эң кичинекей бирдиги. Бир курулуш башталганда биз кадимки кыштардан кандай пайдаланабыз, көргөн чыгарсың. Сөздөрдү, сүйлөмдөрдү курууда дагы үндөн ошондой пайдаланабыз. Бир кичинекей жерден эле үн чыгарбай калуу бардык тилдик курулушту түшүнүксүз, маанисиз абалга туш кылат. Бирок үндөр бири-биринен

айырмаланат. Эми биз тээ көчөдөн, машиналардан, ар кандай башка үндөрдөн эмес, бир гана адамдын сөз катарында чыккан үнүнөн башкача айтканда, тыбыш тууралуу кеп кылабыз. Дагы тактап айтканда, адамдардын сүйлөшүүдөгү колдонулган тыбыштардын курамы жөнүндө сөз кылабыз. Акыры адамдардын үндөрү да ар түрдүү болушу мүмкүн.

Эскерме

Мындай бир салыштырууну мисалга тартсам, туура келеби?

Жалгыз алакаңдан үн чыкпайт.

Чыгат!..

??? Ал эмне болгон үн экен?

Жымжырттыктын үнү...

Эскерменин соңу.

Инсанга байланыштуу добуштардын эң жагымдуусу жымжырттыктын үнү дагы эмес, же башка бир сезиминин үнү дагы эмес. Ал — айтыла турган маанини жеткире ала турган сөздөрдүн добушу. Адамдар курган Тилдик курулуштарынын эң мыктысы — өзү сүйлөшкөндө колдонгон үндөр, тыбыштар, сөздөр. (Мындан кийин тыбыш деп колдонолу)

Тилчилер, тыбыш өзүнчө турганда эч кандай маанини билдирбейт деп айтышат. Тыбыштар сөз болуп куралганда гана мааниге ээ болот жана бир сөздү башка сөздөрдөн айырмалоо үчүн кызмат кылат. Тыбыш өзүнчө маанини билдирбестен, сөздөрдүн маанилерин айырмалап турат. Башкача айтканда, тыбыш маанини айырмалоочу элемент экендиги тууралуу тил илиминде канча жылдар бою ар башка ой-пикирлер айтылып келет. Тыбыш тилдин эң маанилүү, эң материалдуу элементи. Тыбыш адам дем алганда өпкөсүнө алып, кайра сыртка чыгарган абадан улам пайда болот. Бирок кандай пайда болсо, ошондой эле жок болот,

бир ыргакка келет да, бир маанини билдирип, кайра эле жашоосунун аягына чыгат. Пайда болот жана дароо «өлөт». Эфемер сыяктуу бир күндүк, бирок маанилүү жашоосун жашайт. Аны сен дагы бир жолу укпайсың. Аккан сууга эки жолу кире алсаң дагы бир үндү эки жолу уга албайсың. Канчалык окшош болсо дагы экинчи жолу башка үн чыгат. Сен башка үндү жаратасың. Гераклдын мисалына байланыштуу айткандарыбызды унуткан эмес чыгарсың. Бир эле дарыя, бирок ошол дарыя эмес. Тыбыштар дагы так эле ошондой.

Тыбыштардын «окуясы» муну менен бүтпөйт. Анын мындан дагы кызыктуу башка функциясы бар. Тыбыштын дагы бир милдети — адамдын сезимдеринин, эмоциясынын билдирүүчүсү. Сен, Азиз Окурманым, кандайдыр бир ыр окусаң, жүрөгүң толкуп, кубанычка толот. Албетте бул ырдын жалпы маани-мазмунуна жана сенин мээңде кандай образды жараткандыгына, кандай маалымат бергендигине дагы байланыштуу, башкача айтканда, махабатты, сүйүүнү даңазалаган ыр болсо жогоруда айтылгандай болот. Бирок сүйүүгө тиешеси жок болгон ыр болобу, кара сөз болобу, адамда сүйүү сезимин жаратышы мүмкүн. Ошондо жүрөгүбүз сүйүүгө берилип, кубанычка толуп, мүмкүн көмүскө сезимибизде чындап эле сүйүү пайда болгондой сезилет. Себеп? Мунун себеби эмне? Биз окуган таасирдүү чыгарма махабат тууралуу сөз кылган жокпу?

Анын себебин дагы түшүндүрө кетели. Адамдын түшүнүгүндө чындыгында эле айрым үндөр өз алдынча айтылганда дагы белгилүү бир сезимдерди ойгото алат. Мисалы, «Ф» деген тыбышты көп колдонсоң, угуучунун кыжырына тийип алышың толук мүмкүн. «Л» тыбышы болсо сүйүүнүн пайдубалы десе да болот. «И» тыбышы болсо жумшактыкты, назиктикти чагылдырат, жана башка. Мындай дал келүүлөрдүн санын сен өзүң дагы арттыра аласың деп ойлойм, Азиз Окурманым. Кайсы тыбыштын кандай сезимди ойготору мүмкүн жеке көз карашка дагы байланыштуу болот. Бир жагынан алганда... өтө субъективдүү болгондуктан «тыбыштан сезимге» өтүүсүндө тоскоолдуктар да

жаралышы мүмкүн. Бирок XX кылымдын баш чендеринде жашаган орус акындарын, XIX кылымдын экинчи жарымында жашаган француз акыны **Артур Рембону** эстеп көрсөк, алардын бардык эмгектери тыбыштардын сырын, потенциялын, алардын адамдын сезимдерине тийгизген таасирлерин үйрөнүүгө багытталгандыгын көрөбүз.

Артур Рембо «Үндүүлөр» аттуу бир сонет жазган. Ал бул сонетинде тыбыштардын ички потенциялын бир хирург сыяктуу ачып берген. Андан кийин анын шакирттери болгон айрым француз акындары А. Рембонун таасири менен тыбыштардын символикасынын үстүндө бир мектеп ачууну ойлонушкан.

XX кылымдын башында жашаган орус акындарын болсо **Күмүш доордун акындары** деп ташкан. Алардын сап башында турган өкүлдөрүнүн бири **Константин Бальмонт** бардык пикирлештеринин атынан тыбыштар менен музыканын арасындагы органикалык бир байланышты табууга аракет кылган. Тыбыштардын жана алардын жардамы менен адамдардагы ойгонгон сезимдердин арасындагы байланышка токтолгон. Ал өзүнүн «**Поэзиянын сыйкыры**» аттуу изилдөөсүндө: «Ар бир тамга (чындыгында, тамга жок, үн, тыбыш делиши керек эле, себеби, тамгадан үн чыкпайт, ал жазылат — К.А.) өзүнчө сөз болушун каалайт. М — кыштын шырпылдаган үнү, А — таш...» жана башка ушул сыяктуу пикирин жазган.

Сен дагы ошентип ойлойсуңбу, Азиз Окурманым? Символизмден формализмге өтүү өтө жөнөкөй жана жеңил.

Тыбыштардын сырына тиешелүү болгон дагы бир баалоого кайрылып кетсек ашыкча болбостур. Башка-башка тилдердин эмоцияны жаратуусу дагы ошол тилдердеги кайсы тыбыштардын кандай мааниге ээ экендигине, башка сөздөр менен жалгаша билүүсүнө дагы байланыштуу болору шексиз.

Эскерме

Кээде бир тилдеги белгилүү бир тыбыштардан пайда болгон эмоциялар, сезимдер башка билбеген тилди укканда башкача сезимдер пайда болору тууралуу сөз кылган адамдар дагы болгон. Башка тилдерге байланыштуу Улуу Карлга тиешелүү белгилүү бир сөз бар. Орто доордо Улуу Карл мындай деген экен: **«Латын тилинде Аллахка сыйынуу жагымдуу. Досуң менен италиян, сүйгөнүң менен француз, душманың менен немис тилинде сүйлөш».**

XVIII кылымда белгилүү орус окумуштуусу **Михаил Ломоносов** өзүнүн стилистикага байланыштуу изилдөөсүндө Улуу Карл баа берген тилдердин арасына орус тилин дагы кошкон жана орус тили Улуу Карл айткан тилдердеги бардык өзгөчөлүктөрдү өз мисалында көрсөтө алат деген. Орус тилинде Аллахка дагы сыйынууга, досуң менен да, сүйгөнүң менен да сүйлөшүүгө мүмкүн экендигин белгилеген. **Эскерменин соңу**

Албетте, мындай салыштырмалар ар башка тилдердин адамда пайда кылган эмоциялары, сезимдери менен болгон байланыштарын көргөзөт. Тил адамдын жүрөгүндөгү жаңырыгын угузат. Мындай мүмкүнчүлүктү атайын баса белгилеп айталы, бул жаңырык эң биринчи тыбыштар, үндөр ааламы менен байланыштуу. Тилдин жүрөктө пайда кылган эмоциясы. Түшүнгөнүбүз эмес, укканыбыз. Түшүнгөнүн кийин түшүнөбүз, алгач укканыбызды көңүлдүн, жүрөктүн түшкүрүнө жайгаштырып алалы.

«Ф» тыбышына байланыштуу бир нерсе эске түштү. Билесиңби, Азиз Окурманым, орус тилинде «ф» тамгасы менен башталган бир дагы сөз жок. Таң калычтуу, туурабы? Бул тыбышты ичине алган бардык сөздү расмий түрдө «накта орус сөзү эмес» деп таанууга болот. Болбосо, башка бир тыбышка келели. «А» тыбышы кеңири жайылган бир

тыбыш (орус тилинде дагы) экендиги белгилүү. Бирок, кайра эле орус тилинде «а» тыбышы менен башталган бир дагы сөз жок. Бул бир айырма. Күтүлбөгөн кызыктар барган сайын көбөйүп баратканын сезип турам. Ал гана эмес, сен шек санай баштадың, туурабы?

Шек санай баштаганың белгилүү. Эгер керек болсо мен мындай дейм: байыртадан бери качан орус тилиндеги сөздөрдүн бири дагы «а» тамгасы менен башталбайт. Мурун дагы, азыр дагы! А чындыгында абал кандай? Албетте, мурункудай эле бүгүн дагы орус тилинде «а» тамгасынан башталган канчалаган сөз бар. Кайсы сөздүктү ачпагын, мындай сөздүн тизилип турганын көрөсүң. Кийинки «б» тамгасына келгенче канчалаган баракты ачасың. Эски орус сөздөрү жана убакыттын өтүшү менен орус тилине кирген «а» тамгасы менен башталган миңдеген сөздөр. Мына ушул жерде сага бир суроо бар, Азиз Окурманым. Бул абалды сен кандай деп баалайсың – орус тилинин алсыздыгыбы же анын күчтүүлүгү катарыбы? Суроомду абай жөнөкөйлөштүрүп, түшүнүктүү кылып бердим. Сөздүктөрдү ачып, барак-барак «а» тамгасы менен башталган сөздөрдү көрөбүз (алардын саны мүмкүн миңдеп саналат) жана аларды азыр кадимки орус тилинин сөздөрү катары кабылдайбыз. Башка тилден кирген сөздөр мына ушундайча «орусташып» орус тилинде бекем отуруп калган жана анын сөз казынасын байытарын төмөнкү сурообуз аркылуу бул абалды дагы баалай алдык: тилдин алсыздыгы катарыбы же күчтүүлүгү катарыбы?

Бул суроого «бул тилдин алсыздыгы» деп жооп берүүгө шашылбайлы. Менин билгениме караганда, бул тилдин күчтүүлүгүнөн. Миңдеген сөздөрдү сырттан алып, өзүнүн орфографиялык жана орфоэпиялык эрежелерине ылайыктап, аларды орус тилине таандык сөздөр катары таануубузду камсыздап, казынасын байыткан тил чынында эле күчтүү тил болуп эсептелет.

Биздин «эфемер» көргөнүбүздөй эле, тээ тереңдерге алып барган байкоолор жана изилдөөлөр үчүн олуттуу

негиздерди берет. Мына ушундай бир аз маалымат алгандан кийин тыбыштардын тил илими үчүн кандай маанилүү элемент экендиги тууралуу талкууга башты бийик көтөрүп кире алабыз деп айта алам.

Алгач «Залха менен Эхмед» тууралуу аңгемеге кайрылып, Залханын үй-бүлөсү, тууган-туушкандары, жакындары тууралуу үйрөнө турган маселелерди эске салалы. Андан кийин бул «сөз-талкууну» тил илиминин талаасына алып келүүгө аракет кыلالы.

Заманбап тилчинин негизги жетишкендиктеринин бири – «тил бүлөлөрүнүн» аныкталышы болуп эсептелет. Билесиңби, тилдер дагы адамдардай эле (мисалы, Залха сыяктуу) бүлө ичинде кызмат кылат. Алгач мурунку бөлүмдө да айтып кеткендей, тил бүлөлөрүнүн картасында тил илимине олуттуу маани берүү XIX кылымда гана ишке ашканына көңүл буралы. Коомдун курулушу, анда ишке ашкан процесстердин изилдениши, ошондой эле негизде ал гана эмес бир аз күтүлбөгөн абалда тил илиминин талаасына да олуттуу таасир берди. Тил бүлөлөрүнүн ырааттуу бөлүнүшү дүйнө тилдеринин системалуу түрдө үйрөнүлүүсү үчүн жемиштүү бир пайдубалды түптөдү. Ошол эле учурда аларын тээ терең катмарына кеткен, заманбап көз караш менен караганда байкалбаган тараптарында да окшоштукка умтулган абалдардын болгондугу да ачыкка чыкты. Бул изилдөө иштеринин тарыхый жана салыштырмалуу методдорду колдонуу мүмкүнчүлүгүн жогорулатты.

Кел, Азиз Окурманым, сени менен мындай бир тажрыйба жасайлы. Туугандарды эске салалы. Эң жакын туугандар – бир туугандарыбыз, туурабы? Алар бири-бирине канчалык окшош болушат? Мындай окшоштук улам кийинки муунда, неберелерде, чөбөрөлөрдө бир аз азаюу менен болсо да билинип турат. Кайдан билесиң, эгер бир муун мурунку заманга бара турган болсок, башкача айтканда, XIX кылымдагы биздин чоң аталарыбызга барсак, ошол убакты элестетсек, эмнени көрөт элек? Туура,

окшоштуктар көбөйөт эле. Тышкы көрүнүшүнөнбү, ички мазмунунанбы, айтор, окшош болгон өзгөчөлүктөр бири-бирине төп келгенче улана берет. Себеби, бүлөнүн тээ тамыры бир жерден келип чыгат.

Эскерме

Азиз Окурманым, сен Түркиялык түрктөрдүн Республика түзүлгөнгө чейинки аттарын билесиңби? Аларды айрым аксакалдарыбыз азыркыга чейин «осмондуктар» деп келишет. Эмнеге? Себеби осмон түрктөрү өздөрүнүн санжырасын алгачкы патриархы Осмондун аты менен байланыштырат жана өздөрүн анын урпактары катары санашат. Алардын эң башы Мехмед Осман эле. **Эскерменин соңу.**

Ушул эле абалды тилдер үчүн дагы айтса болот. Тил бүлөсү бир тилден тараган жана бири-бири менен түзүлүшү боюнча жакын болгон тилдерди бириктирет. Өз ара бири-бирине жакын болгон тилдер мындай тил бүлөсүнүн ичинен дагы өзүнчө топторго биригет.

Кел эми, Азиз Окурманым, сен экөөбүз мындай бир суроого жооп издеп көрөлү: «Бул жакындык менен алыстык, алгачкы түзүлүшүндө бирдей эле болуп, кийин убакыттын өтүшү менен айырмачылыктарга туш болгон өзгөчөлүктөр кандай өңүттөн, эмнени аныктайт? Бул жерден кайрадан бир күндүк эфемер жардамга келет. Үн! Тыбыш! Тилдердин алгачкы материалынын негизи болгон тыбыштарды терең изилдөөнүн натыйжасында белгилүү бир тилдердеги окшоштуктар ачыкка чыгат жана алар бир бүлө ичинде мына ушундай жана башка жолдор менен биригишет.

Эскерме

Мен бир үй бүлөнүн мүчөлөрү болгон эки бир тууганды тааныйм. Бул бир туугандар бири-бирине аябай окшош. Кээде аларды бири-биринен айырмалоо мүмкүн эмес болуп калат. Бирок, бир кичинекей белги бар: улуусунун оң көзүнүн алдында энесинен калган чоң кал бар. Кичүүсүндө болсо, кал жок. Мына ушул кичинекей айырмачылык аларды адаштырууга жол бербейт. Бирдей боло турган, бирок жогоруда айтылгандай, кичинекей бир «калдын» айынан айырмаланып калган башка-башка тилдердеги «окшош» сөздөргө бир көңүл бурсак. Тил илиминин талаасында «кал»дын ролундагы нерсе — **Тыбыш! Эскерменин соңу.**

Арбашкажана кээде арасы алыс тилдер катары тааныган англис жана фарс тилдериндеги айрым сөздөргө көңүл бурсак: «Ата» түшүнүгү англис тилинде father, фарс тилинде pad r сөздөрү, же болбосо тыбыштардын комплекси менен билдирилет. Бул жердеги үнсүздөргө көңүлүбүздү буралы (тил илимине үндүү тыбыштарга үмүт кылышпайт, алардын айтылышын так айтуу жана салыштыруу мезгилинде аларга «ишеним артуу» анчалык ишенимдүү эмес). Англис жана фарс тилдериндеги бул сөздөрдүн арасындагы жалпы окшоштук (баягы бир туугандар) алдыбызда. Демек, бирдей тыбыштык комплекске ээ болгон бул эки сөздө бир туугандардын биринде болгон сыяктуу кичинекей бир дал келишпөөчүлүк (кал!) бар. Чындыгында бул тил илиминде болжолдуу окшоштук катары кабыл алынышы мүмкүн. Бирок, дал келбөөчүлүктү кааласак да, каалабасак да кабыл алууга туура келет. Дал келбөөчүлүк бул тилдерде болгону «f» жана «p» тыбыштарында.

Бул абалды дагы жалпылаштырууга болот. Англис тилиндеги сөздөрдүн «f» тыбышына айрым фарс тилиндеги сөздөрдүн алгачкы муунундагы «p» тыбышы туура келет.

Мына ошентип, дал келбөөчүлүк дал келүүчүлүккө айланат. Башкача айтканда, бир абалда «f» тыбышы болгон жерде экинчи тилде «p» тыбышы туура келет. Бул — тыбыштардын дал келүүчүлүгү! Бир топ башка абалдарда дагы англис жана фарс тилиндеги сөздөрдүн арасында мындай дал келүүчүлүк кезигет. Алардын бардыгы: үнсүзү дагы, үндүүсү дагы эки окшош тыбыштын комплексинин фонунда чагылдырылат. Бул мисалдарга көз чаптырып көрсөк:

Бир тууган:

Brother ----- (b rad r)

Апа

Mother ----- (mad r)

Ата

Father ----- (ped r)

Кыз

Daughter ----- (doxt r)

Жаңы

New ----- (no)

Эки

Two ----- (do)

Эрин

Lip ----- (l b)

Дарак

Tree ----- (der xt)

Аллах

God ----- (xoda)

Бул тилдердеги окшош сөздөрдүн санын дагы жүздөп арттыра берүүгө мүмкүн. Окумуштуулар мына ушундай сыяктуу дал келүүчүлүктөрдү кокустуктун катарына кошуудан алыс.

Албетте бул жердеги окшоштуктар кокустук эмес жана бул окшоштуктар сөздөрдүн сырткы көрүнүшүндө дагы, ички маани-маңызында дагы орун алган. Биринчи караганда, англис тили кайда да, фарс тили кайда? Бирок канча айткан менен көрүнүп тургандай фактылар бул

тилдердин жакындыгын ачык көргөзүп турат. Эгер бул абал чындыгында эле кокустук болбосо, анда бир гана жол калат. Бир натыйжага алып бара турган жол! Биз бул сөздөрдү бир тууган сөздөр болушун (албетте, «жүздөгү калдар»ды дагы эске алуу менен!) кабыл алышыбыз зарыл. Бул биринчи кадам.

Эми экинчи кадамды жасайлы. Эгер бул сөздөр бир тууган болсо, анда бул сөздөр таандык болгон тилдер дагы бир тууган катары бир бүлөдө биригүүлөрү керек. Мейли, бул жагы ушундай. Чынында эле англис тили жана фарс тили бир бүлөгө киришет. Алардын бир бүлөгө таандык болушу бул тилдердеги бир нече сөздөрдүн окшоштугунан гана аныкталган эмес, башкача айтканда, анын башка грамматикалык аспектилеринен дагы мындай дал келүүчүлүктөрдү байкоо мүмкүн.

Бул жерде башка бир маселени дагы баса белгилеп кетүү керек. Жогоруда келтирген мисалдар азыркы күндө белгилүү бир деңгээлде таза түрүндө келип жеткен окшоштуктардан бир көрүнүш. Айта кетчү дагы бир нерсе, бул тилдер (англис жана фарс тилдери) жакын тилдерден эместигин, жакын болсо дагы жакындык даражасы боюнча бир аз алысыраак экендигин, башкача айтканда, башка жакын тилдердин жанында (алар бар!) болгону, аталаш тууганы деп коёлу.

Эми болсо, Азиз Окурман, жакын тууган тилдерге, бир тууган тилдерге назар салалы:

Немис	англис	орус
Bruder	brother	брат
Schwester	sister	сестра
Fater	father	отец
Mutter	mother	мать
Twei	two	два

Албетте бир караганда эле бул тилдер бири-бирине жакын экендиги көрүнөт. Бирок бул жакындык бирдей деңгээлде эмес. Өтө жакын болгон тилдерди бул жерден дагы айырмалап көрүүгө мүмкүн. Немис жана англис тилдери бир тарапта, орус тили болсо аларга карата бир аз айырмалуу болуп бир тарапта турганы, эч кандай шек-күмөн туудурбайт. Керек болсо жогорудагы графикке дагы бир жолу карап көрөлү.

Кандай болгон күндө да сен, Азиз Окурман, бул графиктеги сөздөрдү башка-башка тилдерде колдонуп жүргөндө, алардын бири-бирине ушунчалык окшош экендигин байкабаган чыгарсың, ал гана эмес, ал тууралуу ойлобогонсуң. Бирок мында окшоштуктун аралыгы максималдуу деңгээлде, бир кичинекей, кээде болсо бир аз чоң «кал»дын деңгээлинде жакындады.

Жогоруда айтылгандарга бир кайрылсак. Салыштырылып жаткан тилдердин (индия, грек, италия, француз, чех, болгар, поляк, украина ... жана дагы канчалаган заманбап тилдерди бул тизмеге кошууга мүмкүн) тарыхына көз чаптырсак, окшоштуктардын артканына күбө боло алабыз. Албетте, жакын туугандардын өзүнөн кийинки муундарына дагы ошондой эле окшоштуктардын берилерин биз билебиз. Демек, салыштыруунун тарыхый багыты менен келе турган болсок, тилдердин бири-бирине болгон көп окшоштуктарын, ушундан улам алардын жакындыгын дагы ачык түрдө көрсөтө алабыз — деген алгачкы натыйжалуу чечимге келүүгө болот.

Бир аз дагы бул тилдердин тарыхына сүңгүп кирип көрсөк. Мындай кылсак, бул тилдердин тарыхындагы окшоштуктар гана калып, айырмачылыктар толугу менен жоголгон бир чекитине барууга мүмкүнчүлүк түзүлөт. Мына ошондо бир бүлөдөгү жакын тилдердин жалпы булагы, алардын түпкү башаты болгон жалгыз тил гана калат. Бул түпкү башаттын тил илиминде өз аты бар. Анын аты — **УЛУУ ТИЛ**. Кааласаң, аны **ЭНЕ ТИЛ** деп койсоң дагы болот.

Эми болсо, жогоруда санап өткөн жана санабай калган жакын тилдердин улуу тилинин аты **Инд-Европа улуу тили**. Бүлөсү болсо **Инд-Европа тил бүлөсү** деп аталат. Бул жерде англиялык миссионер Коузин Британия Академиясына Индия жана Европа тилдери тууралуу жазган отчетун эске салып көрсөк, маселенин негизи үчүн пайдасы болот. Ал отчет тууралуу бир аз кийинчирээк кенен сөз кылабыз.

* * *

Дүйнө тилдери ар башка тил бүлөлөрүндө биригишет. Инд-Европа тил бүлөсүнө **Кавказ тилдер бүлөсү, Түрк тилдер бүлөсү, Монгол тилдер бүлөсү** ... таандык. Ар бирине өзүнчө жакын жана алыс тууган тилдер кирет. Бардыгынын туугандыгын, жакындыгын аныктоодо биздин эфемер, баягы кичинекей тыбыш түздөн-түз роль ойнойт.

Тыбыштар тууралуу жалпы маалымат тил илиминин фонология деген чоң бөлүмүндө ишке ашат. Фонология деген эмне? — деп сурашың мүмкүн. Азиз Окурманым, кайра эле талкуулап тартышпайлы. Бул тууралуу алдыда, тил илиминин бир багыты катары өзүнчө кеп кылабыз. Бул жерде болсо азырынча эфемердин унутулбастыгы туурасында, анын маанилүүлүгүнөн, бул жаңы дүйнөнүн бизди кайсы багытка алып бара тургандыгы менен гана чектелип туралы. Биз эфемердин маанилүүлүгүн сезгенде, калганы белгилүү болорун дагы айтып кетким келип турат. Тыбыш тыбышка жалгашат. Ал жок болуп кетпейт (!) жалгашканда жаңы тыбыштардын комплекси жаралат. Тыбыштардын, үндөрдүн жыйындысы бири-бири менен жалгашып, сөздөрдү, сөздөр болсо жалгашып сүйлөмдү пайда кылат.

Эскерме

Бул дүйнөдө эч нерсе жок болбогондой эле, тилде дагы эч бир нерсе жок болбойт, эч нерсе житип же белгисиз болуп кетпейт. Баягы бир

күндүк эфемер дагы ошондой. Бир караганда, көпөлөк сыяктуу учуп кеткендей. Бирок чынында ал башка бир чоң нерсе ичинде өз жашоосун уланта берет. Ал гана эмес, ал эфемер кээде тилчинин чектерин бузуп кетет. Ал башка илимдер менен тил илиминин арасында байланыш түзүлгөндө, өтө зор кызмат кылат. Мисалы психология менен болгон байланыш.

Шакирттен сурайт:

- Сенин атың ким?

Ал жооп берет:

- Лауф!

- Лауф?

- Жок, Лауф!

- Аа, Рауфпу...

- Мына ушундай, Лауф...**Эскерменин соңу.**

«Азиз» адам кармаганын коё бербейт эмеспи, коё бербесе жакшы дешет. Бирок акыркы ойдон келтирилген мисалдын убагында атайын психологиялык абалдын кичинекей бир үн аркылуу кантип алдыга чыкканына күбө болдук. Тилдин бирдиги болгон тыбышты кантип кабыл алууга, кантип таанууга болсун? Коом тарабынан жалпы кабыл алынган конкреттүү маселе сыяктуу, бул дагы мени көптөн бери ойлонтуп келет. Сен кандай деп ойлойсуң, Азиз Окурманым, мүмкүн эфемер дагы ушул себептен унутулбай жүргөндүр?

Эскерме

Эмне үчүн бул маалымат сыяктуу көпчүлүгүбүз жүзүн дагы көрбөгөн **Булбулдун, Рашид Бейбутов, Шафкат Алекбарованын, Сара Кедимованын, Муслим Магомаевдин** музыкалык чыгармалары азыр дагы жогору балаанат. Албетте бул суроонун бир нече жообу болушу мүмкүн. Менин тилчи катары бере турган жообум

дагы эфемерге байланыштуу. Бул чыгармачыл адамдардын (алардын арасына, тилекке каршы, бир аз гана адамдар кошулат) кайсы ырын окусаң оку, ар бир мууну ачык, так, биз түшүнүп, кабыл ала турган деңгээлде экендигин көрсө болот. Мунун чоң мааниси бар. Биз тыбыштарды (тилибиздин тыбыштарын) таанышыбыз зарыл. Мунун натыйжасы катары биз ырчыларга жогору баа бергенибизди айтса болот. Ырчылар ырдап жатканда, ар бир айтылган сөздүн тыбыштык түзүлүшүн так, ырааттуу чыгаруу менен анын маани-маңызын так ачып берсе, алар да өз кезегинде ырчыга өлбөс атты алып берет. Канчалык тунук үнүң болгон күндө дагы тыбыштарды айтууда алардын өз орду менен колдоно албасаң, анда «эфемер» мындайды кечирбейт. Анда сен ырчы катары ийгиликке жете албайсың. Албетте музыка бир гана обондон жана анын сөз менен болгон орундуу шайкештигинен улам бааланат. Тыбыш бир ирмемдик өмүрү болсо дагы жашайт жана анын дагы өз тагдыры болот. Бир мисал бергим келип турат. «Т» тыбышынын жарыгын көрүп, ага бир колуңду тийгизип көрүүнү каалайт белең. Эгер каалаган болсоң, анда «уура» жана «туура» сөздөрүн салыштырып көр. Бир гана «т» тамгасы, тыбышы бир сөздүн маани-маңызын толуктап, өзгөртүп, ачып бере турган сапатка ээ. Уура багыт — туура багыт! **Эскерменин соңу.**

Биздин эфемер тил илиминин чектеринен канат жайып алып учуп, жалгыз психологиянын талаасына кетип калбайт. Ал стилистиканын талаасында ары бери кайкып учуп, бул жакта да өзүн жеткиликтүү деңгээлде эркин сезет. Мындай учурда чындыгында эле тыбыштын салтанаттуу маршы угулат:

*Менин оорум кылыч сымал
Жүрөгүмө сайылган.*

«Ж» ларга көңүл бурдуңбу, Азиз Окурманым? Сөз гүлдөрүнүн үстүндөгү көпөлөктөрдөй. Бири экинчисине үн салат. Текст боюнча жайдын аптабындагы көпөлөктөрдөй болуп аларды уга баштайбыз. Белгилүү бир тыбыштын кичинекей болобу, чоң болобу, айтор бир текстте өз «аура»сына ылайык микрочөйрө жаратуусу **аллитерация** деп аталат. Бирок, бир маселени унутпашыбыз керек. Кандай сөз болбосун, үн жок, башкача айтканда, үнсүздөрдүн гармониясынан келет.

Үндүү тыбыштардын дагы текст ичинде өз микрочөйрөсү болушу мүмкүн. Бул учурда да стилистикалык гармония пайда болот. Мына ушундай «маанисиз» тексттин бөлүгүн кандай карайсың, Азиз Окурманым?!

*Күлүңдөп күлүп турган
Күн дагы батып барат.
Кызарып нурлары да,
Кыр ылдый ашып барат.*

«К» тамгаларынын катары менен келиши бир ыргакка сала алдыбы? Муну ассонанс дейт. Үнсүз тыбыштардын гармониясы.

Аллитерация жана ассонанс тыбыштар дүйнөсүнүн бай потенциалынын көрсөткүчү болуп эсептелет. Эгер символист акындар (А. Рембо, К. Балмонт жана башкалары) тыбыштарда катылган «эмне» нин адамдардын сезимдерине кандай таасир эте турганын аныктаган болсо, мындан кийин аллитерация менен ассонанс бул көз караштардын интуицияларын конкреттүү принциптерге айлануусу болуп саналат.

Тыбыш... Ал жаңы гана пайда болгондой. Пайда болду да дароо жок болду. Бир эле учурда бар дагы, жок дагы. Бир эле учурда! Эфемерлер бир күндүк көпөлөктөрдөй пайда болуп, бир күн гана жашаган көпөлөктөрдөй (бир күн көз ирмемчелик гана убакыттын бир үзүмү, туурабы?).

Бирок, сен дагы, Азиз Окурманым, сен дагы, өмүр дагы муну четке кага албайт. Тыбыштар көз ирмемдик сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн, бир сөз менен айтканда, тилде эмне бар болсо, ошолордун негизин түзөт. Жашоосун дагы уланта берет. Биз муну жок дегенде көмүскө сезимибиз менен туюп турабыз. Эгер чынында эле ушундай болсо, Азиз Окурманым, а алар чынында эле ушундай, анда алар — эфемер тыбыштар — унутулбай турган бир статуска ээ болгон болот. Унутулбас эфемер! Тилдин эң тереңиндеги эң маанилүү жана реалдуу негизи болгон ТЫБЫШ! Бардык нерсе алар менен башталат да, алар менен бүтөт. Эгер бүткөн болсо. Мына ушундай...

Биз акырындап көнүп бараткан бул жаңы оюнда мурнкудан дагы кызыктуу, бирок бул жолу башка бир окуялар күтүп турат.

Анда эмесе алга!

Кармалып жатабыз, Азиз Окурманым. Кемебиз сабырсыздык менен бизге ышкырыгы менен белги берип жатат.

Парустарды көтөргүлө! Жаңы аралды көздөй алга!

III БӨЛҮМ

СЕНИН АТЫҢ КИМ?

1. *«Деде Коркут: Атыңды мен койдум, жашыңды Аллах берсин...»*
2. *Алгачкы агам жана анын байыркы гүйнөсү.*
3. *Ат жана буюм.*
4. *Байыркы гректерге ат коюуга болгон мамиле.*
5. *Аттан тарыхка карата жол.*
6. *Жаш грамматика жана кубдар*
7. *Африка жана немис тили.*
8. *«Эргежээл»дин мааниси барбы?*

Эсинде болсо, Азиз Окурманым, азербайжандардын жана башка түрк тилдүү элдердин байыркы керемет чыгармасы **«Деде Коркутгун китеби»** дастандарында жапжаш болгон огуз жигиттери кандай аттарды беришкен. Тагыраак айтканда, ат беришкен эмес, алар өздөрү тандап, ага татыктуу болуп анан алышкан. «Он алтыга чыккан» сыяктуу, «мүнөзү акырындап калыптанган» сыяктуу, «жашоонун бурулушунан өткөн» сыяктуу салтанаттуу Байрак, Басат, Букачы сыяктуу аттарды алышкан. Эсиндеби?

Жигиттердин кайраттуулугунан, баатырдыгынан кабардар болгон аталар башка Огуз аксакалдарына кабар жөнөтүшкөн. Алардын башын бириктирүү максатында чакырышкан. Баарысы топтолгондо жаш жигиттин эр жүрөктүүлүгүнөн кабардар болгон Огуз аксакалдары бир ооздон: «Чоң атаң Коркут келсин, бул жигитке татыктуу ат коюп берсин!» - дешкен.

Ошондо, Деде Коркут келген. Тарыхтан ал жигиттин абалын так ачып бере турган, абалын так билдире турган жана өзүнө жараша турган ат табат эле. Азиз кожонун уулу жаш кезинде атты басып жыккан экен. Анын аты Басат бол-

богондо эмне болмок эле? Дирсе хандын баласы оозунан от бүрккөн буканы жерге жыгып, башын кесип алган. Анан албетте, анын аты Букачы болот. Ал мындай атты Деде Коркуттан татыктуу күчү, кылган иши үчүн алган. Байрак дагы коркпос, эр жүрөк, кайраттуу болуп, өзүн согушта көргөзө алган. Ошондуктан анын аты Байрак болуп калган. Мындай мисалдардын санын арттыра берсе болот. Огуздун жаш жигиттери тайманбас эрдиктери менен, майтарылбас кайраты менен татыктуу атка ээ болушкан. Себеби, Деде Коркуттун доорунда **«Ошол заман»** деген бир сөз бар эле жана ошол заманда жаңы төрөлгөн балага ат коюу адаты жок эле. Ар бир бала чоңойгондо өз атын өзү тандаган, же алардын жөндөмүнө жараша уруу аксакалдары же Деде Коркут өзү ат койгон. Деде Коркут өзү келгенде баланы сынап, баатырдыгына жараша баалап, ат кайгон. Жалганчылар жалганчы деген ат, жүрөктүүсү, жоомарт болгону Байрак деген ат алчу. Бул аттарды алар өмүр бою алып жүрөр эле жана жашоого да ушул аттары менен кадам таштар эле. Мунун дагы бир жагы бар болчу. Бул аттардын мааниси, өз ээсин байыркы, белгисиз дүйнөнүн белгилүү бир калыбына салып койчу. Эгер сенин атың Букачы болсо, анда сенин тагдырыңа ар дайым эрдик көрсөтүп, эл четинде, жоо бетинде жүрүү маңдайыңа жазылган болот жана сен бул тагдырдан кача албайсың. Эгер Басат болсоң, атаандашыңды ар дайым жеңип чыгышың керек. Башка нерсе тууралуу ойлонбойсуң. А эгер жалганчы деген атка конгон болсоң, анда «жалган айтат» деп сенин сөзүңө эч ким ишенбей турган болот жана бул нерсе өмүр бою калат.

Азиз Окурманым, бул пикирге каршы болбосоң керек. Себеби, алдануу жана алдап коюу, ошол мезгил үчүн бери жагы дегенде жоопкерчилик эле. «Ошол заманда» ысымды алып жүрүү руханий жактан гана эмес, физикалык жактан дагы болгон иш-аракеттин багыт берүүчү негизги топтомунун бир бөлүгүнө айланган эле. Ошол күнү энелер жаңы төрөлгөн баласына ат койгондо, келечеги жакшы болсун деген ниетте ат коёр эле. Башкача айтканда, балдарын кандай

болуусун көргүсү келгенин балдарына койгон аттан билсе болот эле. Кээде аруу тилектер чынында эле өз таасирин тийгизип, бала ошондой болуп чыгат, кээде болсо тескерисинче болуп калат. Аттар келечекке багытталган жакшы тилек. Деде Коркут болсо болуп өткөн окуяларды өзүнчө эске алып, кийин эл алдына чыгып, ал окуядан улам ат коёр эле.

Албетте эч ким бүгүнкү күнү заманбап дүйнөбүзгө ылайык келбеген байыркы түрктөрдүн ат коюу салтына кайрылып, аны кайрадан жаңылоого аракет кылбайт. Убакыттын өтүшү менен бир эле дарыяга эки жолу кире албай тургандай, ал өтүп кетти жана ал убакка кайтып баруу бардык жагынан оор болот. Бирок бир нерсени унутпоо керек. Ата-бабаларыбыз бизди улуу турмушка, жоопкерчиликтүү болууга даярдап, арзуу, кыялдар менен алектенүүнү эмес, реалдуулук менен иш алып баруу аракетин көрүүнү үйрөтүп кеткен.

Эскерме

Деде Коркут келди, сөзүн айтты, бул бала жигит болду — деди, эрезеге жетти, анын аты... болсун. Аты менен өссүн, Огуздун таянар тоосу болсун, жакындарын сүйүнтүп, душмандарын күйүндүрө турган жигит болсун. Жай аккан көртүү дарыябыз соолубасын.

Менин Азиз Окурманым, сенин атың кандай, сен өз атыңдын мааниси тууралуу ойлонуп көрдүң беле? **Эскерменин соңу.**

Мына ушундайча, саякатыбыз бизди тил илиминин бардык доору үчүн кызыктуу болгон кезектеги аралдарынын бирине — ат коюу аралына алып барат. Биздин кеме бул аралдын так жээгине сүзүп келди. А биз болсо, акырындап, өтө маанилүү болгон философиялык-психологиялык процесске катышуу алдында турабыз. Даяр болушубуз керек. Бирок, азыр алгачкы адам жана анын жашаган дүйнөсү

тууралуу бир-эки ооз сөз айтып кетүүнү туура көрүп турабыз. Ага чейин бул аралга кадам таштап кирерден мурун аралдын жээктерин жууп турган суулардын этегинде бир аз демибизди басып алалы.

Алгачкы адам жана байыркы дүйнө. Биздин ата-бабаларыбыз кандай адам болду экен? Биз примитивдүү деп баалаган ал адамдар кимге окшош болду экен? Кандай үндөрдү чыгарып, кантип сүйлөшкөн? Бойлору, көздөрүнүн түсү кандай болгон? Алардын иш-аракеттери кандай болгон? Алар эмнени жактырган жана эмнеге ачуусу келген?

Мына ушулардан мурун мени бир суроо ойлондурат. Байыркы бабаларыбыз болгон ошол замандын адамдарынын ой жүгүртүүсү, дүйнөгө болгон көз карашы кандай болгон? Башка-башка нерселерди, буюмдарды бири-биринен кандайча ажыратып, кандайча айырмалаган? Кыязы бул суроолордун реалдуулукка жакын жообу мындай болсо керек: жер жүзүндө төрт аяктап басып жүргөн бабаларыбыз убагы келгенде тирилик кылуу үчүн колдорун (алдыңкы буттарын) даярдап, ишке көндүрө баштаган жана арткы буттары менен тике тура баштаган. Алдыңкы колдору болсо жер таянып жүрүүчү функциясынан акырындап алыстаган. Бул өтө маанилүү мезгил, муну жакшылап эстеп калуу керек. Себеби тик туруу процесси менен анын дүйнөсү дагы, чөйрөсү дагы өзгөрүүгө учураган. Ошондон баштап, алыс-жакындагы бак-дарактарды, тоо-таштарды, сууларды, булуттарды, куштарды, жан-жаныбарларды жана башкаларды айырмалап тааный баштаган. Ар бир көргөн нерселер же жандыктар бабаларыбыздын акыл-туюмуна бир из калтырган. Алардын ага карата реакция кылуусу акырындап калыптанып жүрүп отурган. Белгилүү орус окумуштуусу Павлов бул реакция кылуу адамдын башка бардык жан-жаныбарлардай эле экендигин тастыктарын белгилеген. Павлов бул абалды 1-сигнал системасы деп атаган. Адамды башка жан-жаныбарлардан айырмалаган биринчи себеп — Павлов тарабынан 2-сигнал системасы катары көргөзүлгөн. Экинчи сигнал системасы адамдын көргөнүнө

карата берген реакциясынын натыйжасында формалдашкан жана сырттан болгон ошол реакцияга жоопту тил аркылуу чагылдырган. Тагыраак айтканда, ал жооп сөздөр аркылуу берилген. Дал ошол сөздөр менен адам өзүнө таасир берген, аны кыжырданткан айланадагы «басымга» реакция жасаган. Адам ар түрдүү үн чыгаруу менен айланадагыларына ат коё баштаган.

Бирок ат коюу менен реакция берүүнүн арасында бир кызыктуу абал бардай. Мисалы байыркы адамдарда ат коюдан мурун ошол көргөн нерселерин түшүнүү, кабыл алуу зарылчылыгы чыккан. Ошондуктан башка нерселерден айырмаланып, адам тарабынан кабыл алынган, жашоосу үчүн зарыл болгон нерселерге ысым ыйгарышкан. Бирок биздин байыркы бабаларыбыз ат коюуга татыктуу болгонго чейин ошол нерселерди башкалардан айырмалап, реалдуу нерсе катары кабыл алуусу керек. «Ат коюу» деп аталган акыл-ойду, психологияны өзгөрткөн улуу тилдин жаралуу процесси ушундай активдүү жана олуттуу жолду басып өткөн. Нерселер байыркы адамдар тарабынан аталган. **ТОКТО!!!** Эгер нерсеге ат коюлган болсо, анда ал башкаларынан айырмаланып, анын зарылчылыгы белгиленип, кабыл алынган да. Натыйжада, бабаларыбыздын дүйнө менен, айланасы менен болгон алакасы дагы бекемделген жана заманбап адамдын образын көздөй өнүгүү жолуна түшкөн.

Эскерме

«Тоо» менен «чоку» сөздөрүн бири-биринен айырмалоо үчүн олуттуу таанып билүү процесси ишке ашуусу зарыл. Болобосо, бир бийиктик экинчисинен кандайча айырмаланат эле? Алардын баарын «тоо» деген сөз менен гана берип койбой, эмне үчүн «чоку» деген жаңы сөздү колдонуу муктаждыгы жаралган эле?

Элестетип көрдүңбү, Азиз Окурманым, эгер байыркы бабаларыбыз «жол» жана «чий-

ыр», «дарак» жана «бутак», «көл» жана «көлмө» жана башка көптөгөн алыс жана жакын маанидеги окшош түшүнүктөрдү билдирген сөздөрдү белгилеп, бирин экинчисинен айырмалоо үчүн өз-өзүнчө атабаса, тилибиз, албетте, ой жүгүртүүбүз канчалык жөнөкөй болот эле. **Эскерменин соңу.**

Бирок жогоруда айтып өткөндөй болбогону жакшы болду. Байыркы бабаларыбыз акырындап кайсы тарапты көздөй багыт алса, кайсы буюм, кандай нерсе аны таасирлендирсе, эмнеге муктаж болсо, мына ошол нерсеге ат коюу ишке ашкан. Башкача айтканда, «көл» «көлмөдөн», «тоо» чокудан» «жол» «чыйырдан» бөлүнгөн. Ошентип, сөз байлыгыбыз байып, дүйнөбүз дагы ачык түс алган.

«Сенин атың ким?» Эгер сенин алиге чейин атың жок болсо, анда сен дагы эле кабыл алына элексиң. Анда сен өзүңө окшогондордон эч кандай айырмаланбагансың, демек, сен көңүл бура турганчалык деңгээлде индивид эмесиң. Өлбөс Деде Коркутту эстедиңби, Азиз Окурманым?

«Сенин атың ким?» - тил илиминдеги бардык суроолордун алдында ушул суроо турат. Бул суроого байыркы бабаларыбыз дагы жооп таап келген. Азыр дагы бул суроонун жообу табылат.

Мындай болгон учурда...

Коюлган ат эмнени түшүндүрөт? Эмне үчүн башкасы эмес, дал ушул тыбыштардын биригүүсү нерсенин атын туюндуруп калат? Бул кокусунан болгон нерсеби же негизинде мыйзам ченемдүүлүк жатабы?

Бул суроонун өзү бир караганда өтө жөнөкөй көрүнүшү мүмкүн. Бирок чындыгында мындай эмес. Азыркы учурда дагы окумуштуулар бул суроонун так жообун издеп келишүүдө. Бул суроо менин башымда башка бир суроону, жообу алиге чейин так болбогон «тоок биринчи жаралганбы же жумурткабы?» деген суроону эске салат. Биз колго

алган маселебиз дагы өз кезегинде бул суроонун негизи болуп эсептелет. Нерселерге берилген аттар кокусунан эле болобу, же анын ички түзүлүшү, маани-маңызы эске алынабы? Же болбосо, атайын бир мыйзамдын чегинде болобу?

Азиз Окурманым, бул суроонун жообун Грецияда, ошол байыркы заманда эле берип коюшканын сен билчү белең?

Нерселердин аталышы байыркы замандын улуу окумуштуу ойчулдары болгон **Гераклитти, Демокритти, Сократты, Платонду, Аристотелди** жана башка канчалаган окумуштууларды кызыктырып келген. Бул улуу ойчулдар ошол учурда эле бири-бири менен бул маселенин үстүндө талкууларды жаратып, талашып-тартышып, бирде макул болсо, бирде каршы болуп, айтор, эки башка пикир жаратып келишкен. Бул эки башка пикир кайсылар?

Биринчиси, байыркы грек философиясында фусей жана тесей багытында бир аныктамага келишкен. Фусей грек тилинен алганда «табияттан» маанисине туура келет. Бул жаңы теорияны колдогондор (мисалы, Эфестик Гераклит) бекем ишеним менен бир нерсенин аталышы анын ички табиятынын сөздөгү чагылышы катары кабыл алган. Алардын ою боюнча нерсенин табияты анын аталышы болгон сөздө ачык берилген же жашыруун түрдө катылган. Орус тилинде мындай сөздөрдүн мааниси ачык эле түрдө берилген. Паравоз, параход, самовар, самоход, авторучка, лунаход жана башка ушул сыяктуу сөздөр аталган нерсенин маанисин толук ачып берип турат.

Мындан тышкары кайсы тарабынан караба, же ачык же көмүскө бир маанисин катып жатканы белгисиз болгон миллиондогон сөздөр бар. Мына ушул принципти кармаган башка ойчулдар (Демокрит, Аристотель ж.б.) жана (же болбосо) тиешелүү адамдар белгилүү бир өзгөчөлүгүнө жараша нерселерге ат берет («тесей» усулу) деген пикирин айтышат.

Мына ушул жерден мындай бир суроо туулат. Тилдеги болгон бардык сөздөр «фусей» же «тесей» жолу менен келип чыккан деген пикирди кармануу туура болобу? Тилдеги бардык сөздөр ушул эки гана багытта куралганбы? Бул суроого мындайча жооп берели: албетте андай эмес! Дүйнө тилдери менен алгачкы таанышуу (сөздүк деңгээлде) тил илимин ушундай эки усулду, эки принципти тең колдонуу мүмкүн болгон бир абал менен байытты. Башкача айтканда, сөздөрдүн аталышы алардын табиятына карап дагы, окумуштуулардын өз ара келишимине карап дагы жүргүзүлө берет.

Азыр бизге төмөнкү чындыкты дагы бир жолу кайталап коюу ашыктык кылбаса керек: нерселерге ат берүүдөгү эки ыкма тең колдонулуп, анын табиятына карап жана макулдашуунун негизинде бүгүнкү күндө дагы (башка багытта) уланып келет. Башкача айтканда, ат коюу процесси аталган эки жол менен тең сөздүк казынабызды байытып келет.

Ат коюу жалгыз тил илимине же философияга таандык болгон бир процесс болсо эмне болор эле? Ат коюу дагы көптөгөн аймактарга жайылат болчу десем, таң калбай эле койгун, Азиз Окурманым. Бул жагынан алганда, эсибизге алгач тарых келет эле. Белгилүү бир буюмдун же жаныбардын өзүнө тиешелүү болгон өзгөчөлүгүнө карата аталышы кээде анын байыркы замандан бери бүгүнкү күнгө чейин жашап келгенин далилдейт.

Мисалы, тилибиздеги активдүү колдонулган бир сөздүн өтө кызыктуу жаралуу тарыхы бар. Тагыраак айтканда, бул сөз менен аталган нерсенин «метаморфозасы» кызыктуу. Мисалы, «**түфенг**» (кыргызча «мылтык») сөзүн алалы. Бул сөздүн жана нерсенин тилибиздеги жана жашообуздагы орду бирдей. Чыныгы түрк сөзү болгон бул сөздүн келип чыгышы кандай?

Бул суроого Махмуд Кашкаринин бизге тааныш болгон «**Дивани Лугат-ит түрк**» чыгармасынан жооп ала алабыз. Чигил тилинде сүйлөшкөн байыркы түрк тилдеринин

бири төмөнкүдөй бир каражат ойлоп чыгарышкан. Алар мажүрүм талдын кабыгын түтүкчөдөй кылып чыгарып, анын ичине таш салып, чымчыктарды атуу үчүн колдонушкан. Бул курал чигил тилинде «түфек» (мылтык) деп аталган. Кыязы, таш салып аткан түтүкчө, «түф» деген үн чыгарган. Бул жерде **куралдын аты анын үнүнүн өзгөчөлүгүнөн улам келгендиги** ачык билинип турат. Түфектен түфенгге чейин сөздүн курулушу бир аз өзгөргөнү менен анын мааниси дагы өзгөчөлүгү дагы өзгөргөн эмес. Айрым сөздөр мезгил өткөн сайын мааниси эмес, анын тыбыштык курамы гана өзгөрүүгө дуушар болот.

Эскерме

Эми болсо, Азиз Окурманым, сөздүн кызыктуу окуяларына көңүлүбүздү бурсак. Кызыктуу дегенимдин себеби, мындай сөздөр бир тилден экинчи тилге өткөндө ички мазмуну өзгөрүп, бирок анын сырткы түзүлүшү өзгөрбөгөндүгүндө.

Латын тилинде мындай бир сөз бар: **«поканус»**. Байыркы антикалык доордо «поканус» сөзүнүн мааниси болгону «айылдык» деген мааниге ээ болгон. Бул сөздүн аркасы менен жүрүп отуруп, биз орус тилинин байыркы жана азыркы доордогу маанисине чейин келип жетебиз. Орус тилинде бул сөздүн мааниси «каргышка калган, динсиз» маанисинде колдонулат. «Поганый враг» байыркы жана азыркы орус тилинде башка диндин өкүлдөрүнө карата: бутпараст каапыр, динсиз, кудайсыз маанилеринде айтылат.

Кел эми, Рим империясынын «айылдыгы» (поканус) орустарга келгенде кандайча «каапыр, бутпараст» болуп калганын көрөлү. Кандайча болуп сырткы «көйнөгүн» өзгөртпөгөн бир сөз, ички маанисин өзгөртүп жиберди? Карачы, мында тарых дагы бизге жардамга келет. А мүм-

күн тескерисинче, тил тарыхка жардамга келип жүрбөсүн? Эми муну так аныктоо өтө кыйынга турат, экинчи жагынан, бул биздин милдетибизге кирбейт.

Байыркы Рим империясында биздин эранын биринчи баштарында христиан дининин алгачкы толкуну акырындап римдиктердин жан дүйнөсүнө сиңиши алгач шаардыктардан башталган. Айыл жергесиндегилер болсо мындай ылдам темпте жайылган жараяндан четте эле. Христиан дини рим империясында расмий, ал гана эмес укуктук жактан дагы мыйзам катары кабыл алынгандан кийин дагы айыл жергесиндегилер жаңы динден кабары жок (же ал жакка жетпеген, же болбосо, ал жакка атайын көңүл буруп, жайылтууга муктаждык болбогон) калышкан. Эгер алар жаңы динден четте калса, анда алар шаардык диндин өкүлдөрү үчүн ким болгон? Мына, карачы, биздин «поканус» сөзүнүн сыры дал ушул суроого катылган.

Албетте, Азиз Окурман, жалгыз кудайды кармангандан (бул абалда) христиандыктан, жаңы диний баалуулуктардан четте калган бул айылдыктар чыныгы бутпарастар эле. Алар дагы эле болсо Юпитерге, Венерага, Марска жана башка римдик кудайларга сыйынышкандар эле. Мына ошондуктан, «поканус» сөзү акырындап өз ички маанисин жоготуп, сырттан келген басымдын алдында калган. Жүзүн бир кудайга буруп, дин жолуна келген римдик христиан үчүн «поканус» жөн гана айылдык эмес, дин душманы катары дагы мааниге ээ боло баштаган. Бул римдик христиан «поканус», «поканус» деп айтуу менен, ал сөздү айыл жергесинин тургундары үчүн эмес, динсиздерди белгилөө үчүн колдоно баштаган. Эми кара, орустарга «поканус» деген сөз дал

ушул жаңы мааниси менен кирген. Жүгү оор болгондуктан, анын көбүн өз мекенинде (Римде) калтырып, Россияга саякатка жаңы мааниси менен чыккан экен. Кийин, орус тилинде бутпараст, каапыр маанисиндеги боштукту толтурган, ал эми эски айылдык маанисинен биротоло ажыраган. Немистин улуу философу Шеллинг айткандай, «сөздүн тээ тереңинде ар кандай маанилердин башы чыгып турат». Эң так айтылган сөз!

Биздин бул сапарыбыз тилден тарыхты көздөй болдубу, же тарыхтан тилди көздөйбү? Кандай дейсиң, бул суроого бир маанилүү жооп табуу мүмкүнбү? **Эскерменин соңу.**

Биз жогоруда адамга эмне үчүн ат бериле тургандыгы тууралуу сөз баштаган элек. Ошону менен бирге нерселер менен буюмдардын аталышы тууралуу дагы айтып өтгүк. А сен билесиңби, Азиз Окурманым, жер жүзүндөгү ар башка адамдар сүйлөшкөн ар түрдүү тилдердин дагы аттары бар экендиги кызык жана ал дагы олуттуу бир процесс. Негизинен, бир тилдин аты ошол тилде сүйлөгөн элдин аты менен аталарын биз билебиз: англичандардын тили — англис, орусстардыкы — орус, түрктөрдүкү — түрк, жана башка.

Мындай жекече абалдарды дагы табигый катары саноо керек. Кээде бир элдин бир нече тили болот. Мисалы Голландия тили **нидерланды тили** деп аталат, Белгияда **фламанд тили** деп аталат. Убагында бул тил Нидерландыдан келип чыккан, анан Африкага чейин жеткен тил сыяктуу. Бирок Африкада анын аты таптакыр башкача: **африкаанс** тили деп аталат. Азыркы күндө африкаанс тили өзүнүн баштапкы теги менен бирдей эмес, алыс диалекттик окшоштукта. Ошентсе да түпкү теги бир эле тил. Мындай абалдар менен эсептешпесе дагы болбойт. Ошондуктан, Азиз Окурманым, биздин өлкөбүздүн анчалык алыс эмес өтмүшүндө, тилибиздин атына байланыштуу пикир алмашуу, талкууларындагы ажыратып белгиленген үч жолду дагы

(азербайжан тили, түрк тили, азейбайжан түркчөсү) негизинен табигый бир абал катары кабыл алуу зарыл. Себеби бул үч жол коом менен бирге өсүп өнүккөн процесстердин визуалдык ишке ашуусу эле.

Бул үч тил бири-бирин кабыл алган, а мүмкүн кабыл албаган жолдун жолоочулары сыяктуу. Албетте, кандай болгон күндө да ар бири өзүнчө туура чыгышат. Тилибиз албетте, түрк тили. Бирок аны азербайжан тили деп атап алсак, мүмкүн андан дагы жакшы болор? Анткени тилибиз ансыз деле азербайжан тили. Азербайжан түрк тили дегенчи? Бул дагы бир жагынан туура. Тилибиз азербайжан түрк тили. Бир эле тилдин үч аты бар. Таң калууга шашылбайлы. Эмнеге болбосун? Бул аттардын эч бири экинчисин басмырлаган жок. Бул үч тилдин бирөөсү расмий түрдө кабыл алынган учурда (бир аз адилетсиз болсо), калган экөө «дискриминацияга учурашы мыйзам ченемдүү. Эгер үч багыттын тең идеологиясын бирдей ачып бере алган болсо, бир гана ат менен атаса болбойт беле? Менин оюмча, мүмкүн болмок. Бирок кантип?

Ансыз да коомдо айрым катмарлары расмий Азербайжан тили термини менен катар эле, кээде анын ордуна өзү каалагандай, өз тили менен атап алып жатат. А эгер мындай тенденция өзүн көргөзө алса, эмнеге ал үчүн расмий бир база жаралбасын? Кайрадан «кантип?» деген суроо туулат.

Карачы! Эгер тилибиздин аты расмий түрдө азыр жаза турганымдай болуп кабыл алынган болгондо, бардык маселелер өз алдынча жоюлуп кетмек. Менин сунушум болсо төмөнкүдөй:

Азербайжан (түрк) тили!

Бул сөздүн биригүүсүндө, башкача айтканда, расмий «паспорт» вариантында тилдин атын кашаага алып коюуну каалайт элем. Кашаа бардык маселени чечип коёт экен деп ойлобо. Бирок эгер сен расмий тилиңдин атын «Азербайжан тили» деп кабыл алынуусун кааласаң, анда сен тилиң-

дин атын Азербайжан тили катары тааны. Кашаанын өзгөчөлүгү ушунда, каалабаган учурда анын ичиндегини окубай койсоң деле болот. Башкалары болсо тилибизди «түрк тили» катары тааныгысы келет. Ага да макул, ал дагы кашаанын ичиндегини окусун. Ал үчүн дагы тилибиздин бир аты да «түрк тили» болсун.

«**Азербайжан түрк тили**» атынын тарапташтары бул атты кашаанын ичиндеги «түрк» сөзү менен кошо толук окуса болот. Албетте, кааласа кашаанын ичин окуй берсе болот.

Мамлекет тарабынан кабыл алынган расмий варианты, инварианты (!), жаңы вариантынын биринчиси — **Азербайжан (түрк) тили** коомдун каалаган тобу мыйзамдын чегинде өз каалаганын ишке ашырууга мүмкүнчүлүк түзүүсү керек. Расмий абал болсо мындай кашаа менен берилген вариантка мүмкүнчүлүк берсе дагы жакшы болбойт беле? Нидерланды тили, фламанди тили жана африкаанс тили аттары бир эле элдин тилинин башка-башка аталышы болгону үчүн кандай жоготууга учурады? Же болбосо эл эмне жоготту?

Эскерме

Жогоруда айтылгандай, бул үч ат бир эле тилдин башка-башка аттары. Нидерланды тили Голландияда жашаган голландиялыктардын, фламанди тили Белгияда жашаган голландиялыктардын, ал эми африкаанс тили Түштүк Африкада жашаган голландиялыктардын тилинин аты. **Эскерменин соңу.**

Азиз Окурман! Менин айткандарым сени канчалык деңгээлде ыраазы кыла алды, билбейм. Бир эле тилдин бир нече аты болушу нормалдуу бир көрүнүш болушу мүмкүн. Мен болгону сени ушул нерсеге ишендиргим келди. Жана дагы «тилдин аты элге байланыштуу, алардын арасында ты-

гыз байланыштан башка нерсе болушу мүмкүн эмес» деген сыяктуу суроолорго башка жол менен жооп берүүдөн мурун сага бир-эки суроо менен кайрылгым келди. Ал суроолор мындай:

Француздардын тилинин аты (!) алардын байыркы замандан берки душманы болуп келген Германиядагы *франк* деп аталган элдин атынан коюлганын билчү белең?

Болгарлардын (элинин дагы тилинин дагы) аты байыркы түрк элдеринин биринин (булкарлардын) атынан келгендигин билчү белең?

Бир топ элдер өздөрүн бир башка ат менен, ал эми башка элдер аларды башка ат менен атай турганын билчү белең? Мисалы, түрктөр «алман» деген элди орустар немис дешет, ал эми тилин «немис тили» дегени – «сүйлөбөгөн», «сүйлөбөс тил» (немой язык) сөздөрүнөн улам алышкан. Ошондой эле грузиндердин жана армяндарын өздөрүн жана өз тилин кандай аташарын эске салып кетсек жетиштүү болор.

Өлкөнүн жана андагы жашаган элдин аты бири-биринен башка болуп каларын билчү белең? Бразилияда бразилиялыктар жашайт, бирок алардын баары португалия тилинде сүйлөшөт.

Тилдердин аты тарыхтын айлампасында жана окуялардын тарыхый өнүгүшүдө өзгөрүп же жоголуп дагы кетиши мүмкүн.

Кээде тил кечинде бир ат менен жатып, эртең менен башка бир ат менен ойгонушу мүмкүн. Мындай дагы болот. Бирок «ушундай дагы болобу?» деген суроону бир топ улуу тилчилер дагы өздөрүнө берип келишкен. Башаламандык көптөгөн Европа тилдеринин башаты болгон латын тилинен пайда болгон. XX кылымдын баштарын-

да **Фердинанд де Соссюр** — тилдин түзүлүшүн, теориясынын негиздеринин бирин койгон бул улуу француз тектүү швейцариялык конок, мына ушундай жашыруун бир суроону сезген. Балким, бул жашыруун суроо анын бир маанилүү айтылган пикиринин тереңдигинен улам байкалган. Ал пикири мындайча: «Кечинде латынча *sego* (*жакшы жат*), таңда туруп француз тилинде *bonjour* (*кутмандуу таң*) деп уйкудан ойгонуу болбойт».

Латын тилинин өлгөн жана француз тилинин жаралган күнүн так айтып берүү мүмкүнбү? Тилдер дагы жаныбарлар сыяктуу туулуп, өлүшөбү?

Фердинанд де Соссюр бул суроого «жок» деп жооп берди.

XIX кылымда болсо башка бир улуу тилчи — немис окумуштуусу Август Шлейхер бул суроого «ооба» деп жооп берген.

Эскерме

«Бир дарыянын суусуна канча жолу түшсө болот?» суроосу эсиңдеби? Бир караганда ошол эле дарыя, экинчи жагынан так эле ошол дарыя эмес! Бул жерде дагы ошондой. Бир карасаң латын тили, бир карасаң андай эмес: Румынияда румын тили, Францияда француз тили, Испанияда испан тили, Италияда италиян тили... **Эскерменин соңу.**

Акырындап отуруп биз тилдин келип чыгуу маселесинен бир аз алыстап кеттик. Аталыштардын маанисин дагы тереңден карап, сүңгүп киргенде биз анын келип чыгышына жакын келип калган болдук. Аттар (сөздөр) кээде тарыхый реалдуулукта качан ишке ашкандыгы же чындыкты ачыктап берет, же болбосо бул тууралуу биздин билгендерибизди дагы бекемдеп, тактап, ишенимдүү багыт берет.

Ой-чабыттын жардамы менен орто кылымдын акырындап аяктаган, бирок Ренессанс доорунун али толук келе элек мезгилине, Англияга дагы келдик. Плантагенеттер династиясынын өкүлдөрү өкүмдарлык кылып турган чак эле. Бул династиянын өкүмдарлыгы Англияда, Франция аймагынан келген жана ошол жердеги француздашып кеткен нормандардын тынымсыз кол салууларынынын аягында түзүлгөн. Бул кол салуулардын биринде (же мүмкүн, аягында) 1066-жылы Кастингстин айланасындагы салгылашта жеңип чыккан **Вильгем (Фатех Вильгем)** жана анын кошуну, анын кол алдындагылар кайсы тилде сүйлөштү болду экен, кызык? Алардын расмий тили кайсы тил эле? Албетте француз тили, XI кылымдын тили!

Француз тили Англияда өз өкүмүн жүргүзө баштаган Плантагенеттер династиясынын тили сыяктуу расмий түрдө XII кылымга чейин, мүмкүн расмий эмес түрдө андан дагы көп мезгил бою өкүм сүрүп келген. Бирок аягына чейин өкүм сүргөн эмес. Англис тилинде, башкача айтканда, коомдун төмөнкү катмарынын тилинде биринчи болуп сүйлөгөн Англиянын королу, Платагенет өкүлдөрүнүн акыркыларынын бири, XII кылымда жашаган арстан жүрөк Ричард болгон. Биз аны канчалаган кресттүүлөр жортуулунун уюштуруучусу жана катышуучусу катары тааныйбыз.

Кызык, бул доордо (XII кылымга чейин) француз тилинин өкүм сүрүшү, жогорку катмардагылардын байланыш каражаты болуп келиши жана кийин анын бул абалдан англис тили үчүн эмне берди?

Азыркы заманбап англис тилинин лексикалык мазмунуна, башкача айтканда, сөз байлыгына назар салсак, бул жактагы жогорку маанидеги бардык сөздөр — башкарууга, укукка, экономикага, руханий жана ахлактык категорияларга байланыштуу сөздөр, негизинен француз тектүү жана алар жогоруда айтып кеткен доордон баштап, акырындап англис тилинин басымына дуушар болгон.

Бардык төмөнкү катмарларга — жер иштетүү, балыкчылык, аңчылык жана башка багыттарга таандык сөздөр болсо Улуу Британиянын эски, байыркы жашоочулары болгон бриттердин, анклардын, сакстардын тилдеринен келген сөздөр.

* * *

Кайсы жерде ат коюу ишке ашса, ошол жерде нерсени же ошол түшүнүктү түшүнүүгө болгон аракет бар. Бул чындыгында, буюмдарга дагы, коомдук катмарларга, ал гана эмес илимий, көркөм эстетикалык агымдарга дагы тиешелүү болушу мүмкүн.

Бул кызык абалды дагы көз жаздымда калтырбоо керек. XIX кылымда Германияда пайда болгон эң белгилүү тил илиминин агымдарынын биринин аты «младограмматика» башкача айтканда, «жаш грамматика» эле. Немис тилинен алганда да мунун мааниси «жаш грамматика». Бул атты улуу муунга тиешелүү болгон тилчилер доордун жаш тилчилерине арнап беришкен. Бул жаш тилчилер болсо — **Паул, Брукман, Делбруйк** жана башкалар эле. Алар бул атты сыймыктануу менен кабыл алышып, ага лингвистика тарыхында түбөлүк өмүр беришип, олуттуу илимий салым кошкон болушту.

Эскерме

Сүрөтчүлүктө «кубизм» деген агым бар. XX кылымдын баштарында алгачкы кубисттер — **Пикассо, Брак** жана башкалар (алардын ичинде адабиятчылар дагы бар эле) бул атты тагдырдын буйругу менен консервативдүү санатчы катары саналган **Воксел** берген. Алар болсо бул атты олуттуу түрдө кабыл алып, аны жаңы көркөм эстетикалык агымдардын бирине айландырды. Сүрөтчүлүктө бул ат жашап кетти, адабиятчылар

болсо (аларга дагы бул ат ыйгарылган эле) андан баш тартышкан. **Эскерменин соңу.**

Ар бир эле лакап, такма ат бирдей даражада кабыл алынышы дагы, алынбашы дагы мүмкүн. Бул тууралуу мында бир макалды эстеп көрөлү: ар бир эле азиз адамдын аты Көроглу (Көр уулу) боло бербейт (же болбосо, жылтырагандын баары эле алтын эмес).

Ат коюга байланыштуу ар бир нерсе, буюм же болбосо түшүнүк дагы автоматтык түрдө биздин изилдөө объектибиздин катарына кирип кетет. Илим өнүккөн сайын жаңы-жаңы терминдер дагы пайда боло берет. Адам өзгөргөн сайын аны курчаган дүйнөнүн өзгөчөлүктөрү дагы ачык, так жана таамай көрүнө баштайт. Аталышы керек болгон жаңы нерселер үчүн жаңы сөздөр, жаңы аттарга муктаждык туулат. Мына ушул учурда дагы тил жардамга келет. Анын бай потенциалы, тажрыйбадан өткөн түгөнбөс казынасы жаңы пайда болгон аттар үчүн алмаштыргыс булакка айланат. Мындай учурда **«Жаңы нерселердин баары – жакшы унутулган эскилер»** принциби өз ордун табат. Ар бир жаңы пайда болгон сөз (ат) турган турпаты менен качандыр бир кезде активдүү колдонулган, кийин унутулган сөздөрдөн келип чыгат. Башкача айтканда, тилдин тээ тереңде жаткан катмары мына ушундайча жогору жагына көтөрүлүп чыгат. **Неологизм** - бул жаңы сөздөрдүн талаасы дегенди билдирет. Бирок карап көрөлүчү, бул жаңы сөз сыяктуу пайда болгон ат чынында эле жаңыбы? Ал бизге эски тааныш сымал сезилбейби? Жаңы сөздөр чынында эле биринчи жолу пайда болгонбу?

Тажрыйба көргөзгөндөй, тилдин качантан бери келаткан салтынан чыкпай, сөздүн ошол эрежелери менен пайда болушу жеңил иш эмес. Тилдин тарыхына саресеп салуу менен биз мындай нерселерди кездештирип келебиз. Мага эки сөз белгилүү. Калган бардык сөздөрдүн автору эл болсо дагы, бул «эки сөздүн» конкреттүү автору бар. Бул авторлордун бири — англиялык жазуучу **Джонотан Сфивт**,

ал эми экинчиси – норвегия жазуучусу **Кнут Хамсун**. **Джонотан Сфивт** «**Гулливердин саякаты**» чыгармасында Гулливер эргежээлдердин өлкөсүнө келип калат. Сфивт бул эргежээл адамдарга мурун эч жерде колдонулбаган **лилипуттар** деген жаңы ат коёт. Мына ушул «лилипут» сөзү чыныгы автордун сөзү, башкача айтканда, абадан алгандай, мурунтан из калтырган эч бир тамыры жок бир сөз. Ушуну менен катар эле Кнут Хамсундун жашоо берген кубоа сөзүн дагы айтып кетсек болот. Анын «**Ачкачылык**» романынын каарманы бул сөздү тапканын далилдейт: «Менин ал сөзгө зарыл деп эсептеген маанини берүүгө акым бар. Мен өзүм деле алиге чейин бул сөздүн маанисин билбейм». Аттардын кызыктарга толгон окуялары бизди кайда гана алпарат болду экен?

Азиз Окурманым, мен бул бөлүмдү Деде Коркуттун ат коюу миссиясы тууралуу сөз менен баштадым. Сөзүмдүн аягында да ал темага кайрылып кетким келип турат. Кийинки кылымдарда балдарга Деде Коркут койгон аттар жеке адамдар тарабынан колдоо таппай калганы белгилүү. Азыр жаңы туулган балдарга Байрак, Басат, Кантуралы, Гүлайым аттары берилбей калды. Кийинки муундар ал ат койгон улуу адамды (албетте, ал койгон аттарды дагы) акырындап унута баштады. Алгач ат койгон адам, андан кийин ал аттар дагы унутулган. Андан кийин бул аттардын маанилери ... андан кийин....

Бирок белгилеп кетүүчү нерсе, ошондогу адам аттары эс тутумубуздун тээ тереңинен укмуштуудай дем менен, күч менен кийин, башкача айтканда, XV-XV кылымдарда кайрадан «калкып чыгат». Терең сууга чөгүп бараткан адам акыркы жолу башын суудан чыгарып дем аларын сен билесиң. **Шах Исмаил Хетаи** доорунда бул аттардан Деде Коркут чөлүнүн унутулбас жыпар жыты жана мусулман маданиятынын атырдай жыты келип турган. Мындай жагымдуу жыттар Сөхбет Шах Исмаилдин жакын чөйрөсүндөгү аскер адамдары болгон, же сарайдын өкүлү болгон адамдардан аттарынан келип турган. Ошол

унутулган улуу аттарды бир эске салып коелу.

Султаналы Мирза Эфсар, Чуха Султан Текели, Римдик Див Султан, Мухаммад Хан Устажлу, Хусеин бей Лале Шамлу, Корчибашы Абдул бей Деде

Азыркы учурда бул аттардын далай сырды кучагына алган табышмактуу көрүнүшү кыныбызды кызытып коюуга жетиштүү.

Бирок... Убактыбыз дагы калбады. Бизге кийинки аралдарга кетчү жолду көргөзүп жатат. Парустарды жайчу кез келди. Кемебиз кайрадан ачык деңизге чыгат. Ат коюу аралынан үйрөнгөнүбүздү жалпылаштырып карасак, «Ат коюу» тил илиминин негизги тирегинин бири. Ал өзү илимдин ичиндеги «**Ономастика**» деген бир илим. Бул илимдин башка көз карандысыз илимдер менен: философия, педагогика, семиотика, тарых, психология, этнография менен мамилеси ачык айкын.

Эми кийинки аралга сапар алдык, Азиз Окурманым! Бул деңиздин көбүктөнгөн толкундарын жарып, кемебиз алга кетип баратат. Жаңы мейкиндиктерди көздөй алга!.

IV БӨЛҮМ

АЛЫС ЖАКЫН ТУУГАНДАР

1. Тил илиминдеги «туугандар» жана тил бүлөсү.
2. Коунстун Британия академисына каты.
3. Алгачкы компаративисттер (тарыхый-салыштырмалуу тил илиминин өкүлдөрү) кимдер эле?
4. Улуу тилди карай
5. Профессор Реформатскийдин жакын тилдер классификациясы.
6. Махмуд Кашгари жана анын «Диваны Лугат-ит Түрк» эмгеги.
7. Айттар менен койлордун талашы. А. Шлейхердин «Айттар жана койлор» тамсилинин мааниси.
6. Аталардын сөздөрүндөгү насыят.

Азиз окурманым, сен деңизде сүзгөн кеменин тумшугу көктү карата учуп, көк асманды сүзүшүн кааладың беле? Албетте, өзүң дагы ошол кеменин ичинде болгонуңду каалаган чыгарсың. Ошондуктан бул бөлүмдү ушундай суроо менен баштадым. Себеби биз бул бөлүмдө тарыхый жактан дагы, географиялык жактан дагы акылга сыйбаган аймактарды басып өтүүгө аракет кылабыз. Деңизден асманга чыгып сүзгөндөй эле. Чынында, бул реалдуулуктардын бири-бирине канчалык жакын экендигин элестете алуу үчүн романтик болуунун зарылчылыгы жок.болгону, бир караганда башка башка көрүнгөн эки процесстин бир эле этиш сөз менен берилишине көңүл буруу жетиштүү болот: сүзүү этиши бул жерде көп нерсени билдирет.

Биз багыт алган бул жаңы арал анчалык деле чоң эмес. Бирок өзүнүн тарыхы менен, тамыры менен өтө зор мааниге ээ. Тил илими бул жолу өзүнүн так өлчөмдөрү менен көрүнүү үчүн жашоодон, коомдук турмуштан келген бир катар метафораларга «өз кучагынан орун бергени» кы-

зык. «Туугандык», «жакыңдык», «бүлө», «туура келүүчүлүк жана келбөөчүлүк» жана башка түшүнүктөр тил илиминин талаасында өздөрүн «өз үйүндөгүдөй» сезет.

Алгач «туугандык» түшүнүгү тууралуу сөз кылалы. «Тил илиминдеги туугандык» дегенде, ар башка тилдердин бири-бирине болгон жакыңдык даражасынын келип чыгышы, алардын окшоштугун изилдөө, үйрөнүү аракети эске түшөт. Тууган адамдардай эле тууган тилдер эмнеге болбосун? Болот! Бирок тууган адамдар алыс-жакын туугандар болуп бөлүнөт. Жакын туугандар келип бүлөгө биригишет. Ал эми бүлөлөрдүн биригүүсү муунду пайда кылат. Ал эми тилдерчи? Бул айткандырыбызды тил илиминин талаасында колдонсок болбойбу? Албетте болот!

Эскерме

Тууган тилдер деген элдердин жакыңдыгын, адабият, маданияттардын, психологиянын жакыңдыгы дегенди билдирет. Тууган тилдердин тарыхы, тамыры, башаты билинбегени менен бирөө эле. **Эскерменин соңу.**

Бардык тилдер адамдардын окшоштугундай эле, бири-бирине кандай жагынан болсо да окшош болот. Аз болубу, көп болубу, айтор, окшош болушат. Окшоштукту бир топ абалдарда байкап көрсө болот. Мына ушундай майда-барат айырмачылыктарды жана окшоштуктарды аныктай турган **«тарыхый-салыштырмалуу лингвистика»** болот. Тарыхый-салыштырмалуу лингвистикада бири-бирине жакын болгон, тууган болгон тилдер аныкталат жана алардын байыркы доорлордогу жалгыз теги «иликтенет».

А тууган тилдерди кантип аныктайт? Бул жагы кызык болуп жатабы? Тууган тилдерди аныктоо үчүн атайын жекече усулдардын топтому бар. Ал усулдардын эң негизгиси болуп, ар башка тилдердин тыбыштык жактан туура келүүсүн караган усул болуп эсептелет. Башкача айтканда,

бир тилде болгон сөздөрдүн башка тилдеги ошол эле маанини билдирген сөздөрү менен тыбыштык жактан бирдей болушу. Андагы тыбыштар толугу менен? жарым-жартылай бирдей же айрым учурда башка дагы болушу мүмкүн. Эгер ошондой болгон учурда дагы сөздөр «тууган» чыкса, анда бул сөздөргө ээ болгон тилдер дагы тууган болуп чыгышат.

Эскерме

Түрк тилдеринде туугандыктын алыс-жакындыгын аныктоону кааласак, азербайжан тилиндеги «айак» сөзү бизге жардамга келет.

Бир топ түрк тилдеринде «айак» сөзү «адак», «атак», «азак» сыяктуу айтылат жана «й» тыбышы «д / т / з» тыбыштарынын ордуна келет. Алыс болгон түрк тилдеринин биринде «ура» формасында дагы колдонулат. Ушундай түрк тилдеринин бири болгон чуваш тилинде болсо «айак» так эле жогоруда айтылгандай «ура» түрүндө кездешет. Бул сөздөрдүн («айак-ура») туугандыгын далилдөө үчүн **й – р** тыбыштарынын туура келишин табуу керек жана **д / т / з** тамгаларын **р** тамгасы менен алмаштыралы. Ошондой сөздөр барбы? Бар! Чуваш тилинде «кыз» маанисиндеги «хур» сөзү бар. Бул жерде «р» менен «з» тыбыштары бири-бирине үндөшүп, алмашып турат да, биздин божомолубуздун анык экенин далилдейт. **«Тогуз»** деген сөздү чуваш тилинде **«тахар»** дейт. Акыркы **р** менен **з** тамгалары алмашкан. Кээ бирөөлөр: «айак» кайда да, «ура» кайда? — деп сурашы мүмкүн. Бирок бул **ура** (азак) абагына келгенде («хер — кыз» сөздөрүндөй) бул сөздөрдүн ортосундагы «туугандык», узак туугандык байланыш ачык көрүнүп турат. «Деде Коркут Китеби» дастандарынын тилинде болсо,

чуваш тилиндеги «**ура**» сөзү ушул турпаты менен колдонулат. Тилдеги бардык «цензуранын» болгонуна карабастан, (чындыгында ал «айак» формасында болушу керк эле) «**ура**» (**уру**) турган турпаты менен дастанда так эле «айак» маанисин түшүндүрөт. Бул кантип ишке ашат?

Дастанда кээде болсо дагы, айрым критикалык жагдайда мындай айтым колдонулат: «**Qazan xan uru durdu**» (Казан ханы бутуна турду же көтөрүлдү маанисинде). Бул мисал Казан ханынын айрым тилчи жана тилчи эмес окумуштууларынын айтуусунда ачуусу менен же башка бир кескин чараларды колдонуу менен көтөрүлдү деген эмес, нейтралдуу абалда гана өз алдынча күчкө толду деген мааниге келет. «**Qazan xan uru durdu**» дегендин өзү «**Qazan xan aya a durdu**» деген сөз. Бул айтым чуваш тилиндеги «ура» сөзүнүн маанисине келгени кызык. Бул абалдын аныгына башка бир топ багыттарда дагы жетсе болот. Көрүнүп тургандай, туугандык даражасы канчалык алыс болгон күндө дагы, баары бир бир тилдердин бүлөсүндө өзүн жат эмес, өз сезет. **Эскерменин соңу.**

Азиз Окурманым, эсинде болсо, мындан мурунку аралда (тагыраак айтканда, мындан мурунку бөлүмдө) биз тыбыштык үндөштүк жана тууган тилдержөнүндө сөз кылганбыз. Индияда миссионер В. Коунс санскрит тууралуу Британия академиясына болгон отчету эсиндеби? Биз ал отчет тууралуу өзүнчө сөз кылабыз деп убада бербедик беле. Дал ошол отчеттон кийин Европа элдеринин алыс же жакын туугандары дагы табылган. Бул индустардын салыштырмалуу ырлары болгон коштошуулары жазылган санскрит тили эле.

Эскерме

Виллиам Коунс тууралуу бир аз маалымат бере кетели. Коунска чейин дагы индус тилиндеги сөздөрдү италиян тилине жана латын тилдеринин сөздөрүнө салыштырып келишкен. Бул сөздөрдүн арасындагы окшоштуктар маселесин XVI кылымда италиянын саякатчысы **Филиппо Сасетти** колго алган да, байкоолорун «Индиядан келген каттар» аттуу макаласында ачып берген. Бирок XVIII кылымга чейин бул багытта эч бир илимий иш жасалган эмес. Ал эми маселенин чечилиши XVIII кылымдын экинчи жарымында Калькуттада Чыгыш маданияттары институтунун ачылышына чейинки мезгилге барып такалат. Вилиям Коунс санскрит тилин жана заманбап инди тилдерин үйрөнгөндөн кийин (чыныгы сүйлөшүү функциясын иш жүзүнө ашырып жаткан тилдерди үйрөнөт, себеби санскрит тили активдүү колдонулган бир тил эмес эле, ал ыйык жазуулардын бир түрү, «өлүү» тили эле) Британия илимдер академиясына тиешелүү кат жөнөткөн. Ал катта мындай деп жазылган эле:

«Өзүнүн канчалык байыркы экендигине карабай, санскрит тили өтө кызыктуу түзүлүшкө ээ. Ал грек тилинен дагы идеалдуу, латын тилинен дагы бай, экөөсүнөн тең жакшы. Бирок өз ичинде бул эки тилдин тең этиштик уңгулары жана грамматикалык формалары менен жакын туугандык байланыштарын ачык билдирип тургандыктан, буларды кокустук деп саноого болбойт. Бул үч тилди изилдөө аркылуу алектенген филологдун өзү да азыркы учурда жок болуп кеткен, сакталып калбаган бир тамырдан келгенине ишенбеске аргасыз боло тургандай, туугандык байланыш ушунчалык күчтүү...»

В. Коунс бул маалыматы аркылуу XIX кылымдын биринчи жарымында тил илиминде чоң бир сенсация жараткан. **Ф. Бопп, Р. Раск, А. Востоков** сыяктуу тилчи, окумуштуулар байыркы жана азыркы заманбап Европа тилдерин салыштырып, алардын бири-бирине болгон жакындык даражаларын үйрөнүүгө киришкен. Бир туугандар **А. жана Ф. Шлегель, Й. Кримм, В. Гумбольт** XIX кылымдын биринчи жарымында лингвистиканын чектерин кесип өтүп, жандаш жаткан мифология, фольклор, психология талааларына дагы басып киришкен. Алардын артынан бул ишти колго алган **Фридрих Дитс, Й. К. Сейс, Г. Курсиус, Ф. Булсаев** жана **Август Шлейхер** өз кезегинде тарыхый-салыштырмалуу изилдөөлөрүнүн жээктерин кыйла кеңейтип алышкан.

Биринчи кезекте бул компаративисттердин изилдөөлөрүнүн натыйжасында биз бүгүн тилдердин генеологиясынын клафиссикациясын, жаңы туугандык даражаларын (группалашканын же жарым группа болгонун) аныктай алабыз. Ал клафиссикация төмөнкүдөй:

Инд-Европа тилдери:

Инди тобу

Заманбап тилдер:

Инди жана урду тилдери (кээде бул эки тилди бир жерде Хиндустани деп да аташат). (Инди – Индиянын, урду болсо Пакистандын мамлекеттик тилдери).

- Бенгали
- Панжаби
- Ражастани - Сингали
- Непали
- Карачи тили жана башкалар.

Өлүү тилдер:

- Санскрит
- Пали
- Пракрит

1. Иран тобу

Заманбап тилдер:

- Фарс тили
- Пушту тили (Авганистандын мамлекеттик тили)
- Тажик тили
- Күрд тили
- Осетин тили
- Тальш тили
- Памир тили
- Тат тили

Өлүү тилдер:

- Байыркы фарс тили (Ахемениддердин жазуу тили)
- Авеста тили
- Пехлеви тили (зенд-Авеста тилинин башка аты)
- Согди тили
- Харезм тили
- Скиф тили

2. Славян тилдери

Чыгыш Славян тилдери:

- Орус тили
- Украин тили
- Белорус тили

Түштүк Славян тилдери:

- Болгар тили
- Македон тили
- Серб-хорват тили

- Словен тили

Батыш Славян тилдери:

- Чех тили
- Словак тили
- Поляк тили

3. Балтика тилдери

Заманбап тилдер:

- Литва тили
- Латыш тили

Өлүү тилдер

- Прус тили

4. Герман тилдери

Заманбап тилдер:

- Дат тили (Дания тили)
- Швед тили
- Норвеж тили
- Исланд тили
- Англис тили
- Голланд тили (же фламанд, же болбосо

африкаанс тили)

- Немис тили

Өлүү тилдер:

- Весгот тили
- Осгот тили

5. Роман тилдери

Заманбап тилдер:

- Француз тили
- Италиян тили
- Испан тили
- Португал тили
- Румын тили
- Молдован тили

Өлүү тилдер:

- Латын тили
- Орто кылымдагы булгар тили

6. Келт тилдери

- Ирланд тили
- Шотланд тили
- Бретон тили

7. Грек тили

Заманбап тили:

- Жаңы грек тили

Өлүү тилдер:

- Байыркы грек тили
- Орто грек тили же Византия тили

8. Албан тили

- Албан тили

9. Армян тили

Заманбап тили:

- Ашхарабар тили

Өлүү тил:

- Крабар тили

10. Анадолу тобу

Өлүү тилдер:

- Хетт тили
- Кари тили
- Лидия тили
- Ликия тили

11. Тохар тобу

Өлүү тил:

- Тохар тили (турфан тили)

Эскерменин соңу.

Көрдүңбү, Азиз Окурманым, профессор **А. Реформатскийдин** эмгегинде Инд-Европа тилдеринин канча түрү кеңири чагылдырылганын көрдүңбү. Бул бардык колдонууда болгон жана жоголуп кеткен тилдердин аныкталган классификациясынын ичинде группаларга, жарым группаларга жана конкреттүү тилдерге бөлүнүшү талыкпаган эмгектин, башкача айтканда, бул тилдердин туугандыгын далилдеген компаративисттик изилдөөлөрдүн логикалык жыйынтыгы. Алыс жана жакын тууган тилдер конкреттүү классификациянын ичинде изилдөөнүн кийинки этабына, башкача айтканда, улуу тилдин кайрадан калыптанышына даяр абалга алып келген сыяктуу. Бирок бул тил улуу компаративист окумуштуулар «ачкан» тилдин түрүндөй болот. Башкача айтканда, реалдуу чындыкта колдонууда болгон байланыш каражаты катары эмес, элестетүүнүн бир натыйжасы катары пайда болот. Муну дагы эске алып коюшубуз маанилүү. «Канчалаган изилдөөчү компаративист бар болсо, ошончо улуу тил бар» - тилчилер тамаша иретинде мына ушинтип коюшат (мунун өзү бир оюн сыяктуу, туурабы?!). Мындай учурда баарынан мурун Августин Шлейхерди эстешет. Эмнеге? Бир аз сабыр кылып турсаң, бул бөлүмдүн агында бул суроонун жообун угасың.

Аз жерден унутуп кала жаздаптырмын. Залха аябай эле зеригип кетти. Эхмед дагы тынчсыздануу менен барактардын ичин карап жатса керек. Бирок биз аларды унуткан жокпуз. Эхмедге эми чындап эле Залханын туугандары тууралуу маалыматтарды айтып берүүнүн мезгили жетти. Залханын табияты, жөндөмдөрү, өзгөчөлүктөрү тууралуу изилдөөлөр болсо дагы аны жакындан таанып билүүсү үчүн, анын теги ким экендиги, алыс жакын туугандары ким экендиги, жана башка ушул сыяктуу маалыматтарга ээ болуу Эхмед үчүн азыр өтө маанилүү болуп турат.

Ошентип тилчилик талаасында кийинки проблема менен бетме-бет келдик. Залханын туугандары, Залха менен үй бүлөсүнүн өз ара мамилелерин үйрөнүү менен биз тил

илиминдеги туугандык мамилелерди, тил бүлөсүндөгү маселелерди кеңири түшүнүп алуубузга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Ар бир адам сыяктуу эле Залханын дагы өз үй бүлөсү, алыс жана жакын туугандары бар. Анын жашаган жери, кошуналары дагы бар. Сабаттуу адамдардай эле Залха дагы «**Алыс туугандан жакын коңшу**» деген макалды уккан болсо керек.

Тил дагы Залха сыяктуу. Тилдин дагы өз бүлөсү, алыс жана жакын туугандары (албетте, алар дагы тилдер) жана коңшулары бар. Коңшу дегенибиз ушундай түшүнүк экен, кан тууган болбосо дагы, бирге жашап, бирге туруп, бир бакчага, бир мектепке барып, бош убакта бир жерде ойноп, жашоону бирге өткөргөндүгү үчүн айрым бир сапаттары, өзгөчөлүктөрү, жашоо образы, дүйнө таанымы сага аябай окшош болуп калат. Туугандан дагы жакын адам болуп калат. Бул Аллахтын берген туугандыгы эмес, кийин пайда болгон туугандык. Бул туугандыктын жолу, мамилеси жана ырахаты башка болот. Атты башка бир аттын жанына байлап койсоң, мүнөзүн албаса дагы түсүн алат — деген сөз бар. Бул туура айтылган сөз. Мисалы эстон, венгр же фин тилдериндеги радиону тыңдап калсаң, андагы айтылган сөздөр бизге тааныш келет. Алар бизге аябай жакын сезилет. Ар бир сөзүнүн тыбыштык курамы, интонациясы биздин жүрөгүбүзгө, мээбизге сиңип калгандай, бизде ал тилдерге болгон эч кандай көңүлкоштукту жаратпайт. Бирок башка жагынан алганда бул тилдердин туугандык байланышы жок. Мындай тилдерди окумуштуулар генетикалык эмес, типологиялык жакын тилдер катары сыпатташат. Алар жогоруда мисалда айтылгандай, жакшы мамиледе болгон жакын коңшулар сыяктуу.

Бирок айта кетүүчү нерсе, тилдин өз жакын туугандары менен генетикалык жактан теги бир экендиги аныкталган бир бүлө — тил үй бүлөсүн пайда кылат жана тууган тилдер мына ушундай бүлөлөрдө биригет. Бир топ окшош өзгөчөлүктөр — бирдей сөздөрдөгү тыбыштык түзүлүштөр,

сүйлөмдөрдүн түзүлүшү, грамматикалык каражаттардын окшоштугу жана башкалар бул тилдерди бир бүлөгө таандык кылат. Мисалы **Инд-Европа тилдер бүлөсүнө** таандык болот. Жогоруда айткан профессор **А.А. Реформатскийдин** эрежелеринен дагы көрүнүп тургандай, тарыхый-салыштырмалуу лингвистика англис, немис, голланд, швед тилдери жакын тууган тилдер экендигин далилдейт. Алардын жалпы бир группа ичиндеги аты **Герман тилдери** сыяктуу аталат. Бул тилдерден бир аз алыста француз, испан, италиян, румын тилдери турат. Бул группа болсо **Роман группасы** деп аталат. **Славян тилдери:** орус, украин, болгар, поляк, чех тилдери бир башка группаны түзөт. Аталган герман, роман жана славян тилдеринин биримдиги менен катар аларга салыштырмалуу бир аз алыс туугандыгы болгон **иран, инди** тил группалары бар.

Ар бир тилдик группа өз ичине жакын тууган болгон тилдерди бириктирет. Өз-өзүнчө бул биримдиктер конкреттүү бир тил бүлөсүн пайда кылат. Мисалы жогоруда сөз кылган Инд-Европа тил бүлөсү. Башка бүлөлөр дагы бар: **Түрк тилдеринин бүлөсү, Кафказ тилдеринин бүлөсү, Монгол тилдеринин бүлөсү** жана башка.

Бүлөнүн аныкталышы, анын чектеринин корулушу мындай маселенин биринчи этабы болуп эсептелет. Тарыхый-салыштырмалуу лингвистика, бул аныкталган этаптардан кийин (экинчи этаптын өзү да негизги этап болуп эсептелет) тил бүлөсүнүн байыркы тамырына келип, аны кайрадан калыбына келтирүү менен өзүнүн экинчи милдетин ишке ашырат. Азиз Окурманым, Залха жана анын бүлөсүнүн дагы ата-бабалары бар экендигине сен дагы макул болорсуң. Тилде дагы ошондой.

Тил илиминин эң негизги проблемалардын бири, а мүмкүн эң алдыңкысы — тил бүлөлөрүнүн аныкталышы. Тарыхый-салыштырмалуу изилдөөлөр бул маанилүү этаптарды өзүнө камтыйт. Алгачкы этап тилдердин салыштырылышы, андан кийин бул салыштыруунун тарыхтын ба-

рактарына көчүрүлүшү жана байыркы тилдин (улуу тил) калыбына келүүсү. Булардын баары комплекстүү түрдө ХХ кылымда Европадагы тил илиминин изилдөө объектисине айланган жана жекече Германиянын, айрым Россиянын окумуштуулары тарыхый-салыштырмалуу лингвистиканын чектерин жана милдеттерин белгилей баштаган. Бул багытта иштеген окумуштууларды компаративисттер (тарыхый-салыштырмалуу лингвистикадагы адистер) деп аташат. Алгачкы компаративисттер – **Бопп, Раск, Шлейхер, Восток** жана башкаларды биргелешип теоретикалык тил илиминин жаңы бир доорун жаратышкан. Немис тилчиси **Август Шлейхер** башка компаративисттерден дагы алдыга кетип, **Инд-Европа улуу тилин** «калыбына келтирген». Жалпылап айтканда, XIX кылымдын биринчи жарымында компаративисттик изилдөөлөрдүн учкыйыры жок эле. Дал ушул мезгилде колдонууда болгон жана өлүү тилдер, функционалдуу жана жасалма тилдер, диалектилер жана адабий тилдер ар тараптуу каралып, ал эми эң негизгилери болсо андан дагы тереңден изилдене баштаган. Бул тууралуу пикирлердин, башкача айтканда, кандай тилдердин канчалык деңгээлде изилдениши керектиги тууралуу аз да болсо түшүнүк алуу үчүн ошол доордогу бир классикалык эмгектин атын атоо жетиштүү болот. Себеби бул ат кайсы колдонууда болгон же өлүү болгон тилдердин изилдениши керектигин ачык түрдө билдире алат. Алгачкы компаративисттерден болгон **Франс Бопп**тун лингвистикада белгилүү эмгеги төмөнкүчө аталат: «**Санскрит, зенд, армян, грек, латын, литва, байыркы славян, гот жана немис тилдеринин салыштырма грамматикасы**». Булардын айрымдарынын атын укпагандар дагы бар экендигинен күмөн санабайм.

Азиз Окурманым, бул жерде олуттуу бир эскермеге орун берүү зарылчылыгы келип турат.

Эскерме

Эгер тарыхый-салыштырмалуу лингвистика жана анын кандайдыр бир натыйжасы XIX кылымдан баштап Европада кеңири жайылган болсо, дүйнөлүк тил илиминде салыштырмалуу лингвистиканын түзүүчүсү өз доорунун энциклопедиячысы, белгилүү түрк окумуштуусу **Махмуд Кашгари** болгонун ишенимдүү түрдө айта алам. Махмуд Кашгари XI кылымда Кашгарда туулган, өмүрүнүн баарын түрк тилдеринин маданиятын жана этнографиясын үйрөнүүгө арнаган. Анын шедеврге айланган «Дивани-Лугат-ит Түрк» эмгеги огуз, кыпчак, карлук, татар, түркмөн, башкыр, уйгур, беченек, чигил жана дагы бир топ башка түрк тилдүү элдердин эң чоң энциклопедиялык эстелиги катары болуп калды. Махмуд Кашгари бул тилдерди чыгармасында алгачкылардан болуп колдонгон, жана алардын таралуу аймагына карабастан, маанилүү бир илимий иретке салыштырып изилдеген. Мындан тышкары бул элдердин фольклордук үлгүлөрүн топтоп, салт-санаасын үйрөнгөн. Ал доор үчүн салыштыруу ыкмасы гана алдыга карай секирик жасаган эле. Бирок албетте Махмуд Кашгари өз изилдөөлөрүнүн багытын тарыхый аспектке бура алмак эмес. Себеби түрк элдеринин тилдеринде байыркы (ошол доор үчүн) жазуулар белгилүү эмес эле. Колдо бар жазуулар тууралуу маалыматтар дагы жетишерлик деңгээлде (дагы да болсо ошол доор үчүн) эмес эле. Тарыхый аспект болсо алгачкы кадамда эле байыркы жазуулардын варианты күчтүү чыгуу шартын талап кылган.

Махмуд Кашгари эмгегинде мындай деп жазат: «Ар бир сөздү өз орду менен койдум, тээ теңинде жаткан маанисин үстүнө чыгардым, караңгы тарабын жаркыраттым...»

Мындан башка дагы бир жерде: «Китепте түрктөрдүн дүйнө таанымын жана билим деңгээлин көргөзүү үчүн алардын ырларынан кайгылуу жана кубанычтуу күндөрүндөгү бийик ойлорун чагылдырган насаат мисалдарды дагы бердим»³

Махмуд Кашгаринин бул насаат сөздөрү убакыттын өтүшү менен өз маанилүүлүгүн сактап гана калбастан, кайрадан жогорулап, кайрадан маанилүүлүгү артып, эң керектүү бир мааниге ээ болот деп ишенимдүү айта алам.

Жогоруда айткандарымды мына ушундайча жыйынтыктаса болот. Тарыхый-салыштырмалуу лингвистикага алгачкы чыйырды алгачкы компаративисттер Европада XIX кылымдан баштап салган болсо, салыштырмалуу лингвистиканын башаты XI кылымда Махмуд Кашгаринин «Дивани-Лугат-ит Түрк» эмгегине барып такалат. Мына ушул аталган кылымдарда түрк тилдеринин, демек, түрк элдеринин алыс жана жакын туугандыктары аныкталат. **Эскерменин соңу.**

Биз бир тил бүлөсүнө тиешелүү болгон башка-башка тилдердин туугандыгын генетикалык туугандык деп белгиледик. Албетте, мындай туугандыктын байыркы бабаларын кайрадан калыбына келтирүү мүмкүн. Себеби ошол баба тил жалпы тууган тилдердин эң маанилүү, жашыруун белгилерин өз ичине камтыйт. Улуу тил (бабатил) чындыгында, тууган элдердин бири-биринен айрыла элек болгон бир доордун, жалгыз элдин тили болгон. Улуу Инд-Европа тили, улуу түрк тили, улуу моңгол тили тээ байыркы бир доордо, азыркы учурда анык болгон тилдерге бөлүнө элек кезде өз тилдик жашоосун тынч өткөрүп келишкен. Андан кийинки доорлордогу тилдердин бөлүнүшү, адамдардын ар башка аймактарга топ-топ болуп көчүп, бири-биринен алысташынан улам келип чыккан. Алыска кетүүнүн дагы кереги жок эле. Бир эле тилде сүйлөгөн

элдер бир аз узак аралыкта белгилүү бир убакытка чейин өз өзүнчө катташпай жашап калган болсо да аларын арасында белгилүү бир айырмачылык пайда болгон. Телефон жок, почта жок, интернет жок. Мына ушудай «оор» жагдайда бул топтордун арасындагы байланыш үзүлүп калган. Ошентип, **улуу тилдин диалекттери** жаралган, бул диалекттер акырындап отуруп бири-биринен көз карандысыз тилдерге айланган. Ошентсе да, алгачкы баба тили менен болгон байланыш толугу менен жоголуп кеткен эмес. Сөздөр, сүйлөмдөрдүн түзүлүшү, морфологиялык белгилери, тээ алгачкы түп башат тил менен болгон окшоштугун сактап калган. Болгону, өзүнчө бир өзгөчөлүктөргө ээ болуп, жаңы аймактын жаңы абасы менен дем ала баштаган» десек болот. Ушул жерден Гераклиттин дарыяга байланыштуу айтканын эске салсак болот. Бул бир эле тил, бирок бир тил эмес! Саякатыбыздын башынан аягына дейре «Бир эле дарыяга эки жолу кирүүгө болбойбу?» деген суроого ар кандай варианттарда кайрылабыз деп жогоруда айтпадым беле. Мына, дагы кайрылдык. Баба тилден бөлүнүп чыккан тил (же тилдер) өнүгүп отуруп (башкача айтканда, өзгөрүп отуруп) бүгүнкү күндөгү абалына келип жеткен. Эгер улуу тил болсо, ал байыркылыгынан улам улуу тил. XIX кылымдан бери өзүнүн ар түрдүү багыттарда кайрадан калыбына келүүсүн күтүүдө.

Эскерме

Улуу тилди болсо чындап эле бир жолу калыбына келтиришти. Бул XIX кылымда гана ишке ашты. Байыркы жана азыркы Хинд-Европа тилдерин ары теориялык, ары практикалык жактан изилдеген немистин улуу окумуштуусу **Август Шлейхер** бул тилде чакан бир тамсил жазган. Чындыгында тамсил жазуу канчалык жеңил болсо да анын мааниси ошончолук зор эле. Шлейхер бул тамсилди жазуу үчүн заманбап жана өлүү тилдердин үлгүлөрүн кандайча салыштырганын

элестете аласыңбы? Салыштырып гана тим болгон эмес. Салыштырылган сөздөр, грамматикалык белгилерди бири-бири менен «аралаштырып», алардын ар биринин жалпы өткөн чагын — варианттарын колго алган. Тамсилде аттар менен койлордун «маанисиз» айтышы, талашып-тартышы чагылдырылган. «Аттар менен койлор» аттуу тамсилдин мааниси төмөнкүдөй эле:

... Бир кыркылган кой аттарды көрөт. Ал аттар арабадагы адамды тартып бараткан. Аларга карап кой: «Азап тарткан аттарды көргөндө менин жүрөгүм ооруйт» - дейт. Аттар болсо: «Укчу, кой, көрүп турган нерсе биздин дагы жүрөгүбүздү оорутат. Себеби биз билебиз, адам дегендин колунан баары келет: ал койдун жүнүнөн өзүнө жылуу кийим жасап алат да койлор кыркылган бойдон жүнү жок калат (жүнү жок жүргөн койлорго дагы жакпайт, аларга аттардан дагы жаман)» - дешет. Муну уккан кой унчукпай кайра артына кайтат...

Мына, бул тамсилдин мазмуну А. Реформатскийдин бизге белгилүү китебинен алынган, жетиштүү деңгээлде жөнөкөй жана түшүнүктүү. Албетте бул тамсилдин авторуна, башкача айтканда, Август Шлейхер үчүн байланыш формаларын колдонуу бир кыйла маселе жаратат эле. Ал эми анын качанкы өлүү тилдин жана заманбап колдонууда болгон тилдин материалдарынан пайдалануусун элестетүүнүн өзү «коркунучтуу». Шлейхердин тамсили, улуу тилдин чыныгы (тамсилдин баштан аягына чейин) сүрөттөлүшү ичинде азырынча жалгыз пионер. **Эскерменин соңу.**

Эми биздин бул аралдан кете турган учурубуз келди. Эхмед менен Залха кеменин палубасында. Туман ичинде аралдын караанынан улам алыстап, башка, жаңы аралды

көздөй баратабыз. Эхмед бул жаңы аралда Залха тууралуу, анын махабаты, мээримини тууралуу дагы көп маалымат аларын билет. Эски арал болсо эсибизде бекем сакталып калды. Себеби Эхмед ал жактан Залханын туугандары тууралуу белгилүү бир маалыматка ээ болду. Залханын коңшулары да эми белгилүү болду. Эхмед эми: «Алыскы туугандан жакынкы коңшу артык» деген макал тууралуу дагы ойлонуп калды. Чындыгында эле ушундайбы?

Кеменин үнүн сен уктуңбу, Азиз Окурманым? Анда алга! Жаңы аралды көздөй алга!

У БӨЛҮМ

ЖАШЫЛ ИДЕЯЛАР

1. «Клокая Кузгра» (А. Шерба) жана «жашыл идеялар» (Н. Хомский).
2. *Калыптар, моголдер жана Прокурст керебети.*
3. *Чектүү жана чексиз көптүктөр.*
4. *Тургузулган мекеменин кабаттары. Тилдин структурасы жана системасы.*
5. *Ф. Де Соссюрдун окшотуусу.*
6. *Тил жана шахмат оюну.*
7. *Музыкалык чыгармалардын партитурасы жана өн-гүрүмдүүлүгү.*

Ал ортодо сөз тилдик курулуш тууралуу болот. Биз бул түшүнүккө, башкача айтканда, тил илиминин кийинки маселесине кантип келебиз, Эхмед бизге айтып берет. Бул жолу Залха тууралуу үйрөнө турганыбыз, анын ички организми жана саламаттыгына байланыштуу болот. Буларды билип алуу дагы маанилүү. Эхмед ушуну каалап жатат. Эмне дей алабыз, аныкы туура. Ала турган кызынын ички организмин, саламаттыгын билүү чынында эле зарыл нерсе. Жүрөгү, өпкөсү, бөйрөктөрү оорубайбы, кандай иштейт деген сыяктуу суроолорго жооп берген Эхмед бизди тил илиминин маанилүү маселелеринин чектерине, тилдин ички курулушун үйрөнө турган аймакка алып барат. Чынында тилдин дагы өз «органдары» бар. Бул ар башка органдар — сөздүн лексикалык кабаты, сүйлөм кабаты, морфемалар жана фонемалар. Алар кандай функцияга ээ — Эхмед бизди мына ушул суроого жооп издегенге мажбур кылат. Бул аймакта (биздин тилибиз менен айтканда — аралда) бизди дагы көптөгөн кызыктуу идеялары, ойлору менен тааныштырат. Эми, Азиз Окурман, сен бир топко нерсеге таң каласың. Себеби бул идеялардын маңызы гана болбостон, түсү дагы бар

экенин көрөсүң. Ооба, ал түс жашыл түс. Биздин идеялардын түсү жашыл. Жашыл идеялар. Эмнеге? Алдыда дагы ал идеялардын көбөйүүгө жөндөмдүү экенин көрөбүз.

Бул маселенин маани-маңызына түшүнүү, так маанисин чыгаруу аракети бизди дүйнөгө белгилүү болгон Америкалык тилчи, профессор **Ноем Хомскийдин** тилдин түзүлүшү тууралуу айткан теориясына кайрылууга алып барат. Ал теориянын эрежелеринин бири мындай: тилдин формасы тил илими үчүн анын мазмунунан дагы маанилүү жана кызыктуу. Чынында, тилдин ички маңызын үйрөнүү үчүн форманын кандай мазмунда болуусунун эч бир айырмасы жок. Эгер сүйлөмдүн курулушу «таза» түрүндө кызыктырса, анда бул «таза» курулуштун кайсы тилдин сөздөрү менен айтылышы маанилүү эмес. «Жашыл идеялар» дагы ушул эле мезгилде пайда болгон. Өз пикирин далилдегиси келген Н. Хомскийдин келтирген мисалы: «**Жашыл идеялар жан көңүлдөн төп келишет**».

Бул сүйлөмдүн мааниси бар деп айтса да болот, жок десе дагы. Ар бир сүйлөм өз аймагында аныкталган синтаксистик мааниге ээ экендиги, башкача айтканда, сүйлөмдө тема (**идеялар**), аныктооч (**жашыл**), бышыктооч (**жан көңүлдөн**) жана кабар (**төп келишүү**) болору ачык. Бирок Хомскийдин сүйлөмү аны угуп турганга эч кандай семантикалык маалымат бербейт. Анын берген ишараттарында биз байкагандай, эч кандай маани жок. Кайрадан Гераклит, кайрадан дарыя! Гераклиттин сөздөрүн эстебей коюуга болбойт: «Бир дарыяга эки жолу кирүүгө мүмкүн эмес». Мүмкүн дагы, мүмкүн эмес дагы. «Жашыл идеялар»дын мааниси бар дагы, ошол эле учурда эч кандай мааниси жок. Өзү да азыркы мезгилде мурунку учурдагыдай эле..

Эскерме

«Жашыл идеялардын» авторунун максаты менен орустун улуу тилчиси, академик Шербанын бир пикири туура келет. Шерба, Хомский-

ден мурун, болжол менен ошол эле идеяны далидөө үчүн төмөнкү мисалдан пайдаланган:

«Клокая куздра штеко бодланула бокра и кудрячит бокренка».

Бул эмне деген сүйлөм? Бул «сөздөрдүн топтому» кайсы тилде? — деп таң кала баштадыңбы, Азиз Окурманым? Бул сүйлөм роботтор сыяктуу эле канчалык жасалма болсо дагы, ошол эле роботтор сыяктуу интеллектуалдык потенциалга ээ. **«Клокая куздра...»** сүйлөм эмес, ошол эле учурда сүйлөм болуп эсептелет. эгер Н. Хомскийдин «жашыл идеяларында» биз ар бир сөзүн өз-өзүнчө «талдап таанысак», **«Клокая куздра»**нын ичиндеги сөздөр бизге такыр тааныш эмес. Бирок бул «кызыктай» сөздөрдүн топтомунун биригүү потенциалына караганда, башкача айтканда, түзүлүшүнө жана формасына жана алардын арасында байланышты куруу жөндөмүнө караганда, орус тилине таандык. Эч болбоду дегенде, ал тилди эсибизге салат. **Эскерменин соңу.**

Бул мисалдар бизди жаңы бир түшүнүктүн босогосуна алып келет. Ар бир илимде болгондой эле, тил илиминде дагы калып же модель деген түшүнүк бар. Жалпы маанисин алганда мен моделди мындайча кабыл алам: модел — бул көптөгөн окшош нерселердин жөнөкөй бир түргө келтирилиши. Мисалы, «Көптөгөн машиналар жана жалпы автомобиль түшүнүгү» - модель, болжол менен ушундай! Модел түшүнүгү жана ага байланыштуу усулдардын жардамы болбой туруп, эч бир илимде классификациялоо жолу менен жалпылоого мүмкүн болбойт эле. Классификациясыз илим болсо учу-кыйыры көрүнбөгөн галактикага окшоп калат. Модел же калып деген тил илиминде (сүйлөмдүн деңгээлинде) боштуктардан турган белгилүү бир ирээттүүлүк сыяктуу сүрөттөөгө болот. Бул боштуктар **«Клокая Куздра...»** курулушунда өзүнө орун алган «сөздөр». «Төп келишкен

идеялар»дагы сөздөр да чынында, боштуктар. Бул боштуктарды каалаган учурда толтурса болот. Конкреттүү (бирок кээде кызыктай болгон) сөздөр дагы моделдеги боштуктарды каалаган мазмун менен толтурат. Ал эми каалаган мазмун болсо абалга жана коюлган максатына ылайык болот. Каалаган санда!

Эскерме

Мифологиядан келген бир түшүнүк бар: **«Прокруст керебети»**. Бул түшүнүк байыркы грек мифтеринде айтылгандай, талап-тоноочуга – Прокрустка байланыштуу. Ал колго түшкөн бардык туткунду өзү жасаган керебетке жаткырган. Туткундун буту керебеттен сыртка чыгып кала турган болсо, анын буттарын кесип салган. А эгер туткундун буттары керебеттин аягына жетпей калса, Прокруст анын буттарын кыйнап чоюп жатып жеткизген. Башкача айтканда, мындай жол менен адамдын денеси өз калыбынан күч менен чыгарылып, керебеттин боюна ылайыкталган. **«Жашыл идеялар»** жана **«Клокая куздра»** тил талаасында чыныгы Прокруст керебетинин функциясын аткарып калат. **Эскерменин соңу.**

Калып (модел, тип, керебет) организмдин табигый өнүгүүсүнүн көрсөткүчү болгон сыяктуу эле сүйлөмдүн калыбы дагы тилдин өнүгүүсүнүн табигый жана реалдуу натыйжасы болуп эсептелет. «Тилде калып (модел) деген эмне?» суроосуна мындай жооп берүүгө болот: «Эсепсиз көптүктү эсептүү көптүккө алып келүү». Сен, Азиз окурман, элестепти көрсөң, «Мен мектепке баргым келет» сүйлөмүн тагыраак айтканда, сүйлөмдүн калыбын кандай көптүк мазмун менен толтурууга болот? Эсепсиз... Кааласаң бир карап көрөлү:

... Мен мектепке баргым келет
Мен үйгө келгим келет
Мен китепти окугум келет.
Мен фильм көргүм келет.
Мен үйгө кетким келет.
Ал машина айдагысы келет.
Биз гезитке жазылгыбыз келет.

Алар бизге келгилери келишет... жана башка ушундай сыяктуу.

Уланталыбы? Бул сүйлөмдүн калыбын каалаганча узартууга болот. Мындагы ар бир сөздү азербайжан тилиндеги ылайыктуу сөз менен алмаштырууга болот. Калып бирдей, бирок бул калып көптөгөн ар кандай мазмун менен толтурулат. Башкача айтканда, көптөгөн варианттар бир гана форманын ичине туура келе бериши мүмкүн. Ошентип, лингвистикалык калыптар жаңы мазмундарды жаратуу менен өздөрүн жаратышат.

Сөзүбүз көптүк маани түшүнүгүнө келип жетти окшойт. Бул маселенин үстүндө дагы бир аз кеп козгогум келип турат. Себеби тил жана анда болгон нерселер, ушундай жол мененби же башкачабы, айтор, көптүк мааниге ээ болгон идеялар менен тыгыз мамиледе болушат жана бул жеңилдик аркылуу көптүк маанидегилердин теориясы колдонулган аймакка айланат.

Азиз Окурманым, сага бир суроо бергим келип турат. Көктөгү жылдыздардын санын билүү мүмкүнбү? Же болбосо деңиз жээгиндеги кумдарды санап чыгуу мүмкүнбү? Албетте жок! Мүмкүн эмес! Бирок мисал, Баку шаарынын бир караганда чексиз көрүнгөн көчөлөрүнүн саны канча? Же болбосо чоң же кичинекей китепканалардагы китептердин саны канча? Шаардагы көчөлөрдүн эсебин чыгаруу мүмкүн. Китепканадагы китептердин саны дагы белгилүү.

Ушундан улам мындай акылга сыя турган бир натыйжа чыгарууга болот. **Көптүктөр экиге бөлүнөт – эсепсиз жана эсептөөгө боло турган.**

Тилде дагы ошондой. Калыптар экинчисине кирет (сүйлөмдүн калыптары сыяктуу) калыптардын толтурулушу болсо эсепсиз.

Тыбыштарды саноого болот, себеби ар бирибиз бирдей эле тыбыштарды башка ырааттуулук менен, башка күч менен, башка тембрде жана башка интонация менен чыгарабыз. Бирок ар башка, ошол эле учурда бирдей тыбыштарды камтыган бир класс, группа, модел бар. Ал биздин оюбуздун, мээбиздин «үнү, тыбышы»! Ал тил илиминде фонетика деп аталат. Тыбыштардын санынан айырмаланып, фонемалардын саны ар бир тилде белгилүү бир саны, өлчөмү бар. Анткени, биз фонемаларды айтпайбыз, биз фонемалардын варианттарын (тыбыштык вариантын) айтабыз. Ал гана эмес, бул багыттагы окуу китептерин алып көрсөк, алардын ар биринин өзүнүн ичиндеги мазмунун так берилген. Мисалы, «Азербайжан тилинин фонетикасы» аты, чындыгында тилди гана эмес, сүйлөө речин дагы камтыйт. Эмнеге? Себеби, үндөр, тыбыштар куралып речти пайда кылат, алар речке таандык болот. Фонетика болсо речтин тыбыштык курамын үйрөтөт. Тилдин тыбыштарын (фонемаларын) үйрөткөн бөлүмдүн аты болсо фонология деп аталат.

Биз окуялардын алдына чыгып кетпейли. «Тил жана реч кандай белгилерге ээ болду экен, аларды бири-биринен кантип айырмаласа болот?» Бул тууралуу алдыда дагы сүйлөшөбүз. Ошондуктан, талашып-тартышпайлы. Азыр болсо кайрадан көптүк мааниге бир кайрылалы.

Эскерме

Азиз Окурманым, мен бул жерде бир каршы пикир айткым келип турат.

Көптүктөрдүн чексиз жана чектүү болгонун айтып өттүк. Чектүү болгонунда бир маселе жок, аздыр көптүр бир саны белгилүү. Ал эми чексиз көптүктөргө келгенде...

Чексиздикке каршы болгонумдун себеби, мен көпкө чейин аны түшүнбөй жүрдүм. Кантип эле ошондой болсун, баштаган нерсе кантип бүтпөсүн? Канчалык көп болсо болсун, заманбап техниканын жардамы менен эсептеп, аягына чыгарууга кантип мүмкүн болбосун?

Чексиздик, стабилдүүлүк, билинбөөчүлүк... Кандай сүрөттөөрүмдү дагы билбей турам. Бирок бул иште мага белгилүү **Кантор принциби** жардамга келди. Бул принцип төмөнкүчө: «**Эгер чексиз көптүктөн чексиз көптүктү алып салсак, андан чыккан айырма дагы чексиз көптүк болот**».

Аз дагы эмес, көп дагы эмес. Бул суроонун жообу чыккандай болду. Акылым муну кабыл алгандай болду. Эми мен бул чексиз көптүктү (параллель дүйнөлөр түрүндө) реалдуу нерселер менен толтуруу кызык болот. Чындыгында эле көптүк чексиз болсо, анда ал реал (жана мистикалык) «эмне» (эмнелер) менен толтура болушу керек. Же болбосо толтурулушу керек. Чексиз көптүктөр эч болбоду дегенде, чексиз дүйнөлөр менен толушу керек. **Эскерменин соңу**.

Эмнеси болсо дагы... Чексиз дүйнөдө эмне ишибиз бар эле, туурабы? Өз сөзүбүзгө кайталы.

Тилдеги болгон чексиз элементтер, мисалы, тыбыштар (өзүнө таандык физикалык өзгөчөлүктөрү менен), жогоруда айтканыбыздай, белгилүү бир классификациянын жардамы менен топ-топко бөлүнүшөт. Алар **вариант** же **инвариант** деген эки багытка биригишет.

Вариант жана инвариант деген эмне жана бул жаңы түшүнүктөрдү изилдөө окумуштууга бир илим сыңары эмне бере алат?

Чындыгында тыбыштан баштап тилге эмне кирсе, баары, ал гана эмес улуу тил дагы бул түшүнүктөрдүн жардамы менен түшүндүрүлөт.

Айланабызда бизди курчап турган эмне болсо, вариант деп аталат. Варианттар өз түрүнө жараша «группага» же болбосо «класстарга» бөлүнөт. Мисалы, **даракты** реалдуу бир нерсе катары карайлы. Чындыгында, бизди реалдуулукта ар кандай дарактар курчап турат. Токойлор бар, алма бактары, теректер жана башкалар.

Кандай түрү болбосун, бардыгы **дарак** түрүнө кирет жана бардык дарактар, эгер белгилүү бир көптүк менен бере турган болсок, анда бул көптүк бир классты пайда кылат. Бул класска дарак аттуунун баарын (мүмкүн алар чексиз) киргизүүгө мүмкүн болсун. Ар бир дарак башка бир дарак үчүн вариант болот, класстын жалпы аты болсо Дарак инварианты болот. Мына ушундайча, Дарак (вариант) реалдуу нерсенин, Дарак (инвариант) болсо абстрактуу түшүнүктүн, башкача айтканда, акылыбыздагы, оюбуздагы образынын аты болуп калат.

Биз «дарак» дегендин ордуна ар кандай «калем», «шаар», «көчө», «китеп» жана башка каалаган сөздү коё алабыз. Бул анализдин, же болбосо, аткарган ишибиздин антыйжасы өзгөрбөйт.

Тил талаасына келели. Адамдын сүйлөшүү, маалымат алуу каражаты катары пайдаланган, тагыраак айтканда, «иштеп чыгарган» бардык үндөр, тыбыштар ошол сөздөрдү, сүйлөмдөрдү түзөт жана бул тыбыштардын ар бири өз ичинде чексиз реалдуу тыбыштарды бириктирет. Кандайдыр бир тыбыш — «а», «б», «в», «г», «д», «е», «м», жана башка каалаган тыбыш өз-өзүнчө бир вариант болуп эсептелет. Өз-өзүнчө деген сөздү баса белгилеп кетким келет. Тагыраак айта турган болсок, «а» тыбышы «б» тыбышынын, же болбосо, «с» тыбышы «з» тыбышынын варианты эмес. Бардык «а»лар бири-биринин варианты болот. Менин «иштеп чыгарган» дегеним, Азиз Окурманым, «а» тыбышы, ошол биз «чыгарган» «а» тыбышынын варианты болот. Сен пайдаланган «в» тыбышы Эхмеддин же Залханын пайдаланган «в» тыбышынын варианты, жана башка ушундай сыяктуу...

Бул жерде дагы бир нерсе бар жана ага өзгөчө көңүл буруу керек. Мен бир аз мурун «чыгарган» «а» тыбышы, бир аз кийин «чыгарган» «а» тыбышынын варианты болгону менен бирдей болбойт. Алардын арасындагы айырмачылык физикалык абалына, башкача айтканда, ар башка тонго, тембрге, үндүн узун же кыска чыгышына жараша болот.

Ошентип, бир тилге тиешелүү болгон бул «а» тыбышы чексиз көптүктүн ичине кирип, өзүнө окшогондорду бир класска бириктирет. Мен чыгарган «а» тыбышы башка миллиондогон реалдуу «а» тыбыштары менен бирге «А» классына биригишет. Мына ушуларды эсепке алганда, төмөнкүдөй абал келип чыгат: бардык «а»лар вариант, «А» классы болсо толугу менен инвариант. Класстын аты сүйлөшүү каражаты болгон «а» тыбышы эмес. Ал (инвариант) тил илиминде **фонема** деп аталат жана эсте сакталат. Тил илими, чынында, «а» дан «А»га карай кеткен жолдо, же тескерисинче («А»дан «а»га кеткен жолдо) деп айтсак да жаңылган болбойбуз.

Демек, тилдин бардык талаасында вариант жана инвариант түшүнүгүнөн пайдаланууга мүмкүн. Кел, Азиз Окурманым, тилди бир курулуш мекемеге салыштыралы да, ал мекемени чогуу кыдыралы. Кызык болору шексиз. Демек, вариант — инвариант карама каршылыгы, ар бир кадамда биздин алдыбызга чыгат. Даярсыңбы? Анда эмесе кеттик.

Алгач айтып коёлу, тил чындыгында эле чоң курулуш. Азырынча төрт кабаттуу деп алып туралы. Бизди биринчи кабатынан чатырына чейин бардыгы кызыктырат.

Дагы бир маселени унутпашыбыз керек, Тил өзүнөн өзү байланыш механизми, анын компоненттери болсо бул механизмдин иш аракеттерин кепилдикке алган аймаштырылгыс бөлүктөрү болуп эсептелет. Курулуштун өз-өзүнчө кабаттары дагы дал ошондой эле бири-бирин менен байланышта.

Эми компоненттеринен баштайлы. Бир топ узакка кетип калган болобуз, ошентсе да кыдырып көрөлү. Менимче кызыктуу болот, бир кыдырууга кантип болбосун?...

* * *

«Белги» деген эмне? — суроосу, Азиз Окурманым, сени ойлондурду беле? Жок, андай белгилер, жол белгилери, кээде ырааты менен болсо кээде ыраатсыз жайгашкан белгилерге көңүл деле бурбайм. Эми биз жол белгилерине башка жагынан карап көрөбүз. Азырынча кесилиш жолго келели. Мен эми жөнөкөй эле сөз сыяктуу «белгиден» сөз кылалы. Эми «белги» деген эмне? Анын башка белгилер менен кандай байланышат? Белгилердин реалдуу нерселер менен болгон байланышы кандай? — жана башка ушундай сыяктуу суроолорго жооп издейбиз.

Бул белги түшүнүгү тил илимин, башка илимдерди дагы өзүнө тартып турат

Эскерме

Белги түшүнүгүн терең изилдөөгө алган америкалык **философ Пирсен** болгон. Андан кабары жок туруп европалык окумуштуулар XX кылымдын баштарында белгилерди жана алардын өзгөчөлүктөрүн терең изилдеп үйрөнө баштаган. Бул жагынан алганда дароо эске түшкөн ысым — француз тектүү швейцариялык окумуштуу **Ф.де Соссюр**. Ал өзүнүн «Жалпы тил курсу» аттуу эмгегинде тилдин таза курулуш экендигин айтып, бул таза курулушка керектелген таза белгилерди үйрөнүүгө чакырган. XX кылымдын улуу лингвист-окумуштуусу болгон Фердинанд де Соссюр түпкү теги француз болгон жана Швейцарияда жашап, Женева университетинде тил илиминен сабак берчү. Анын «ше-

деври» болгон «**Жалпы тил илими**» аттуу эмгеги илимди теориялык жактан гана байытпастан, тил илиминдеги **структурализм** агымынын негизги пайдубалы болгондугу дагы айтылат. Бул эмгекти Соссюрдун өлүмүнөн кийин анын ишенимдүү окуучулары болгон **А. Сеше** жана **Ш. Балли**, аларга окуган лекцияларынын тексттеринин негизинде даярдап, басып чыгарышкан. Соссюрдун бул лекциялары кийинки он жылдар бою тилчилердин жаңы мууну үчүн маалымат булагы болгон. **Эскерменин соңу.**

XX кылымдын дагы бир улуу тилчиси даниялык **Луи Йелмслев** дв ушуну айткан. Ал да өзүнөн мурунку келген Соссюр сыяктуу «таза курулушка» өтө чоң маани берген. Йелмслев «Тил, жалпылап алганда, таза байланыштардын тору» деп, түшүнүктү дагы башка тарабынан ачып берген. Болгону байланыш! Туруктуу иши мына ушул байланыш. Сөздөр, формалар жана башка формалдуу символ, белгилер болсо бир тилден башка тилге өткөнө дайыма алмашып турат. Алар туруктуу эмес жана өтө негизги мааниге ээ эмес. Соссюр менен Йелмслевдин иши биз мурун сөз кылган Н. Хомский («Жашыл идеялар» эмгегинин автору) тарабынан колго алынып, улантылган жана бүтүнкү теориялык лингвистикага алып келген абалга жеткирилген.

Бирок... кайрадан Ф. де Соссюрга кайтып келели. Соссюрдун аты аталган эмгегинде тилдин структурасы жана системасы, тилдин даражалары, белгилери, тил менен речтин айырмасы жан башка маселелер биринчи жолу бири-бирине байланышкан түрдө ырааты менен колго алынган жана изилденген. Ал гана эмес, бир караганда изилдөө объектиси болбогон маанилүү маселелер алдыңкы планга чыгарылган. Бул маанилуу маселелердин бири — белги жана ага байланышкан маселелер болгон. Соссюр бул проблеманы алдыга чыгаруу менен жаңы бир илимдин пайда болушуна түрткү берген. Ал илимдин аты: **семиотика** эле.

Эскерме

Семиотика — белгилер жөнүндөгү илим. Белгилердин маңызы, анын башка белгилер менен болгон байланышы, аталган реалдуулук жана абстрактуулук менен болгон байланышы жана башкалар бул илимдин изилдөөчү олуттуу маселелерине айланган. Албетте, белгилер өз өзгөчөлүгүнө жараша башка илимдерге дагы тиешелүү боло алат, башкача айтканда, ар бир илим өзүнө гана тиешелүү белгилерге ээ. Ошентип, семиотиканы илимдердин жогору деңгээлдеги таанып билүү системасы катары бааласа болот. Тил илиминде болсо бул белгилер — фонемалар, сүйлөмдөр, морфемалар болуп эсептелет. Жалпысынан алганда, тил илими дагы бул белгилерден улам өнүгөт десем сен каршы болбосоң керек, Азиз Окурман. **Эскерменин соңу.**

Соссюр тилдин белгилерин жөнүдөгү изилдөөсүн белгилерди жана алардын мазмунун үйрөнүүдөн баштаган. Тилдик белгилердин аныкталышы ыраатсыз болгон тилдин өнүгүшүн бир тартипке салган. Ошентип, Ф. де Соссюр тил илиминин структурасын гана эмес, семиотиканын негиздөөчүсү катары эсептелет десе туура болот.

Эскерме

Европада ушундай болгон. Ал эми Америкада XIX кылымдын аягында белгилүү философтор Прис, андан кийин Моррис философиялык аспектиде семиотиканын негиздерин койгон. Өкүнүчтүүсү, алардын бул жаңылыгы Европада Соссюрдан кийин кайрадан басылып чыккан эмес. **Эскерменин соңу.**

Биз жогоруа тилди бир курулуш катары сүрөттөп алдык. Бул курулуштун төрт кабаты бар деп кабыл алдык.

Төрт кабаттуу курулуштун тургузулушу үчүн кандай материалдар керек? - деген суроого мен: цемент менен кирпич керек - деп жооп беремин.

Биздин мисалда кирпичтин функциясын тилдик белгилер, башкача айтканда, сөздөр, фонемалар, сүйлөмдөр аткарышы сага деле белгилүү болуп калган чыгар. Алардын бири-бири менен тыгыз байланышта болуп, бир бүтүндүктү жаратуусуна кызмат көргөзгөн цемент болсо белгилердин арасындагы мамиле, байланыш болуп эсептелет. Себеби, бул байланыш болбосо, кирпичтер биринин үстүнө бири кармалып турбайт. Башкача айтканда, бир белги башка бир белги менен байланышпай калат. Натыйжада, бир бүтүн система жаралбайт.

Төрт кабаттуу курулуш деп жатабыз, а эмнеге төрт кабаттуу?

Төрт деген сандын дагы өзүнчө мааниси бар. Себеби, тил дагы төрт маанилүү деңгээлге ээ. Ар бир кабаттын өзүнө тиешелүү белгилери дагы бар. Тилдин фонемалар деңгээлинде, башкача айтканда, сүйлөшүүдөгү тыбыштардын инварианты сыяктуу кабыл алган фонология деңгээлиндеги белгилер, өзүнчө турганда эч кандай мааниге ээ болбогон фонемалардан жана тыбыштардан турат. Бул деңгээл, сөз кылган курулуштун биринчи кабаты катары кабыл алсак болот. Ошентип, бардык тыбыштар (фонемалар) бул деңгээлде сакталып турат. Фонемаларды биз, тилдин өз алдынча турганда мааниге ээ болбогон эң жөнөкөй белгилери катары баалай турганыбызды айта кетүү керек. Муну биз эске алып коелу, себеби, алдыда бул темага башка тараптан кайрылабыз.

Экинчи кабатка көтөрүлөлү. Бул деңгээлде тилдин фонемаларынан бир кадам алдыдагы бир аз чоңураак бөлүкчөлөр, фонемалардын биринчи биригиши жана белгилүү бир мааниге (грамматикалык мааниге) ээ болгон морфемалар орун алган. Морфемалар тилдеги эң маанилүү бөлүгү, себеби, аларсыз бир кадам дагы алдыга жылуу,

башкача айтканда, сүйлөм түзүү мүмкүн эмес. Морфемалар фонемалар менен сүйлөмдүн арасында бир көпүрө сыяктуу кызмат кылат. Эгер фонемалар менен сүйлөмдүн ортосундагы көпүрө болбосо, бардык тилдер болжол менен кытай тилине окшоп калмак. Бул кантип ишке ашат? Бул тууралуу алдыда дагы сөз кылабыз.

Курулуштун үчүнчү кабатында морфемалардан дагы чоң белги — сөздөр жайгашкан, башкача айтканда, сакталып турат. Тилдин бул белгилери адамдар арасындагы пикир алышуунун (бул ар бир тилдин эң башкы милдети) биринчи этабы, бирок али толук пикир алышуу болуп эсептелбейт. Бул абалды дагы эске алып коелу.

Төртүнчү кабат. Акырындап отуруп төртүнчү деңгээлге дагы жеттик. Бул тилдин эң жогорку кабаты. Аны сүйлөм деңгээли деп атасак болот. Бул кабатта тилде болгон сүйлөмдөрдүн баарысынын инварианты сакталган. Ооба, тыбыштардын инварианты (фонема) сыяктуу. Реалдуу, конкреттүү сүйлөмдөрдүн дагы өз инварианттары бар. Бул инварианттар төртүнчү кабатта гана жайгашкан жана бул деңгээлдин белгилери баарынан мурун үчүнчү кабаттагы, үчүнчү деңгээлдеги белгилер менен (сөздөр менен) тыгыз байланышат. Ошентип, сөз жана сүйлөм келип чыгат. Мына, **Сөз** менен **Сүйлөм!**

Эскерме

... өзүнчө турганда сөз бир адам, тагыраак айтканда, адамга окшош. Жаңы сөздү жана адамды бир-биринин жанына койгондо бири-бирине жарашып калганынан, бул экөөнүн бирин түшүнүүдө жана маңызын терең ачууда экинчиси жардам бере турганынан улам билсе болот.

Сөздү адамга окшотуп коюу жетишсиздик кылат. Сөз адам болсо, анда сүйлөм эмне болуп калат? Туура, сүйлөм үй бүлөнү эске салат.

Сөздөр сүйлөмдүн ичинде орун алып, андан сырткары нерселерден сактангандай, адамдар дагы үй бүлөсүнүн ичинде ошондой болот. Бирок кимден, эмнеден сактанат?

Сүйлөм дагы сөздөр сыяктуу өзүнө окшош жандыктар менен жакындашып, биригүүгө умтулат. Натыйжада, сүйлөмдөрдүн биримдиги пайда болот. Алар бирибизден бирибизге маалыматтарды өткөрүүгө, эмне айткыбыз келсе – айтып жеткирүүгө жардам берет. Демек, сүйлөмдөрдүн биримдиги – үй бүлөдөн жогорку социалдык курам – жамааттын ролун аткарат.

Сөз – адам!

Сүйлөм – үй бүлө!

Сүйлөмдөрдүн биримдиги – жамаат (коом)!

... сөздөр жана сүйлөмдөр өз ичинде «жашыргандары» менен бир жерде тилибиздин жаны. Биз аларды бир-бирден тааныганыбыз, укканыбыз, сүйлөгөнүбүз, окуганыбыз жетиштүү эмес. Аларды абада, оозубуздан чыккан кезде (!) көрүшүбүз маанилүү. Бирок аларды көрө алгандар, алар тууралуу чындыкка окшогон эмне болсо, айтууга укуктуу.

Сөз – адам, сөз – инсан. Ар бири ар башка адамдай эле, ал дагы белгилүү бир изилдөө объектисине ээ. Анын да өзүнө «тиешелүү мүчөлөрү» бар. Экинчи деңгээлди жана анын «жашоочулары» эстеп көрөлү. Сөз дагы дем алат, жашайт, чөйрөсүнө жараша кээде ойлонот, кээде сүйлөшөт, шектенет, толкунданат. Мындан тышкары, ишеним жана чечкиндүүлүк ага дагы тиешелүү сапат. Кайгырган жана сүйүнгөн убагы болот. Сөздү кубанычтуу же кайгылуу көрө билгенди да билиш керек.

Бирок сөздүн да өз жашоосу, ичер суусу, өз жашоосу, жаштык кези жана карылык доору бар экендиги дагы чындык. Сөз сүйөт, жашайт, карыйт жана убагы келгенде өлөт. Сөз эзелтеден эле чыгармачыл рухка, көтөрүлүшчү табиятка ээ. Махабаттын сөзү. Сөз толугу менен поэзиянын каражаты, руханий дүйнөнүн байлыгы. Сөз жалгыз ээсине ишенип, аны сүйгөндөн кийин, ээси тарабынан ал үчүн атайын даярдалган капаска — сүйлөмдүн ичине кирет. Башкача айтканда, төртүнчү деңгээлге кадам таштайт. Өзү да муну көңүлү менен аткарат жана өзүн өзү үчүн курмандыкка чалат.

Сүйлөм болсо үй бүлөдөй эле. Үй бүлө ар кандай болот... Сүйлөмдөр дагы ошондой. Чоңу дагы, кичинеси дагы... Чынында, сүйлөмдүн баш мүчөлөрү — ээси, баяндоочу үй бүлөдөгү ата менен энедей. Балдары болсо... албетте, сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү. Толуктооч — атанын орун басары, үйдүн экинчи кишиси, улуу, мүнөзү катуу, аныктооч — назданган, эркелеген, татынакай кийинген кыз, эже, бышыктооч — үйдүн кичүүсү, дүкөнгөбү, базаргабы, айтор, кайда жумшаса бара турган «тез жардам»... мамилелер дагы дал ошондой эле тартипте. Тилчилер эч нерсени өз оюнан чыгарышпайт. Алар интуиция менен «түркү гана берет». Аң сезим мененби же көмүскө сезим мененби, айтор, үй бүлө ичинде болгон тартипти сүйлөм ичине алып барып орноткон. Каалаган үй бүлөнү алып көр. Ага ылайыктуу сүйлөмдү табуу кыйынга турбайт деп ойлойм. Каалаган сүйлөмдү алып кара, ал дагы сизге бир үй бүлөнүн чагылдырат.

Баласыз бүлөлөр дагы бар. Ошол эле учурда, айкындооч мүчөлөрү жок сүйлөмдөр дагы жок эмес. Болгону, аялы менен күйөөсү жашайт. Ар

күнү, эртең менен, түштө, кечинде бир жерде, бир үйдө, бир столдо отуруп бир терезеден карашат...

Албетте, темасы жок сүйлөмдөр дагы бар... атасыз үй бүлөлөрдөй... баяндоочу болбогон сүйлөмдөр болсо апасы жок бүлө сыяктуу. Дал келүүлөр алдыбызда турат.

Кызыктай көрүнсө дагы, сүйлөмдүн өз жан дүйнөсү, өз жашоо образы болот. Башкача айтканда, эгер сөздүн автору жок болсо, эгер сөз толугу менен бир адамга эмес, жалпы коомго таандык болсо, анда сүйлөмдүн автору бар. Автор — сен, мен, ал — өз жашоо образы менен тилдин ташуучусу болгон бардык адам. Бирок бул жашоо образын анын мазмунуна гана байланыштыруу, ошол мазмунунун деңгээлинде түшүндүрүү аракети өтө эле жөнөкөй болуп калат. Сүйлөмдүн алгачкы табигый түзүлүшү, алгачкы тартиби бар. Эгер курулуштун кабатындагы өзгөрүүлөр бул тартиптен узак болсо же чектен чыгып кетсе, албетте, сүйлөм дагы өз табиятынан алыстап кетет да, өз жашоо образын коруй албай калат. Жан дүйнөсүнөн, жашоо образынан алыстоо этап-этабы менен ишке ашат. Алгачкы этапта алыстоо аракети, анчалык билинбеген, байкалбаган тартипте сөздөрдүн орун алмашуусу менен жүрөт жана бул тартипсиздик катары да кабыл алыныш да мүмкүн. «**Тартипсиз сүйлөмдөр**» биз көнүмүш болбогон тартипте өтүп, ошого жараша жаңычыл ойлонууга түрткү бере баштайт. Биз ойлонобуз, тагыраак айтканда, биздин ар бирибиз ичибизде дагы эле болсо эскичил көз караштар жашай бериши мүмкүн. Эми кара, жогоруда айтылгандай, жаңычыл сүйлөмдөрдүн түзүлүшү ушул убакка чейин жок болчу. Биз ага көнгөн эмеспиз. Мында билинбеген бир айырмачылык бар. Чындыгында,

мындайдын болушу дагы жаман эмес, муну кабыл алу, ал гана эмес жайылтуу дагы жаман болбойт эле. Бул «тартипсиздик» нормалдуу көрүнүш катары кабыл алыныш дагы мүмкүн. Мына ушундай абалдарда автордук укук ортого чыгат.

Сүйлөмдөрдүн түзүлүшүндөгү айырмачылык тартипсиздиктен ары тарапка дагы бир кадам таштаса, ал абал тарбиясыздык катары бааланат. Бул тарбиясыздыктын деңгээли ошол «тарбиясыз» сүйлөмдөрдүн түзүлүшүнө карата болот. Мындай сүйлөмдөр тыкыр көзөмөлгө алынуусу мүмкүн болбогон кескин өзгөрүүлөргө жол ачат. Бирок бул бери жагы, башкача айтканда, сүйлөмдүн ички **«синтаксистик мүнөздөмөсү»** эмес. Ал өз билгенин кылган сүйлөм түзүлүштөрүнүн айрымдарынын туткундан кутулушу, азаттыктын абасынан кере-кере дем алган жана араң басып келатса дагы жыгылбастан өз жолун таап кетиши... дагы эмне десем...

Акырында, акыркы деңгээл нормадан дагы бир кадам ошол тарапка жылганы менен өлчөнөт. Курулуштун чегинен чыгып жатканда, ахлаксыздыктын ачык үлгүсү менен бет маңдай келебиз. **«Ахлаксыз» сүйлөмдөр** чыныгы синтаксистик харакиринин (өз жанын (!) кыюу) натыйжасында баш-аягы билибеген, мыйзамдан тышкары, болгону..., *«эмне десем, кандай десем, ошону түшүнсөң жетиштүү»* идеологиясынын, негизсиз өз билемдигинин натыйжасы, жемиши катары ачыкка чыгат.

Чындыгында, синтаксистик башаламандык жөнөкөй чалчактыктан, тартипсиздиктен улам келип чыгат. Нормадан алыстоонун акыркы баскычы — ахлаксыздык баскычында, интонация менен, сүйлөмдөрдөгү белгилер же «кызматчы-

ларды» колу-бутун бөлүү менен, сүйлөмдөрдүн баарына морфологиялык соккуларды уруу менен сүйлөмдөрдүн курулушун «зордоп» калыпка салат. Башкача айтканда, мындай башаламандык суффикстерди (мүчөлөрдү) өз ордунда иштетпестен, сөздөрдүн арасындагы өз ара байланышты унутуу менен, сөздүк рамкаларды тебелеп-тепсөө менен физикалык күч колдонууга, агрессия көрсөтүүгө кабылдат. Анын ар-намысы кетет, жапайычылык доорунда болгондой, бүтүндөй тилдик системада антидемократиялык бир абалды жаратат. Албетте, мындай учурда эң чоң руханий сокку кайра эле Сөзгө тийет .

Ошентип, сөздөр өз талаасында адамдар сыяктуу. Алардын дагы өз ичинде урмат сыйга татыктуусу, татыксызы бар. Эркүүлүгү жүзүнөн, көздөрүнөн белгилүү болгон сөздөр бар. Анан дагы - «эшиктен кууса тешиктен кир» деген идеологияны жашоосунун максатына айландырып, жүзүнө «ахлактуулуктун» маскасын жаап алган, теги жок болгон кызматчы сөздөр бар. Көргөн — билет, тааныган — тааныйт. Тааныбаган тааныбайт.

Сүйлөмдөрдүн өз автору бар. Сөздүн дагы өз автору бар.

Сөздүн автору — эл, коом... сүйлөмдүн автору — инсан, адам...

Сөз авторунун оозунун жели, бир бөлүгү эле.

Сүйлөм болсо авторунун кайталангыстыгы, жалгыздыгы эле.

Мен аларды көргөндө, алар бул аралдын жашыл идеяларды камтыган бак-дарактарынын аркасындагы бир кыялдай эле. Мага Сөз жана Сүйлөм кучакташып тургандай көрүндү. **Эскерменин соңу.**

Ошентип, биз төрт кабаттын төртөөсүн тең тилдик белгилер менен толтурдук. Чындыгында, бул кабаттардын ар бири өзүнчө бир кампа жана ар бир кабат өзүнө тиешелүү белгилерди сактап турат.

Алар сакталган жердин аты болсо **адамдын мээси** болуп эсептелет. Бардык нерсе адамдын мээсинде ишке ашат. Адамдын мээси бир буюмду даярдап чыгарган завод-фабрикадай, реалдуу маалыматтын берилишин ишке ашырат жана аны сактайт.

Эскерме

Биздин алдыбызга дагы бир түшүнүк чыкты. Бул түшүнүк мурункулардай эле (белги, вариант, инвариант...) тилдеги болуп жаткан процесстерди терең түшүнүүдө жардам берет деп ойлойм. Бул түшүнүктүн аты — **информация**.

Информация — эл аралык термин. Тилибизде ага алайык келген сөз «маалымат» сөзү. Ошентсе да булар бири-бирине толугу менен дал келе бербейт. Биз саякатыбызда кезеги келгенде бул эки түшүнүк тууралуу кеңири сөз кылабыз. Азырынча мындай деп туралы: Тилде бирдей мааниге келген сөздөрдүн саны көп болгон учурда, ал тил мурункудан дагы күчтүү болуп, мурункудан дагы бай болот. Бул пикирди кичине ачыктап кетүү ашыктык кылбас.

Дүйнөнүн эң бай тилдеринин бири болгон орус тилинде «**а**» тыбышы менен башталган бир дагы сөз жок. Бирок бир сөздүктөн «а» тамгасы менен башталган сөздөрдү канча кааласаң табуу мүмкүн. Алгач орус тилинин курамында «**ф**» тыбышы болгон сөз дагы жок болчу. Бирок учурда курамында «**ф**» тыбышы болгон миңдеген сөздөр бар. Бул эки абал эмнеден кабар берет — тилдин

алсыздыгынабы же күчтүүлүгүнөбү? Менин оюмча, орус тили мындай сөздөрдү өзүнө киргизип алуу менен күчтүүлүгүн гана далилдеген. Ошондой эле, синонимдерин көптүгү тууралуу дагы ушундай эле пикирди айта алабыз. Негизинен, синонимдердин бирөөсү же экөөсү башка тилден келген сөз болот. Анан мындай кош сөздүн экөөсүн тең колдонуу мүмкүнчүлүгү тилди дагы байытат, күчтөндүрөт.

«Информация деген эмне?» деген суроону мен ар башка аудиторияга көп бердим. Көп учурда бул суроого туура жооп албаганым чын. Албетте, ар кандай жооптор болот. «Жаңылык» деген болду, «Маалымат» деген болду, ал гана эмес, бир жолу бир студент «информация – бул өзүнчө кампа, жаңылыктар телеберүүсүнүн бир бөлүгү» деп айтканы эсимде. Мына ушундай кызыктуу жооптор көп болгон. Чыныгы жообун алуу үчүн багыт бере турган методдорду колдонуу зарылчылыгы келип чыгат.

Илимде информация бүтүндөй бир теорияны жаратат. Ансыз кибернетика илимин, информациялык технологияны элестетүү мүмкүн эмес. Информация теориясы көз карандысыз бир илимдин пайдубалын (чындыгында, илимдердин таанып билүү аянтын) түзөт. Кандайдыр бир конкреттүү илимдин талаасы информация теориясынын абалдарынан пайдалануу менен ар кандай байланыш жолдорун үйрөнүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Тил илими дагы ушул илимдердин бири болуп эсептелет.

Кеңири мааниде алсак, информация **жаңы маалымат** дегенди билдирет. Каалаган эле маалымат эмес, жаңы маалыматтар гана. Эгер Эхмед Залхага: «Мен сени сүйөм!» (ал муну бир нече

жолу айткан болсо керек) - десе, бул маалымат Залха үчүн жаңылык болбойт. Бул маалымат (кабар) чынында эч кандай деле информация эмес. Бирок эгер Эхмед Залхага «Мен сени сүйбөйм! - десе, (ал муну эч качан айтпайт деп үмүт кылалы), анда бул Залха үчүн жаңы информация болот. Албетте, моралдык зыяны менен бирге.

Эгер мен Эхмедге: «Сенин сүйгөн кызыңдын аты Залха» десем, бул маалымат дагы ал үчүн эч кандай информация болбойт. Ошол эле учурда, Залхага «Сени сүйгөн жигиттин аты Эхмед» десем, бул да Залха үчүн информация болбойт.

Эгер биз кышында терезеден көчөгө карап, көптөн күткөн кардын жааганын көрсөк, андан кийин радиодон аба ырайын айтып жатканда, кар жаай тургандыгы тууралуу айткандарын уккан болсок, анда диктордун сөзүндө биз үчүн информация боло турган эч нерсе калбай калат. Себеби, биз аны билип алган болобуз.

Макул, биз үчүн бул тууралуу мурун билбеген маалыматыбыз — информациябыз ушул. Биздин «тилдик» жашообуз информативдик жана информативдик эмес айтымдардын (сүйлөм ичиндеги ар кандай бөлүктөрдүн) кесилишинде өтүп жатат. Биз же бул же тигил талаанын (айтымдардын, сүйлөмдөрдүн) ичинде жүрөбүз. Негизинен, бул талаалар, бул аймактар бизге бир жерде сүйлөмдөр аркылуу өткөрүлүп берилет. Биз өзүбүз да аны сүйлөм аркылуу бир тараптан бир тарапка жеткирип жатабыз. Бирок информация ал сүйлөмдөрдүн ичинде толук эмес. Бир сүйлөмдүн кандайдыр бир бөлүгү информация (жаңы), башкасы болсо информация эмес (эски). Мунун өзү реалдуулукта информацияны кабыл алгандын сүйлөмдөгү маалыматка мурунтан кан-

чалык деңгээлде жана кайсы аспектиде тааныш болгондугуна жараша болот. Бул жагынан алганда, өтө кызыктуу бир сүйлөм менен «**Эхмед эртең менен Бакуга поезд менен жолго чыгат**» сүйлөмү менен (маалыматы менен) биз алдыда (башка бир аралда) жекече алектенебиз. Азыр болсо информация тууралуу алган маалыматтарыбызды жалпылап ала турган болсок: информация, чындыгында, салыштырмалуу түшүнүк, бирок сүйлөшүү учурунда, сүйлөшүүчүлөрдүн бирине жаңы, экинчисине жаңы болбошу мүмкүн. Башкача айтканда, информация — бул, башаламандыкка, сабатсыздыкка, маалыматсыздыкка болгон чабуул (муну илимде **энтропия** дейт) жана анын жоюлушу.

Мен радио угуп отурганда Эхмед дагы жаныма отурган. Ал терезени карабагандыктан, сыртта жааган карды көрө элек эле. Ошол учурдагы диктордун аба ырайы тууралуу берген маалыматындагы кардын жаап жаткандыгы ал үчүн информация болду. Ал эми мен үчүн бул информация болгон жок. Мен ал маалыматтан жаңы эч нерсе алган жокмун. Себеби, мен кардын жаап жатканын билем. Ал эми Эхмеддин эмне үчүн терезе тарапка шашып жөнөгөнүн түшүнсө болот. Ал карды өз көзү менен көргүсү келди да. **Эскерменин соңу.**

Ошентип, биз келген курулуштун (кампанын) төрт каты тең ар кандай белгилерге толтурулду. Бирок бул белгилердин арасында белгилүү бир байланыштын болушу дагы шарт. Бул байланыш **структуралык** жана **системалык** болуп экиге бөлүнөт. Чындыгында эле тилде система жана структура тууралуу көп айтылат. Кээде окумуштуулар дагы бул түшүнүктөрдү терең изилдебестен, бул эффективдүү усулдарынын изилдөө иштери үчүн бере тургандарын «үстүртөн» карап, андан такыр эле пайдаланбай коюшат.

Тилдеги системаны жана структураны, Азиз Окурман, мен эми сага айтып берем. Жакшылап угуп, түшүнүүгө аракет кыл. Биздин курулушубуздун ар бир кабаты бирдей болгон белгилерге толтурулганын белгиледик. Башкача айтканда, эгер кайсы бир кабатта морфемалар жайгаштырылган болсо, ал жерде эч бир башка белгилер болбойт жана болбошу керек. Ушундан улам, бир эле кабатта жайгашкан бирдей белгилердин бири-бири менен болгон байланышын, мамилесин биз **системалык байланыш** дейбиз. Мен бул жерде фонемалардын фонемалар менен, морфемалардын морфемалар менен, сөздөрдүн сөздөр менен, сүйлөмдөрдүн сүйлөмдөр менен болгон байланышын айтып жатам. Ар бир кабаттагы өз ара байланыш тилде туруктуу бир системаны пайда кылат. Эгер бул система болбосо, тилдин даражалары дагы маанигее ээ болбойт эле, белгилер дагы бирдей болуусу менен биздин көңүлүбүздү бурбайт эле.

Эми структуралык байланыш түшүнүгүнө келели. Ар бир кабаттагы өзүнө тиешелүү жалпы систамалуу байланыштан башка да кабаттардын өз ара байланышы болот. Биринчи кабаттын экинчи, экинчи кабаттын үчүнчүсү менен, төртүнчүсүнүн биринчиси менен жана башка. Ошентип, бардык кабаттардын, даражалардын арасында «горизонталдуу» байланыш болгондой эле, «вертикалдуу» байланыш түрү дагы жашайт. Бул вертикалдуу байланыш **структуралык байланыш**. Бирдей белгилердин байланышы (системалык байланыш) ар кандай түрдөгү байланышка (структуралык байланышка) алып келет. Муну тилчилер көбүнчө **«системалык-структуралык биримдик»** деп аташканы менен, андагы белгилердин вертикалдуу жана горизонталдуу байланышын, алардын биримдигин эсепке алышат. Себеби, тилдин бири-биринен өтө алыста жайгашкан чекиттеринде бир жаңылык болбой туруп бир аракет, өзгөрүү болбойт. Тилдин организми бир бүтүн нерсе жана бул организм бардык органдары менен структуралык жактан болобу, системалык жактан болобу, тыгыз байланышта болуп турат. Даниялык белгилүү окумуштуу тилчи, Копенгаген структу-

ралык мектебинин окутуучусу **Л. Йелмслев**, тилди жогоруда айтылгандай, «**таза байланыштардын тору**» деп атаган. Бул пикирге таянсак, тил илиминде негизги нерсе белгилер эмес, ошол белгилердин арасындагы байланыштар болуп эсептелет. Башкача айтканда, кирпичтер эмес, цемент манилүү. Белгилердин (кирпичтер) болушу шарт, алар тилден (курулуштан) башкасы менен алмаша берет. Ал эми байланыштар (цемент) болсо туруктуу. Алар бардык тилдер үчүн бирдей. Ошентип, Азиз Окурман, кайсы курулуш болбосун, кирпичтер, таштар, такталар башкасына алмашылып келе берет, бирок цемент ар дайым колдонулат.

Тил илиминдеги системалуу байланыштардын бар экендигин жана алардын активдүүлүгүн далилдөө үчүн айрым белгилүү окумуштуулар ар кандай «оюндардан» пайдаланышат. Негизинен, оюн түшүнүгү кеңири мааниде колдонулат. Ал гана эмес, дүйнөнүн эң белгилүү философу деп айта ала турган **Мартин Хайдеггер**, жашоону адамдын чексиз караңгы боштук менен (аалам менен) болгон оюну катары сыпаттайт. Башкача айтканда, оюнду кандайдыр бир татаал нерсени жөнөкөй абалга алып келүү жолу сыяктуу дагы сыпаттаса болот. Эгер биз өз пикирибизди башкаларга билдирүү үчүн жашоодон алынган мисалга таянсак, бил оюн болуп эсептелет. Ар бир илимдин өзүнө тиешелүү оюндары бар. Тил илиминдеги ар кандай окшоштуруу, салыштыруу оюндары бизди бир катар тил маселелерин тереңден түшүнүүбүзгө арналат.

Эскерме

Биздин бул китебибиздин өзү оюн да, туурабы? Залха менен Эхмед болсо көрүнгөн жана ошол эле учурда көрүнбөгөн адамдар. Саякатыбызда кээде кызыктуу окуялардын орун алышы, жогоруда айтылгандардын фонунда (окурман мыңдан күмөн санабайт) тил жана тил илимине байланыштуу маселелердин ары ачык, ары

түшүнүктүү болушу үчүн болгон оюн экендиги белгилүү эмеспи. **Эскерменин соңу.**

Биз жогоруда айтып өткөн белгилүү тилчи **Фердинанд де Соссюр** тилдин системалуу мүнөзгө ээ экендигин далилдөө үчүн өзүнүн «Жалпы тил курсу» аттуу эмгегинде шахмат оюнуна көп кайрылат. Ал эмгегинде тилдин табиятын ачыктоодо дал ушул оюн менен кызыктуу салыштырууларга көп токтолот.

Эки киши шахмат ойноп жатабыз. Биз бул оюндун ортосуна келип калганбыз. Биз үчүн азыр кайсы жүрүштөр оюндун бул жерине чейин алып келди — ал кызыктуу эмес. Азыр бизге ушул таптагы жана алдыдагы жүрүштөр маанилүү болуп жатат. Ал эми ушундай эле абалды тилдин талаасынан карасак, азыр сүйлөп жаткан тилдин абалын түшүнүү үчүн анын тарыхына кайрылуунун зарылчылыгы жок (шахматтын ортосуна келип калганда мурунку жүрүштөрдү ойлонуунун кажети жок болгондой). Тилчи тилдин учурдагы абалын, ага чейинки жана андан кийинки абалдары менен аракеттерин көзөмөлгө албайт. Анын ушул таптагы абалын синхрондук же заманбап абал деп атаса болот.

Көрүнүп тургандай, Соссюр дагы тилдин заманбап абалын (синхрондук абалын) анын тарыхый өзгөрүүлөрүнөн өзүнчө алып карайт да, аларды бири-бирине байлабайт. Ошол эле учурда, алардын арасына так чек коёт. Ал гана эмес, **синхрондук лингвистика жана диахрондук (өзгөрүүгө учураган, тарыхый) лингвистика** деп, бул илимди экиге бөлүп карайт.

Соссюрдун салыштыруусунун бири — анын фигураларына байланыштуу. Он алты ак, он алты кара фигура шахмат оюнунун белгилери деп алган. Мындан башка белгилерди өз ичине камтыган эрежелер топтому да бар жана оюндун жүрүшү сөзсүз түрдө ар бир фигура үчүн жекече мүнөзгө ээ болгон эрежелердин көзөмөлгө алынышына байланыштуу болот.

Тилде дагы ушундай эле тартип орун алган. Биз жогоруда айтып өткөндөй эле, тилдеги белгилер (фонемалар, сөздөр, сүйлөмдөр) жана алар баш ийген атайын эрежелер дагы бар.

Шахматта эрежелер өзгөрбөйт, тилде дагы ошондой.

Мындан башка жекече бир абал дагы бар. Эгер биз шахмат фигурасынын королун же ферзасын же болбосо башка бир фигурасын шахматтын тактасынан алып (бул фигура жоголуп кеткен болсо), анын ордуна ширенкенин кутусун же бир ташты койсо дагы (шахмат ойногондо мына ушундай абалга ар кимибиз эле кабылганбыз, туурабы?) бул жаңы «фигура» оригиналын толугу менен алмаштырат, башкача айтканда, фигураны алмаштырган бир таш ошол фигура сыяктуу эле милдетти аткарат. Шахмат оюнундагы эрежеге ылайык, алмаштырган фигурасынын бардык мүмкүнчүлүктөрүнөн пайдаланат. Демек, ал фигуранын таштанбы, жыгачтанбы, ширенкенин кутусунанбы, эч айырмасы жок. Тилде дагы так эле ушундай тартип сакталган. Тилдик белгилердин сырткы көрүнүшүнүн, (формасынын) анын тил системасындагы алган ордунан эч кандай көз каранды эмес. Биз тарыхтан «тоо» сөзүнүн ордуна «чай», «чай» сөзүнүн ордуна «чоку» сөзүн колдонгон болсок, бүгүн бул сөздөр, башкача айтканда, аталган нерселердин башкача аттары биз үчүн эч кандай жаңылык болбойт эле. Мына ушундай натыйжага келсек болот. Тилдик белгилер дагы шахмат фигураларындай эле эрежеге баш ийет. Негизги маселе — система ичиндеги байланыш болуп эсептелет. Тагыраак айтканда, бул жердеги чыныгы маселе шахмат фигурасынын өзүндө эмес, анын функциясында, аткарган милдетинде. Демек тилдик белгинин өзү эмес, анын функциясы маанилүү!

Албетте Соссюрдун салыштыруулары тилдин ички табиятын, тилдин маанисин, анын коомдогу ордун дагы тереңден түшүнүүгө жардамчы болот. Башка бир абалга байланыштуу тил жана речь түшүнүктөрүнүн айырмачылыгын ачык-айкын түрдө түшүнүү үчүн Соссюрдун тилди

музыка менен салыштыруусун дагы карап көрүү ашыктык кылбайт. Кайсы бир музыканын ырчылар тарабынан аткарылыш маселеси тилдик талаада бир топ кызыктуу байкоолорго алып барат. Мисалы, симфониялык чыгарманын автору тарабынан жазылган партитура андан кийин эч кандай өзгөрүүсүз сакталып кала берет. Аткаруучулар алмашат, партитуранын аткарылышында дагы мезгилдин өтүшү менен ар кандай өзгөрүүлөр (тембри, аткаруу ыкмасы, ойногон аспаптары, ыргактары ж.б.) болушу мүмкүн. Партитура болсо ошол эле бойдон калат. Ал идеалдуу түрдө мээде гана сакталат. Ал эми аны ар бир аткаруучу өз талантына, жөндөмүнө, аткаруу ыкмасына жана аткаруу чеберчилигине жараша ырдап чыгат.

Мына ушундан кийин Соссюр төмөнкүдөй бир жыйынтыкка келет: тил музыкалык чыгарманын өзгөрүүсүз калган партитурасы. Партитуранын башкача аткарылгандары — ал башка адамдардын речи, сүйлөгөндөрү. Соссюр бул салыштыруу менен тилдин жана речтин айырмасын так ачып берген жана тилдин лингвистикасы менен речтин лингвистикасы өз-өзүнчө айырмалап көргөзөт. Өтө орундуу салыштыруу.

Эскерме

Соссюрдун жана андан мурдагы, ХХ кылымдагы немис тилчи В. Гумбольттун ою боюнча, тил — бул элге, ал эми речь болсо ар бир адамга тиешелүү болот (автору жок сөздү жана автору бар сүйлөмдү эске салалы). Тил — аң сезимдеги тилдик жөндөмдү зарыл кылган бир схема. Речь болсо бул схеманын реалдуу жашоодогу формасы. **Эскерменин соңу.**

Эми, Азиз окурманым, партитуранын жалгыз идеалын (тилди!) жана аткаруучулуктун ар түрдүүлүгүн (речти!) унутпайлы. Ал биздин тил илимине болгон саякатыбызда дагы кереги тиет.

Эхмед менен Залха, кайдасыңар? Бул жашыл аралда жайгашкан жашыл идеяларды өз жайына койгула. «Клокая куздра» менен коштошқула жана... Кемебиз жээктен чыгууга шашып, бизди күтүп жатат. Тезирээк, алдыдагы аралды көздөй жолго чыгалы! Кана эмесе кеттик!

VI БӨЛҮМ

АКЫНДЫН СӨЗҮ, АЛБЕТТЕ, ЖАЛГАН!

1. *«Эң алгач сөз болгон».*
2. *Фузули Тутчев жана Фолькнер.*
3. *Жалгандын башталышы: Днепр гарыясынын ортосуна чейин уча албаган куштар.*
4. *Кардын өңү кандай?*
5. *Митрофанушка: «Окугум келбейт, үйлөнгүм келет».*
6. *Орусча ойлонуу мүмкүнбү?*
7. *Эң сонун жана татыктуу жеңилүү.*

Гегель, «тарых — бул кудайдын дүйнөнүн үстү менен өтүп кеткен жеңиш маршы» — деп айткан экен. Дүйнөдө Сөздүн дагы жеңиш маршы алиге чейин уланып келет. **«Эң алгач сөз болгон»** дегендер туштуура айтышкан. Туура, мен «сөз кийин келип чыккан» деп ойлосо, ал гана эмес «сөз аягында болгон, ааламдар акыркы болуп сөздү айткан, биздин бул тууралуу маалыматыбыз болгон эмес» деген сыяктуу ойлор келип жатты. Бирок бул башка сөз. Азыр болсо биз башы жана аягы жок болгон Сөз тууралуу сүйлөшөлү. Тагыраак айтканда, сөздүн ойлонуудагы жана сырткы дүйнө менен болгон байланышыбыздагы ордун билгиң келсе, саякатыбызда ага кайрылбаганыбыздын себеби да бар. Аны жаңы келген аралдан үйрөнөбүз. Бул аралдын аты Сөз аралы.

«Сөз тил илиминин ааламында эмне?» деген суроо кичинекей чыйыр менен бизди «сөз деген биздин көз карашыбызда, ой толгообузда эмне?» деген суроонун талаасына алып келет. «Сөз чыгармачыл адам үчүн эмне?» суроосу болсо «Залха, Эхмед үчүн ким?» суроосунун башкача өңүттөн каралышы болуп саналат. Сөздү үйрөнүүдө биз кайрадан Эхмед үчүн Залха тууралуу керектүү маалыматтарды үйрөнөбүз. Сөздү болсо чыгармачыл дүйнөнүн баалуулугу

катары үйрөнүүнүн (бул бөлүмдө, же биздин сөз менен айтканда, бул аралда мына ушундай максат коюлган), тил илиминин курулушунун атайын бир кабатынын (үчүнчү кабатынын) белгиси сыяктуу үйрөнүүнүн негизи катары кабыл алса болот.

Эскерме

Атактуу Колумбиялык жазуучу **Г.Г. Маркестин** айтканы бар: «Өзүм жазган ар бир сөз менен күрөшүп чыгам. Бирок көпчүлүк учурда сөз мени жеңип чыгары белгилүү».

Сөз менен күрөшүү! Бул кандайча ишке ашат? Автор өзүнүн жазган сөзүн эмнеге «атаандаш» катары кабыл алат? Эмне үчүн көпчүлүк учурда бул күрөштө ал жеңилүүгө учурайт? Бул суроолордун баарына дароо жооп бер деп айтпайм. Бул жаңы аралга улам тереңдеп кирген сайын керектүү жоопторду өзүбүз таба баштайбыз. Бул багыттагы суроолорго америкалык жазуучу **У. Фолькнер** дагы жооп айтканы бар. Япониянын университеттеринин бириндеги жолугушууда Фолькнерге ал жердин студенттери мындай деген суроо беришет:

Эң жакшы көргөн чыгармаңыздын атын айта аласызбы?

Фолькнер көпкө ойлонбостон мындай деген:

«Хай-ку жана каар»

Эмне үчүн «Хай-күй жана каар»?

Себеби, бир роман менин эң чоң жана татыктуу жеңилүүм болгон.

Кызык, эмне үчүн өзүңүн жазганың жана аябай жакшы көргөн чыгармаң сага жеңилүү ыза-сын тартыруусу керек?

Мезгилдин өтүшү менен: Маркес жана Фолькнер сыяктуулар Сөзгө эмне үчүн жеңилип калгандарын моюнга алышабы? **Эскерменин соңу.**

Эки улуу жазуучу жана эки кызыктай болгон жеңилүү! Бул табышмактын жообу алды жакта жатат деп ойлойм.

Менин темадан сыртка чыгып кеткенимди ойлоп отурган Окурманды тынчтандыргым келет. Башкача айтканда, чыйырдан чыгып, чоң жолду карай баратам.

Фузулинин төмөнкү белгилүү ыр саптарын кимдер билбейт:

Чынчыл болот сулуулар — десе, Физули, — алданба,

Акындардын сөздөрү , көп учурда жалган да.

Акындын сөзү, өзү дагы жалган?! Физули өзүн жалганчылардын катарына кошуп жатабы? Эгер «акындардын сөздөрүн» кеңири мааниде алып карасак, Сөздүн жалган экендигине бизди ишендирүүгө аракет кылып жатабы? Чын эле Физули туура айтып жатабы?

Мени күнөөлөгөнгө ашыкпа, Азиз Окурманым, Физули туура айтат. Физулинин туура айтканына сени ишендирүү үчүн оюбузда болуп жаткан процесс менен дүйнөдөгү, айланабыздагы болуп жаткан процесстердин байланышы, айланабыздагы болуп жаткан нерселердин оюбузда, мээбизде чагылышы тууралуу сөз кылуу керек. Бул жерде негизги нерсе — сөздөрдүн бир маанилүү болбогон байланыштар арасындагы абалын түшүнүү маанилүү. Көрдүңбү, Азиз Окурманым, бизге керектүү маани өзү эле келди. Сөздүн оюбуз менен сырткы дүйнөнүн арасындагы **ортодо** орун алганына ишарат кылган абалды эсепке алып туралы. «Арасында» сөзү биз айтып жаткан маселеге байланыштуу сөздүн чыныгы маанисине өтө жакын келет жана жүз пайыз «жашоодогу» чыныгы ордун мүнөздөйт.

Оюбуз жана сырткы дүйнө. Булардын арасында болсо СӨЗ келет. Сырткы дүйнөнү анын бардык белгилери ме-

нен бирге бир жерде, толугу менен ат берүү аракети. Албетте, ой талаасында сөз байланышы, башкача айтканда, сүйлөшүү жалгыз гана аттардан, ал эми сырткы чөйрө — нерселерден гана турат деген болбойт. Сүйлөшүү сырткы чөйрөдө да ишке ашкан процесс болуп эсептелет. Чынында, **бул процесттин дагы аты бар, ал — сүйлөм.** Сөздүн жана сүйлөмдүн жардамы аркылуу оюбуз сырткы дүйнө менен, анын бардык процесстерин, нерселерин өз-өзүнчө (биз үчүн) атоого аракет кылат. Ат коюу менен аларга ээ болууга аракет кылат. Себеби, ат берүү деген аларды кабыл алуу дегендикке жатат эмеспи. Кабыл алгандан кийин ага жакын, өз болуп калат. Ал эми кабыл албаганыңа ат коё да албайсың.

Эскерме

Х. Л. Борхес дүйнөгө белгилүү аргентиналык жазуучу. Анын «Фунес керемети» деген бир аңгемеси бар. Бул аңгемеде акылына бир аз доо кеткен жаш баланын турмушу тууралуу айтылат. Фунес бардык нерсени, башкача айтканда, он беш жашка чейинки жашоосундагы ар бир күндү, саатты, ал гана эмес мүнөттү эстей алат. Ошентип, бир күнү болуп өткөн бардык нерсени майда-баратына чейин өз тартибинде айтып бере алат. Анын мындай айтып бергени сутканын мезгилиндей туттуура жыйырма төрт саатка уланат. Эң акырында бул майда-барат нерселер, деталдар Фунестин кереметтүү эс тутумунан чыгып, ачык көрүнө баштайт. Бир күн ичинде болуп өткөн нерсенин баары... Эң кичинекей нерселерине чейин болуп өткөндөрдү Фунес айтып бере алат. Бул сөздөр Фунестин кереметинин натыйжасы реалдуу дүйнөдө болгондой эле (жүз пайыз!) анын мээсинен орун алат.

Абдан кызык аңгеме. Анын жардамы аркылуу биз тилибиздин, акыл-оюбуздун жашы-

руун мамиле жана байланыштарынын үстүнө белгилүү бир деңгээлде аныктама киргизе алабыз.

Борхес өз аңгемесин туура эмес жердеги керемет катары мүнөздөйт. Жакшылап карап көргөндө, бардык эле процессте болгон сыңары, сүрөтүн тартып, аны сөздөрдүн «тилине» которуу (сүрттөп берүү) мүмкүн эмес. Кереметтер дагы реалдуу дүйнөдө ишке ашпагандыгы үчүн керемет бойдон калат да. Чыныгы жашоо менен кереметти сүрөттөөнүн арасында ар дайым белгилүү бир аралык болот (!). **Эскерменин соңу.**

Мына ушул эскермеден кийин менин айта тургандарым бир топ айдан ачык болуп калды окшойт. Чындыгында, сөз реалдуу жашоодо келген процесстердин жалпылаштырылган аты (бул жерде сүйлөм дагы «сөз» аты менен кете берет) болуп эсептелет. Жалпылаштырылган, башкача айтканда, эң маанилүү гана абалдары алынган. Жалпылаштыруу, менин оюмча, Сөздүн турмуштагы алсыздыгын, күчсүздүгүн билдирет. Сөз жашоодогу байлыкты толугу менен чагылдырып бере албайт. Себеби, жашоо чексиз түркүн түскө ээ. Сөз болсо чексиз боло албайт. Ошондуктан, жашоонун байлыгы менен тең келе албайт. Жашоо түстүү телефизор болсо, сөз «ак-кара» түстөгүсү гана. Жашоо абсолюттуу, сөз болсо бурмаланган.

Токто! Бизге эң зарыл болгон сөз ушул жерден табылды: **Сөз бурмаланат!** Жашоодогу чындыкты жетишсиз бере албоо бурмаланган болбогондо эмне? Албетте, сөз жашоону бурмалап коё алат.

Эми болсо, Азиз Окурман, кел, сени менен бирге маселени башка өңүттөн карап көрөлү. Оюбуздагы болуп жаткан процесстерден сөздү көздөй жолго чыгалы.

Биз, көпчүлүк учурда өзүбүз жактырган бир ырдын обонун ичибизде кыңылдап ырдап жүрө беребиз. Буга сен,

Азиз Окурман, макул болсоң керек. Бирок бизге ошол эле ырды ырдап бер деп сурашса, ичибизден ырдап жаткан обонду башкалар уга тургандай кылып чыгаруу оңойго турбайт. Гармонияны сыртка чыгарганда, ал бузулат. Биз үчүн ал обон канчалык оңой сезилгени менен, тилекке каршы, иш жүзүндө аны мурункусундай (ичибиздегидей) аткара албайбыз.

Эскерме

«Акыйкаттын дал өзү, тилимдин учунда эле...» (Элибей Хусейнзада). Тилибиздин учундагы сөздү канчалык аракет кылып дагы дал өзүндөй айта алган эмес элек. Ошондой эле оюбуздан тышкаркы дүйнөдөгү мухиттин фотосүрөтүн сөз аркылуу толугу менен сүрөттөп бере албайбыз. Албетте, Борхестин Фунесинен башкасы. Чынында эле сөз биздин оюбуздагы болуп өткөн процесстерди болгонун болгондой толугу менен чагылдыра албайт. Сөз болгону ал процесстин жалпы өзгөчөлүктөрүнө жана абалдарын гана чагылдыра алат. Жыйынтыктап айтканда, Сөз ойлорубуздагы процессти бурмалайт. **Эскерменин соңу.**

Реалдуу жашоо — бул ойлорубузда анын чагылышы жана анын сөздүн жардамы менен берилиши. Сөз — бул эки улуу процессти (бизден тышкары жана биздин ичибиздеги процессте болгондой эле), «жүз пайыз» чагылдыра албайт жана бул дагы ага тиешелүү болгон мүмкүнчүлүктөрдү эске алганда, табигый нерсе. Сөз болгонун болгондой чагылдыра албаса, демек, бир аз мурун айтканыбыздай, бурмалап коёт. «Болгон» нерсе бурмаланса, анда ал мүмкүн, Аристотелдин «же... же болбосо» деген түшүнүгүндө көрсөтүлгөндөй, чынында эле жалган болот?

Акырында, эгер булардын баары ушундай болсо, Сөз жалган болбогондо эмне?

Көрүп турганыңардай, Фузули акындардын сөздөрүн жалган десе, муну менен ал Сөз менен ойдун, Сөз менен чөйрөнүн байланыштарына болгон мамилесин ачыкка чыгарат. Акындын сөзүн жалган катары караган өлбөс акын. Жалпы эле сөздү жалган деп караган жана «Фузули философ акын» деп айтып жүргөндөр биринчи бул айтылгандарын жакшылап түшүнүп, анализ кылуулары керек.

Эскерме

Белгилүү философ **Бертран Расселдин** риторикада мындай дегени бар: Жалганчы өзүн «Мен жалганчымын» деп туура айтат. Бирок анын айткандарынын баары жалган болсо, анда өзү тууралуу чын айтканы дагы жалган болот. «Жалганчынын парадоксу» бизге Фузулини түшүнүүгө жардамчы болот.

Фузули акындардын сөзү жалган деп жатпайбы. Демек, Фузули акын болсо, ал жалганчы. Бирок эгер жалганчы (акын) өз сөзүнүн (акындын сөзүнүн) жалган экендигин айтып жатса, демек, Расселдин айтканы боюнча, ал жалганчы болбойт. Ошентип, Расселдин айтуусу боюнча, Фузули «жалганчы» эмес. **Эскерменин соңу.**

Фузули Азербайжан адабиятында тил жана философия маселесинде өтө кылдат, чыгармачыл мамиле кылган акын болсо да, андан кийин жашаган башка элдердин адабият өкүлдөрү Фузули менен «руханий жердеш» (Э. Вахид) болгонун өз сөздөрү менен далилдешкен.

XIX кылым орус адабиятынын мыкты акындарынын бири болгон Ф. Тютчев мындай ыр саптары менен менин эсимде түбөлүк калган: «... и мысль изреченная есть ложь» («айтылган ой дагы жалган»).

Акындардын руханий жактан бири-бирине жакындыгы салыштырмалуу узак кылымдардан, узак аймактардан

бери келген ыр саптарынан улам жаралат. Айтылган пикир жалган экен... акындардын сөзү жалган экен... Тутчев чечкиндүү түрдө туура жолду тандайт. Айтылбаган ой, пикир жалган эмес, бирок айтылган пикир жалган. Сени менен бул дүйнө арасында бир парда сыяктуу артка чегинет. Ортодо кайра эле аралык!

Эми бир аз өзүбүздүн мезгилге карай келели да, У. Фольклердин япон журналисттерине берген жообун эсибизге салалы. «Хай-ку жана каар»! Эң жакшы көргөн чыгарма жана татыктуу жеңилүү! Мына ушул сөздөрдүн маанисин дагы бир жолу ачып берүүгө аракет кылалы.

Менин оюмча, ар бир чыгармачыл адам чыгармасын жаза баштаганда билип туруп же болбосо көмүскө сезими менен кандайдыр бир көркөм-эстетикалык багыттагы милдетти (же милдеттерди) коёт. Ал милдет болсо стилистикалык жана поэтикалык абал менен, идеологиялык көз караш менен байланыштуу болушу мүмкүн. Жазуучу «өз ичинде» жаза турган нерсесин ачык көрөт жана бул чыгармасы жазыла электе эле ал чыгармасындагы гармонияны жүрөгүндө сактайт. Ал эми алдына койгон улуу максатка жетүү үчүн болгону туура чыгармачыл багыт керек.

Чыгарма жазылып, жарык көргөндөн кийин жазуучунун эмнеге жөндөмдүү экендиги жана эмнеге жетише алгандыгы белгилүү болот. Алгач автор алдына койгон максаттын канчалык чоң экендигин, ошол эле учурда ал максатка жетүү үчүн канчалык аракет кылуу керектигин сезет. Албетте, чыгарма дагы толугу менен Сөз жана ал Сөз автор үчүн бурмаланган (бирок канчалык деңгээлде?) дүйнөдө тоскоолдукка айланат. Фольклердин алдына койгон максаты чоң болчу. Ал максатка толугу менен жетүү (бири-бирине туура келбеген максаттар жана ага жетүү талабы!) мүмкүн болгон эмес. Мына ушул эң чоң жана татыктуу жеңилүү болгон! Ошентип, Фолькнер дагы Тутчевдин, Физулинин катарына, улуу «жалганчылардын» катарына кошулат.

Мына эми, сөзүбүз жалган болуудан чыкты. Анын адабияттагы жөнөкөй формаларын дагы алып чыгуу, менин оюмча, кызык болот.

Адабиятта жалган бар болсо, («сөз», «Сөз», «чыгарма» жалган деп эсептелген болсо), анда бул жалгандын бир башталышы болушу керек да.

Азиз Окурманым, сен деги бир жолу Гөйезен деген «тоону» көрдүң беле? Эгер көргөн болсоң, бир кезде **Самед Вургундун** ыр саптары эсиңе түшөр.

Көк тиреген Гөйезен тоосу...

Албетте, окугандан кийин дароо эле «тоону» көз алдыңа элестетесиң да, чындап эле таң каласың: «Ушундай да тоо болот, чокулары жөнөкөй». «Көк тиреген Гөйезен тоосу...» Мүмкүн Кафказ тоолору?

Башка бир «жалганчы» акын **Осман Сарывелли** мындай деп жазат:

Жаан астында, кар астында калып кеттим,

Кумурскага минсем мени алып кетти.

Кумурскага минген акын өзү дагы (кумурска менен теңби?) жалган айтып жатабы?

Мына ушундай айткандардын баары жалган... Бирок дүйнөгө белгилүү авторлор дагы мындай «жалгандан» пайдаланбай койбойт. Орус-украин жазуучусу Н.Гоголдун мындай салыштыруусун эске салалы:

Редкая птица долетит до середины Днепра (Днепрдин ортосуна чейин сейрек канатуу гана учуп бара алат).

Днепрге болгон сүйүүсү бул белгилүү жазуучуну ушундай «жалганды» жазууга түрткү берген. Советтик Россияда 30-жылдардагы репрециянын курмандыгы болгон акын **И. Мандельштам** болсо жашоого болгон сүйүүсүн, ичиндеги чексиз ааламын мындайча сүрөттөгөн:

**Я все отдам за жизнь –
Мне так нужна забота.
И спичка серная
Меня б согреть смогла...**

(Жашоо үчүн жаным курман, мага аябай камкордук керек. Кичинекей күкүрт дагы мени жылыта алат эле...)

Ширенкенин бир талы дагы жылыта алган акын, кумурскага минип алып Гөйезен тоосунун этегине чаап кеткен акындын жанына келип, Днепрдин ортосуна чейин араңдан зорго учуп бараткан кушту аяп карап турушат.

Мына ушундай көркөм жалгандардын дагы таасирдүүлүгүн арттыруу жана масштабын кеңейтүү мүмкүн. Бирок эгер башталышын карап көрсөң, бардыгы бир кичинекей нерседен башталат. Бул кичинекей нерсе жалгандын ишке ашуу процессинин пайдубалы болот. Бул **«сыяктуу»** деген кошумча сөз. Дал ушул «сыяктуу» сөзү болгон жерде жалган өз ишин жүргүзө баштайт да, «сыяктуу» сөзү анын негизги каражаты болот.

Бороон сыяктуу, деңиз сыяктуу, күн сыяктуу жана башкалар... сыяктуу сөзүн кошуп ыр жазган акындар, бул багытта ушундай жол аркылуу жалган менен көркөмдүк чөйрөсүнөн коомдук чөйрөгө карай кетип баратканынан кабардар болушпайт.

Эскерме

Жакында мен Эхмеддин Залхага «сыяктуу» сөзүн колдонууга тыюу салганын, анын «сыяктуу» деген сөзүн эч бир учурда колдонбой тургандай кылып туура жолго сала турганын уктум.
Эскерменин соңу.

Жыйынтыктап айтканда, Сөз нерсе менен биздин арабыздагы позицияда болуп, нерсенин же процесстин

сүрөттөлүшүн берсе, тил адамдын жана жалпы элдин дүйнөгө болгон көз карашынын терезеси болуп саналат. XIX кылымдын атактуу немис окумуштуусу **Виям фон Гумбольт** өзүнүн белгилүү бир чыгармасында тилдин улуттук өзгөчөлүгү, баалуулугу, өзүн алып жүрүүсү тууралуу жана элдик психологиянын чектерин аныктоого байланышкан кызыктуу пикирлерин бөлүшкөн.

Эскерме

И. Фон Гумбольттун аталган белгилүү эмгеги: **«Ява аралындагы кави тили тууралуу»** деп аталат. Бул даңазалуу чыгарманын киришүү бөлүгүндөгү токтолгон пикирине караганда, И. Гумбольт дүйнөлүк лингвистикада теориялык лингвистиканын негиздөөчүсү катары таанылган. Бул эмне дегенди билдирет? Эгер Гумбольтко чейин дүйнөлүк лингвисттердин бардыгы конкреттүү тилдердин өзгөчөлүктөрүн изилдеп келген болсо, **Вильгельм фон Гумбольдт** теориялык пикирлери, негизинен, **адамзаттын тили** тууралуу болгон. Тил жана ойлор, тил жана речь, тилдин келип чыгышы, тилдин өнүгүү мыйзам ченемдери жана башка маселелерди жалпы адамзаттын тилине тиешелүү проблемалар сыяктуу конкреттүү бир тилде эмес, биринчи жолу жалпы лингвистикада көтөрүп чыккан. **Эскерменин соңу.**

Адамдын, жалпы элдин дүйнөгө болгон көз карашы, **Вильгельм фон Гумбольдт** ою боюнча, биринчи болуп анын тилинде чагылат. Кандайдыр бир тил аны сүйлөгөн элдин дүйнөгө болгон көз карашынын айланасында бир чек сызат жана ушундай жол менен бир тил экинчисинен руханий жактан дагы айырмаланып турат. Муну ар кандай тилдердеги процесстерге же нерселерге берилген аттар дагы далилдеп турат. Бир элдин тили, ат коюу принциби, ал элдин дүйнөгө болгон көз карашынын сөз жүзүндөгү көрүнүшү десек, жаңылышпайм деп ойлойм.

Орус жазуучусу **Фонфизиндин** белгилүү пьесасы «**Орой бала**» деп аталат. Бул чыгарманын каарманы Митрофанушканын сүйгөн бир сөзү бар: «**Не хочу учиться, а хочу жениться**» («Окугум келбейт, үйлөнгүм келет»).

Бул сүйлөмдө биздин көңүлүбүздү бурган Эхмед менен Залханын мамилесине тиешелүү «**жениться**» сөзү болду. Кызык. Бул сөздү орус тилинен которгондо «үйлөнүү» болот. Бул эки сөздүн мисалында Гумбольтун элдердин дүйнөгө болгон көз карашы тууралуу айткан пикирине ишенүүгө да болот.

«Жениться» сөзүнүн этимологиясына токтолсок, башкача айтканда, анын маанисин уңгу жана мүчөлөргө бөлө турган болсок, «жена» - «аял» сөзү келип чыгат. Чындыгында эле, орус тилинен алганда, «жениться» сөзүнүн этиши аял алуу маанисине туура келет. Орус тилинин тарыхына келсек, XV кылымда соттун чечиминде, **Князь Ярославдын** XVI кылымдагы документтерде азыркы тилдеги «**жениться**» «**ожениться**» (**аялга ээ болуу**) маанисинде колдонулуп келген.

Кел эми, Азиз Окурман, өзүбүздүн тилдеги «үйлөнүү» сөзүнө келели. Бул сөздүн негизинде «үй» сөзү келет. Ошентип, Азербайжан тилинде бойдокчулук менен кош айтышуу, үйгө ээ болуу, үй куруу, очок тутантуу маанилерине туура келет. Бирок бул жерде дагы бир маселе бар, түрк тилдеринин байыркы тарыхында **Махмуд Кашгари** жазып кеткендей, аялдын турмушка чыгуусу, эрге тийүүсү «**эрленүү**» сөзү менен айтылат. Орус тилинин тарыхындагы «үйлөнүү» сөзү жана мааниси ошол эле процессти, ал эми анын конкреттүү мааниси бир байланышты, мамилени (ээ болуу, аял алуу же эрге тийүүнү) билдирет. Бирок ошентсе да, бүгүн алар бирдей процесс болгону менен эки башка сөз, эки башка көз карашты, ал гана эмес, эки башка мамиле сыяктуу «аялга ээ болуу, үйгө ээ болуу» деген образды жандандырат.

Ф. де Соссюрга тиешелүү кызыктуу бир сөз бар: «Тил дүйнөгө болгон көз караштын күзгүсү». Бул айнектен ка-

роо менен реалдуулукта болгон нерсенин кээ бирлери так көрүнсө, кээ бирлери көз жаздымда калуусу дагы мүмкүн. Ар башка тилдерде дагы мына ушундай эле болот. Айрымдары эстен чыгып кетсе, айрымдарына өзгөчө маани берилет. Мен бир жерден окуганым эсимде, Бразилиялык **индустардын** тилинде нерселердин көптүк түрү менен жекелик түрүнүн өз-өзүнчө аттары (түсүнө, түрүнө жараша) бар экен. Бирок индустардын тилинде «**тогукуш**» сөзүнүн жекелик да, көптүк да түрүн билдирген сөзү жок.

Ошондой эле, дүйнөнүн эң кызык тилдеринин бири болгон эскимос тилинде кардын кыркка жакын түрүнүн аты бар. Эскимостор эртең менен жааган карды эки күн мурун жааган кардан, майда жааган карды ири жааган кардан айырмалаган сөздөр менен аташат. Бул тилде, кызыгы, жалпы маанидеги «кар» сөзү жок. Кел эми, ойлонолу. Карды кыркка жакын ар башка сөздөр менен атап, бирок жалпы бир ат менен атабаган тил алсызбы же күчтүүбү? Чынында эле дүйнөдө алсыз жана күчтүү тилдер барбы? Же болбосо ар бир тил **советтик-марксистик** лингвистиканын белгилүү принцибин эске салсак, өз мезгилинде күчтүүбү?

Бул абалга байланыштуу кайра эле XIX кылымдагы немис лингвистика мектебинин белгилүү өкүлү **Август Шлейхердин** теориясына дагы бир кайрылалы. А. Шлейхер менен биз таанышпыз. Сен, Азиз Окурман, байыркы Инд-Европа тилинде жазылган «**Аттар жана койлор**» тамсилин эстедиңби? Унута элек болсоң, мына ошол чыгарманын автору А. Шлейхер эле.

Бирок Шлейхердин тилге болгон кызыгуусу тарыхый-салыштырмалуу тил илими менен чектелген эмес эле. Ал биринчилерден болуп дүйнө тилдеринин ар кандай өнүгүү этаптарына жараша группаларга бөлүп караган. Эгер тарыхый-салыштырмалуу лингвистика тилдердин генетикалык туугандык даражасын аныктаган болсо, **типологиялык лингвистика** тилдердин морфологиялык тибине жараша туугандыгын (тагыраак айтканда, жакындыгын,

«туугандыгын») үйрөнүүнү максат кылган. Ошентип, «тибине жараша тилдерди кандай топторго бөлсө болот?» сууроосуна Шлейхер ушундай жооп берген.

Биринчи кезекте А. Шлейхер дүйнө тилдерин сөздөгү уңгу жана мүчөлөрүнүн улануу усулуна карата үч топко бөлгөн: **өсүмдүк тили, жаныбарлар тили** жана **кристаллдар**. Бул албетте, табигатка салыштыруу. Ошондуктан, бул теория илим ааламында **натуралингвистика** (табигат лингвистикасы - ?) деп аталып калган.

Өсүмдүккө окшогон тилдер сөздүн башка сөз менен болгон байланышын туура жолго салуу жана сүйлөмгө жаңы байланышты камсыз кылуу үчүн уңгуга уланган мүчөлөрдүн бири-бири менен улануу ыкмасы менен бир калыпка түшөт. Бул жерде уңгу дагы, мүчө дагы реалдуу мааниге (же лексикалык — сөз, же болбосо грамматикалык — мүчөнүн маанилерине) ээ болот. Анын үстүнө, бул жерде маанилүү болгон нерсе, ар бир тил элементи бир гана мааниге ээ. Мүчө уңгуга өз маанисин өзгөртпөстөн уланат. Бул улануу процессинде **аглютинация**, мындай тилдерди болсо **аглютинативдик тилдер** деп аташат. Түрк тилдери, жана албетте, Азербайжан тили морфологиялык тибине карата мына ушундай тилдерге кирет.

Шлейхер тилдин морфологиялык тиби сыяктуу эле флексивдүү тилдерди да бөлүп караган. Латын жана азыркы италиян тилинде флексио — «ийкемдүү» маанисине туура келет. Бул тилдерде мүчөлөр уңгуга уланат да, уңгунун негизин өзгөртүү менен толук бир мааниге ээ болот. Мында белгилей кетүүчү нерсе, аглютинативдик тилдерден айырмаланып, ар бир мүчө өзүнчө бир нече мааниге (грамматикалык мааниге) ээ болгону. Флексивдүү тилдерге Инд-Европа тилдери кирет.

Үчүнчү типке Шлейхер (сөз жасоочу!) мүчөсү жок тилдерди киргизет. Бул өтө татаал тема. Анын ичине кирүү жана кайра чыгуу оңой эмес. Ошондуктан, бул тилдин тибин үстүртөн, атын атоо гана жетиштүү болот: **уңгу тилдер**.

Бирок уңгу тилдер дегенде сен анын кандай тил экендигин элестете аласыңбы, Азиз Окурманым? Мисалы, биз, Эхмед Залханы сүйөт дейбиз. Кандайдыр бир уңгу тилде бул сүйлөм болжол менен төмөнкүдөй болуп калат:

Эхмед Залха сүй (+үү)

Кытай жана вьетнам тилдерин, анан япон тилинин айрым бир учурларын уңгу тилдерге киргизүүгө болот. Ошентип, Шлейхердин изилдөөсү аркылуу тилдин үч тибин айырмалап үйрөнүүгө мүмкүндүк болду.

Эскерме

Жогоруда айтылган тилдин үч тибин кийин төрткө чыккан. **Вильгельм фон Гумбольдт инкорпорацияланган** (корпусу болбогон) тилдер деген атайын бир группаны киргизген. Бул тилдерде бир сөз бир эле учурда сөз катары да, бир сүйлөм катары дагы кызмат кыла алат. Алыскы Чыгыш тилдери (эскимос, чукча...) жана Американын жергиликтүү индеецтеринин тилдери дагы бул тилдик группага кирет. **Эскерменин соңу.**

Кайсы тил болбосун, өзүндө байыркы жана азыркы замандын элементтерин алып жүрөт. Шлейхердин айтуусу боюнча, эң байыркы жана эң бай тилдердин бири флективдүү тилдер болуп эсептелет. Андан кийин аглютинативдүү тилдер, андан кийин уңгу тилдер келет. Мындай болгонунун себеби, флективдүү тилдер жандуу организмди элестетет. Себеби уңгу менен мүчөнүн кошулган жери өтө ийкемдүү, жандуу жана өзгөрүүгө жөндөмдүү болот. Бул тилдерди табияттагы жандыктарга салыштыруу мүмкүн жана ишеничтүү.

Аглютинативдүү тилдерде болсо даяр мүчө даяр уңгуга жалганат да, өсүмдүктөрдөй бугактана баштайт. Ушундан улам, мындай тилдер өсүмдүктөргө салыштырылат. Уңгу

тилдер кристал сыяктуу болот. Бардык жерде жансыз. Ар бири өзүнчө даяр «блокко» окшойт. Ошол сөз-блоктор бири-биринин жанына жайгашуу менен сүйлөм куруп, конкреттүү бир мааниге ээ болот. Бир сөз — бир сүйлөм. Бир эле корпуста. «Инкорпорацияланган» деген аты дагы ушул «корпус» сөзүнөн улам келген.

Салыштыруу максатында флективдүү тил болгон орус тилинен мындай бир мисал келтирели: **Отец любит сына.**

Бул сүйлөмдөгү сөздөрдүн ордун канча алмаштырсак дагы, сүйгөн адам атасы экендигин, анын баласына карата айтып жатканын түшүнүүгө болот. Алардын ар биринин өз «белгиси» бар.

Сына любит отца.

Отец любит сына.

Любит сына отец...

Бул мисалдагы сөздөрдүн ирет-тартибин каалагандай койсо болот. Ал колдонуучуга байланыштуу. Үч убакта тең мааниси өзгөрбөйт.

Бирок кытай тилинде мындай эмес.

Кытай тилинде «**Ата уул сүй**» сүйлөмүндө атасы уулун сүйгөн адам деген маанини берет. Эгер «**уул ата сүй**» мисалындагыдай тартипте, биринчи «уул» сөзүн, андан кийин «ата» сөзүн жайгаштырсак, анда сүйгөн адам уулу болуп калат. Көрүнүп тургандай, уңгу тилдерде конкреттүү бир маанини берүү үчүн атайын аныкталган тартип (ошол эле учурда спецификалык ылайыгы дагы унутулбашы керек) сакталышы зарыл. Бул тартиптин сакталышы маанилүү жана өзгөрүлбөйт.

Бүтүн дүйнөнүн өнүккөн тилдеринин бирине байланыштуу кызык бир абалды кезиктирүүгө болот. Флективдүү тил болгон англис тили тез ылдамдык менен **уңгу тилдерине** жакындаша баштады. Англис тилинде башка флективдүү тилдерде (мисалы орус тилинде) болгон сыяктуу ар кандай

маанидеги сөз өзгөртүүчү мүчөлөр жок. Ошондой эле, бул тилде маанинин берилиши кытай тилиндегидей өзгөрүлбөс тартипте ишке ашат. Мына, бул дагы тил илиминин маселелеринин кабыл алына турган жаңы бир багыты. «Эмне үчүн мындай?» деген суроо туулары мыйзам ченемдүү. Англис жана кытай тилдериндеги бул жакындык эмнени билгизет? Бул жагы профессионал тилчилердин проблемасы жана өзүнчө бир чоң тема.

Эхмед сабырсыздык менен мындай суроо бергени турат:

– Демек, бир тил башка бир тилден бай же кедей болушу мүмкүнбү?

– Бул суроонун жообу төмөнкүдөй:

– Англис тили эскимос тилинен канчалык деңгээлде айырмаланат? Англичандар эскимостордон канчалык айырмаланган болсо, алардын тилдери дагы ошондой эле айырмага ээ. Албетте, бир тил экинчисине караганда бир топ бай же кедей болушу мүмкүн.

– Советтик лингвистиканын «идеологиясы» - кош бол!

Дүйнөгө болгон көз караш, кайсы бир тилдин эмне үчүн азыркы учурда колдонулуп жаткандай түзүлүшкө ээ болуп калганынын жообу болуп эсептелет. Жогоруда айтылгандардын баары мына ушундай түшүнүктүн келип чыгышына алып келет. Тил менен ойлорубуздун, ойлорубуз менен курчап турган чөйрөнүн өз ара мамилелери, байланыштары өтө маанилүү жана теориялык проблема экендигин белгилеп кетүү керек. Ойлонуу ыкмасы менен тилдин өнүгүү ыкмасы бири-бирин формалдаштырып турат. Эгер Эхмед буларды үйрөнгүсү келсе, анда бул каалоосун Залханын чөйрөсү менен болгон байланышын үйрөнүүдөн баштоосу керек.

Убагы келгенде тилибиз менен ойлорубузду байланышы тууралуу сөздөн бир аз алыстап, башка бир маанилүү маселеге да токтолуп кетким келет. Кызыктуу болот.

Кээде өз эне тилинде сүйлөшө албаган, же болбосо жакшы сүйлөй албаган бир адам өзүн актоо үчүн: «**Мен башка тилде ойлоном**» – деген шылтоо айтат.

Көп учурда бул «башка» тил дегенде, заманыбызга жакын өтмүшүбүздөгү негизги тилдин катарында болгон орус тилин түшүнөбүз. «Мен орус тилинде ойлонуп, азербайжан тилинде сүйлөшөм. Эне тилимди аз билгендигимдин себеби ушунда». Ушул шылтообу? Албетте шылтоо.

Орус тилинде ойлонуп, азербайжан тилинде сүйлөшүү мүмкүнбү?

Жок, Азиз Окурман, мындай кылуу мүмкүн эмес! Муну менен алар проблемага байланыштуу баш аламандыкка алып келген маанилүү маселени көз жаздымга калтырышат.

Бул болсо жер жүзүндөгү бардык адамдар (улутунан жана расасынан көз карандысыз) бирдей логикалык «тилде» ойлонушат. Кайсы бир тилде: англис, орус, түрк, азербайжан, эскимос... ж.б. тилдерде ойлонуу, негизинен, мүмкүн эмес. Маселенин, башкача айтканда, жаңылыштыктын тамыры кайда катылган?

Чындыгында, башка тилде «ойлонгондорун» ойлонгондор тил менен андагы речти алмаштырып алышкан. Алар универсалдуу тилде ойлонуп, бул ойлонгондорун алгач тилдеги речке, андан кийин ал тилден «башка» речке көчүрөт, башкача айтканда, байланышууда колдонушат. **Тилдин ички жана тышкы речи** деп бөлгөнүбүз, чындыгында бир барактын эки бети сыяктуу эле нерсе. Ошентип:

Бир тилде ойлонуп, башка бир тилде сүйлөшүү мүмкүн эмес!

Чындыгында, биз адамзаттын тилинде, башкача айтканда, логикалык тилде ойлонуп, азербайжан тилинде сүйлөшөбүз. Эне тилин начар билгендердин болсо өз себеби болуш керек. Себеби бирөө эле эмес: өз эне тилинде окуунун жана байланышуунун начар болгону, каалоонун жана муктаждыктын жоктугу, кайдыгерлик, көңүлкоштук жана башкалар болуп эсептелет.

«Акыркы жолу кайсы китепти окугансың?» суроосуна азыркы учурда көп адам жооп бере албасын билесиңби? Китеп окубай туруп, өз эне тилинде дагы сүйлөө речин өнүктүрүү мүмкүн эмес.

Кайра эле бул аралдагы алгач бут койгон жерибизге келели. Бул маселени мындайча аяктайлы. Фольклордун эң чоң жана татыктуу жеңилиши алдыңдагы максат жана ал максатка жетүүгө болгон аракеттин деңгээлине байланыштуу эле. Бул «**Тил илимине саякат**» деп атаган китебиздин аягында алдыбызга койгон максатыбызга жетебиз деп мен бекем ишенем.

Албетте, бул табигый нерсе.

Бул нормалдуу.

Бул реалдуу нерсе.

Кеттик анда кийинки аралды көздөй, Азиз Окурман! Кемебиздин аппак парустарын ачып, алдыга карай жөнөйлү!

VII БӨЛҮМ

ПСАММЕТИХТИН ТАЖРЫЙБАСЫ

1. *«Эң байыркы тил кайсы тил – египеттиктердин тилиби же фригиялыктардыкыбы?»*
2. *Тилдин жаралышы барбы?*
3. *Сократ жана Кратил: агамдар нерселерге ат койгондо эмнеге басым жасашкан?*
4. *Тил Аллахтан белекке берилген!*
5. *Табигаттанбы, а мүмкүн келишим ыкмасы?*
6. *«Эмгек убагы басым ыкмасы» эмне?*
7. *Тилдин келип чыгышы тууралуу гипотезалар.*
8. *Гипотеза эмес, теория!*

Тарыхтын атасы Геродот мындай деп жазат: Байыркы Египеттеги Саис династиясынын XXVI фараону Псамметих I Египетти басып алган ассириялыктарды өлкөдөн кубалагандан кийин жогорку жана төмөнкү Нилдин айланасындагы аймактарды бириктирип, Египетти кайрадан бир бүтүн өлкөнүн абалына алып келди. Анын ою боюнча, бул биригүүнүн аркасында египеттиктердин руханий биригүүсү негизги ролду ойногон. Египеттиктердин байыркы атагы, унутулуп бараткан кудайлары, каада-салттары кайрадан жаңы күч, жаңы дем менен түзүлүшү керек эле. Биринчи кезекте египеттиктердин өзүнө болгон ишенимин кайтаруу жана ассириялыктардын өкүмдарлыгынан кийинки руханий боштукту толтуруу Псамметихтин негизги максаты эле. Убакыттын өтүшү менен өздөрүн эң байыркы калк катары санагандары, тилдеринин болсо эң байыркы тил катары эсептешери жана ага ишенери унутула баштаган. Кандай жол менен болсо да египеттиктер эски даңкын, атагын өздөрүнө кайтарып алышы керек эле.

Б.з.ч. VI-VII кылымдарда жашаган Псамметих фараон мына ушул максат менен тил илиминин эң кызыктуу масе-

лелеринин бирин көтөрүп чыгып, аны чечүүгө аракет кылган. Тил илиминин ал маселеси менен биз мурунку аралдардын биринде жалпы жонунан карап өткөн элек. Азиз Окурман, Эхмед Залханын туулганы тууралуу кызыкканы эсиндеби? Бул жерден тилдин жана тилдердин келип чыгуу тарыхын үйрөнүү эсибизге түшөт. Чынында, ал аралда Эхмед бизди өзү билген чыйыр менен алпарган. Биз болсо Эхмеддин каалоосу жана пикири боюнча тил илиминин талаасында эсибизге түшкөн лингвистикалык маселелерге көңүлүбүздү топтоого аракет кылган элек.

Фараон Псамметих болсо тил илиминин маселелеринин тамырына жабышты. Ал мурунку өмүрүндө тилчи болсо керек. Псамметихти ар дайым мындай бир табышмак өзүнө тартып турар эле: дүйнө тилдеринин кайсынысы эң байыркы, эң биринчи тил? Дүйнө жүзүндөгү бардык тилдердин башында кайсы тил турат. Алгачкы тилде кайсы адамдар сүйлөшкөн?

Псамметихтин бардык тилдердин тамыры бир гана тилде турат деген ишеними бекем эле. Бирок кайсынысы? Ал мунун жообун билбейт эле. Мындан тышкары ал билбеген дагы бир топ маселе бар эле. Ар бир суроонун өзүнө жооп ала турган аймагы бар экенин ал билбейт болчу. Ал XIX кылым келгенде окумуштуулар байыркы тилдерди, өлүү тил, заманбап тилдерди, алардын фонетикалык, морфологиялык түзүлүштөрүн бири-бирине салыштыруу аркылуу идеалдуу Инд-Европа улуу тилин кайрадан калыбына келтирерин билбейт эле. Мындан тышкары, Август Шлейхер Инд-Европа улуу тилинде «Аттар жана койлор» тамсилин жаза элек болчу жана Вильгем Гумбольтун эл менен тилдин бири-бири менен болгон байланышын ачып чыга элек болчу.

Египеттин фараону Псамметих I канчалаган кылым мурун ошол учурда болгон алгачкы тил тууралуу ойлончу эле.

Акыры, ал ойлонуп отуруп мындай бир тажрыйба жүргүзүү чечимине келди. Өтө жөнөкөй жана зыяны жок тажрыйба эле.

Псамметих I эки жаңы туулган баланы энесинен ажыратып алып келип, тоонун арасындагы жашыруун бир үңкүргө багышкан. Аларга кызмат кылган чабандарга балдардын жанында бир да сөз сүйлөбөөнү катуу тапшырышкан. Алар койлордун жанында багылып, чоңойгондо кайсы тилде сүйлөп, кайсы тилге ээ болорун билгилери келишкен. Ал балдар бир да жолу адамдын сөзүн, үнүн укпашы керек эле. Алар чоңойгондо кайсыл тилде сүйлөшсө, кайсы тилде тили чыкса, Псамметихтин буйругу менен бул тил дүйнөнүн эң байыркы тили, ал эми аны сүйлөгөн эл эң байыркы эл деп аталат эле.

Псамметих бул балдар чоңойгондо алгачкы сөзү анын өз эне тили болгон египеттиктердин тилинде сүйлөрүнө жана ушуну менен өз тилин эң байыркы тил экендигине далил боло тургандыгына бекем ишенген эле. Ошентип, ал өз тилин эң байыркы тил, элин болсо эң байыркы эл деп жарыя кылат эле. Тилеке каршы... Псамметих жаңылган эле.

Эки жылга жакын мезгил өткөндөн кийин ал тажрыйбанын натыйжасы дайын боло турган мезгил келип жетет. Бир күнү чабандар үңкүргө киргенде, эки жыл бою адамдын үнүн эч укпаган балдар аларды көздөй эмгектеп барып, «**бекос!**» деген сыяктуу кызыктай сөздү айтып, үн чыгара баштайт. Ошондо чабандар фараондун алдына келип, балдар сүйлөй баштаганын кабарлайт.

Албетте, египеттиктердин тилинде мындай сөз жок эле. Көңүлү чөккөн фараон өжөрлөнүп, өз тажрыйбасын аягына чыгаруу үчүн «бекос» сөзүн дүйнөдөгү кайсы тилде экендигин билүүгө буйрук берет. Ошол учурдун мыкты аалымдары болгон күчүн жумшап, буйрукту аткарышат. Алар, «бекос» сөзү аларга коңшу жайгашкан фригиялыктардын тилинде «нан» дегенди билдирген сөз экендигин таап чыгышат. Ошентип, Псамметих фригиялыктардын тилин эң байыркы тил, ал эми аны сүйлөгөн элди эң байыркы эл деп жарыялоого мажбур болот.

Бул кызыктуу тарыхый баянды тарыхтын атасы болгон Геродот белгилүү «Тарых» китебинде Египетке арнаган бөлүмүндө баяндаган. Мүмкүн фараондун бул тажрыйбасы чындыгында башкача болгон чыгар. А мүмкүн чабандар же болбосо башка бирөөлөр фараонду алдоо максатында атайын ошондой кылышкан. Же болбосо балдардын айткандарын так эшите албай, окшоштуруп анан ошол сөздү айтты деген жыйынтыкка келишкен чыгар.

Мына ушундай «мүмкүн»дөр жетиштүү эле. Бирок бир нерсе, башкача айтканда, Псамметих I дин бул тажрыйбасын ишке ашыргандыгы жана анын аналитикалык ой жүгүртүүгө ээ болгондугу так жана күмөнсүз чындык! Геродоттун далилдерине караганда, бул фараондун өз доору үчүн илимий деп санай тургандай башка дагы тажрыйбалары (мисалы, Нил дарыясынын тереңдигин өлчөө усулун ойлоп тапкандыгы) болгон.

Ошентип, жаңы аралда **«Эң байыркы тил кайсы тил?»** суроосу алдыбызга чыкты. Ага дагы жооп алдык. Бул суроону өздөрүнө бергендер жана жообун кандай жол менен болсо да алгандар ошол байыркы доорлордо эле илим дүйнөсү менен тааныш экен. Болгону, бүгүнкү күндөгү тил илиминин маселелери сыяктуу эле теорияларга жана гипотезаларга негизделген. Бул маселенин пролема катары оюбузга сиңип калышы, ошол тил илиминин ааламындагы эки жаштын бири-бири тууралуу, кайдан келгени, качан туулганы тууралуу кызыгууларынын натыйжасынан улам ишке ашкан болушу дагы мүмкүн. Ошол эле учурда, бул абал башка бир маселеге карай жип учугу болушу дагы мүмкүн. «Эң байыркы тил кайсы тил?» суроосу Псамметихтин доору үчүн туура жана олуттуу суроо болгон болсо, биз бүгүн (арадан 26-27 кылым өтсө дагы) бул суроонун коюлушун (жана анын маани-маңызын) алмаштырууга муктажбыз.

Чындыгында реалдуу бир тилдин же конкреттүү түрдө египеттиктердин, фригиялардын, гректердин, түрктөрдүн,

орустардын... тили тууралуу сөз болгон жок. Жалпысынан алганда, «**Адам баласынын тили кайдан келген?**» суроосунда болуп жатат. Бул деген өз кезегинде «**Тил деген эмне?**» суроосуна алып барган бир чыйыр болуп саналат.

Тил адамдарга Жогорку Күч тарабынан, Кудай тарабынан берилгенби, же болбосо адамдар жаратылган күндөн баштап аны өз биологиялык организмнин өзгөчөлүгүнөн улам, муктаждыгынын негизинде бара-бара өздөрү жаратып алышканбы? А мүмкүн эмгектин натыйжасында пайда болгон? Мүмкүн эмгектенүүнүн натыйжасында акырындап калыптана баштаган? Мүмкүн эч кандай эмгек кылбай эле кайсы бир келишимдин натыйжасында пайда болгон? Адамдар нерселердин атын атоодо балким алдын ала бири-бири менен макулдашып алган болушу мүмкүнбү?

Тилдин келип чыгуу проблемасы негизинен заманбап лингвистиканы мына ушул же ушул сыяктуу суроолордун жообун табууга чакырат. Ар бир берилген суроодон байыркы Египет фараонунун аракетин эстебей коюу мүмкүн эмес. Сүйлөшүү тилинин келип чыгышына келсек, Эхмед бул маселенин коюлушун кайра эле өзүнө тааныш болгон жерге алып барып конкреттештирүү аракетин жасай турган белгилүү. Ал болжол менен мындай деп ойлошу мүмкүн: «**Тилдин туулган күнү барбы?**». Албетте, бул суроого Эхмед тил илиминдеги структурализм агымынын өкүлү Ф. де Соссюрдан айырмаланып, оң жооп бериши керек. Эмнеге? Себеби, эгер Залханын туулган күнү бар болсо, анда биз маселе козгоп жаткан тилдин дагы конкреттүү бир туулган күнү болушу керек. Эхмед мына ушундай деп ойлойт. Бирок анын бул ою туурабы?

Бул жолу Эхмедди капаланта турган жооп айтууга мажбурбуз. Бул аралда тилдин туулган күнү белгиленбейт. Ал гана эмес ХХ кылымдын баштарында француз тектүү швейцариялык окумуштуу Ф. де Соссюр латын тилинин өлгөн күнүн жана француз тилинин туулган күнүн аныктоо үчүн кылган аракети дагы орунсуз. Кечинде латынча «**серо**»

(«жакшы жат») деп жатып, эртең менен уйкудан турганда французча **«бонжур»** («кутмандуу таңың менен») дей албайсың. Мындай түрдөгү метафоралар реалдуу турмушта болбой турган нерсе. Соссюр мындай нерени конкреттүү бир тил үчүн айтканы бар. Бул болсо өтө маанилүү.

Эскерме

Албетте, француз тили латын тектүү тилдерден. Бирок латындан французчага көчүү дароо эле ишке ашкан эмес. Мындай нерсе мүмкүн эмес. Бир тилден экинчи тилдин чыгуусу узакка созулат. Француз, италиян, испан тилдери латын тилинен келип чыккан. Бирок классикалык латын тилинен эмес, көчө жана базарларда сүйлөнгөн латын тилинен келип чыккан. Дал ошол элдик латын тилинин базасында Данте италиян тилин өзүнүн өлбөс-өчпөс комедиясы менен жараткан. **Эскерменин соңу.**

Эгер суроону башкача түрдө берсек кандай болот? Мисалы, жалпы адам баласынын тилинин жаралышын изилдөөгө аракет кылсак? Адам кайсы мезгилден баштап сүйлөй баштаган? Кайсы мезгилде адам баласы өз ой-пикирин, же болбосо, айлана чөйрөдөгү болуп жаткан нерселерге карата реакциясын тили аркылуу берүүгө муктаж болгон? Эгер конкреттүү тилдердин жаралышын, же биздин тил менен айтканда «туулган күнүн» аныктоо бул принципке карата туура эмес болсо, анда жалпы адамзатынын качан (кайсы күнү?) жаралганын аныктоо аракети кандай, логикалык жактан туура болобу?

Албетте, мындай суроолордун баарына Псамметихтин жана Эхмеддин өкүнүчтүү маанайын эске албай туруп кескин түрдө **«жок»** деген жоптуу берүүгө мажбур болобуз.

Чындыгында, мүмкүн бул суроонун коюлушундагы принципти өзгөртүү талап кылынып жүрбөсүн Эгер биз

«качан?» суроосун «кандайча?» суроосу менен алмаштыр- сак, анда мындай алмашуунун натыйжасында маселени сандык көрсөткүчүнүн «көз карандылыгынан» кутулуп, сапаттык көрсөткүчүнүн «таасири алдына» өткөнү катары бааласак болот.

Демек, Азиз Окурман, «тил качан (кайсы күнү) жаралган же туулган?» суроосунун ордуна «тил кантип, кандайча жаралган?» суроосу биз үчүн «жана тил илими үчүн) ары маанилүү, ары пайдалуу, ары зарыл болуп эсептелет.

Эскерме

Байыркы **Бабилстанда** тээ байыркы замандан бери Аллахтын ыраазычылыгын алууга жан дили менен берилген адамдар күндөрдүн биринде жүрөктөрү менен сыйынууга алымсынбай, бүткүл тулку бою менен да Аллахтын жанында болууну каалашты. Ошентип баарысы чогулуп **«Бабил мунурасын»** кура башташты. Алар бул мунаранын жардамы менен асмандын жетинчи кабатына — Аллахтын алдына жакын барууну чечишти. Буга ачууланган Аллах ал жердеги мунараны курган ар бир адамга өзүнчө тил берип койду. Мындан кийин эмне болгону айтпаса деле түшүнүктүү. Алар башында сүйлөшкөн жалпы тил жоголуп, ар бири ар башка тилде сүйлөй баштады да бири-бирин түшүнбөстүк, башаламандык пайда болду.

Дүйнөлүк тилдердин жаралуусу тууралуу уламышта мына ушундай айтылат.

Бабил мунарасынын курулушу болсо бүтпөй калат. Адамдар Аллахка болгону жүрөктөрү менен гана сыйынып, чын жүрөгү, ниети менен гана Анын ыраазычылыгын алууга мүмкүн болуп калат. **Эскерменин соңу.**

Ошентип өз сурообузду кайрадан тактайлы. Тил кандайча, тагыраак айтканда, кандай шарттарда жаралган жана алгачкы адамдар кандайча үн аркылуу толук мааниге ээ болгон белгилер менен түшүнүшө баштаган?

Чынында, тереңирээк токтолуп карап көрсөк, жер жүзүндөгү маалымат жеткирүүнүн жолу бирөө гана эмес. Эгер ошондой болгондо да, ал жалгыз жол тил болбойт эле.

Биз бир гана сүйлөшүү же жазуу аркылуу гана эмес, кыймыл аракетин, көз карашыбыз, ар кандай дене кыймылдарыбыз жана анын абалы менен, ошондой эле, ар кандай ишараттардын жардамы менен дагы ар кандай маалыматтарды берүү мүмкүнчүлүгүнө ээбиз. Карлардын бири-бири менен «сүйлөшкөнү» эсиңдеби? Болжол менен ошондой эле. Мындан башка заманбап жашообуздун эң негизги атрибуту — тил (үн) жетпеген жерге дагы маалыматтардын жете бергендигинде.

Эскерме

Гомердин «**Иллиада**» чыгармасында сүрөттөлгөн «**Троя согушу**» учурунда грек аскерлери не башчы болуп дайындалган Микен падышасы **Акаемнон** Трояга алып качып кеткен Елена сулуунун аркасынан аны кайта алып келүү үчүн (он жылдык согушка) аттанганда, өзүнүн сүйгөн аялы **Клитемнестрага** (Акаемнон согуштан кайтканда, ал сүйгөнү алдынан тосуп чыкмак): Трояны жеңгендиги тууралуу кабарды Грециядагы биринчи уккан адам — Клитемнестра боло тургандыгын убада кылат. Бирок кантип? Акаемнон муну кантип аткара алат эле? Почта жок, телефон, телеграфтар жок, интернет тууралуу идея дагы жарала элек болчу. Б.з.ч. эле... кайсыл кылым экендигин бир кудайдын өзү билет...

Акаемнондун ниети, Трояны алгандан кий-

ин ал жерге жакын тоонун түз, бийик жерине чоң от жактыруу эле. Анын түгүнү кийинки того чейин көрүнүп турмак. Ошентип, Грецияга чейин көрүнө тургандай улам жакын тоонун чокусунан от жагылып турмак.

P.S. Туура, Клитемнестра Акаемнондун ага мындай берилгендик менен кылган мамилесинин кадырын билбеди жана Троя согушунан жеңиш менен келген эрин ошол эле күнү кечинде жаңы сүйгөнү менен биригип өлтүрдү... Бирок Акаемнондун сүйүүсү өз доору үчүн кабарлашуунун жаңы ыкмасын ачып берди. Мына ушундай кабарлашып байланышуунун жолдору канчалык жеңил жана абдан маанилүү болгон күндө да бүгүнкү күндө колдонулбайт. **Эскерменин соңу.**

Тилдин кандайча жаралганы тууралуу суроо байыркы дүйнөдө бир гана Египеттин фараону Псамметихти гана кызыктырган. Ал эми атактуу грек философу Платон өзүнүн белгилүү диалогдорунун бири «**Кратил**» чыгармасында **Сократ, Гермоген** жана **Кратилдин** ортосунда жүргөн илимий сухбаттын жанына тил жана анын келип чыгышы тууралуу маселени койгон. Чындыгында, өмүр бою өз идеяларын оозеки түрдө жайып келген Сократтын философиялык көз караштарын үйрөнүү жагынан алганда абдан пайдалуу болгон бул диалог, сөздөрдүн (тагыраак айтканда, тилдин) кандайча жаралгандыгына байыркы дүйнөнүн ойчулдарынын ар башка көз караштарын ачык чагылдырып турат.

Диалогдо акылман Сократ кайра эле Гермогенге тилдеги сөздөр табигатта жана акылда болгон түшүнүктөрдүн табиятын чагылдырып турарын далилдөөгө аракет кылат. Бардык нерсеге ат койгон кудайлар, бул сөздөргө ат коюп гана койбостон, алардын (ат коюлгандардын) айрым бир өзгөчөлүктөрүн негизги катары алат жана адамдарга белек кылышат. Сөздүн табияты нерсенин табиятынын чагылышы болуп эсептелет. Сократ чындыгында, бул позиция

чыгарманын автору Платондун позициясы экендиги ачык, — деп ойлойт. Демек, Платон дагы ушундай деп ойлойт. Кратил болсо башка позицияны карманат жана башкача ойдо болот. Эгер Сократ Гермогенге өз идеяларын айтып берген болсо, Кратил аны кабыл албаганга жана аны өз көз карашына ишендирүүгө мажбур. Себеби Кратилдин ою боюнча сөздөр Сократтын айтканындай эмес, айрым макулдашуулардын негизинде нерселерге жана түшүнүктөргө ат катары берилет.

Бир аз алдыга кетсек, акылман Сократ өзүнүн философиялык жөндөмдүүлүгүнүн негизинде кайрадан каалаганына жетишет деп айта алабыз. Ал сөздүн жаралышы жалгыз анын ички табияты менен байланыштуу экендигин далилдейт. Сократтын позициясынын жеңишке ээ болгону, бир аз жогоруда айтылгандай, чыгарманын автору Платондун өзү дагы өзүнүн сүйгөн мугалиминин пикирин тең бөлүшкөндүгүнөн улам болот. Бул абал ал эмгектин ички логикалык маанисине жана анын рухуна байланыштуу. Жалпысынан алганда, Платондун бул эмгегинде Сократтын тилге байланыштуу башка кызыктуу пикирлери да өзүнүн ордун табат. Алар тууралуу дагы бир эки ооз сөз айтуу артыкбаш болбос.

Эң кызыктуу пикирлердин бири төмөнкүчө. Сократтын ою боюнча, байыркы заманда адамдардын тили менен кудайлардын тили бири-биринен айырмаланган. Жогорку тил жана жөнөкөй тил катары аталган тилдер бир эле жерде жана бир эле убакта жашаган. Бул жанаша жашоо тууралуу XX кылымдын улуу тилчилеринин биринин белгилүү чыгармасында кайрадан кеп козголот. Академик **Мардын «Тил илиминин жаңы теориясы»** чыгармасында тилдин иштиктүү болушунун бир формасы да алгачкы этапта шамандардын тили менен жөнөкөй адамдардын тили бири-биринен келип чыгышы жагынан айырмаланганына байланыштуу.

Эгер биринчилер үн менен коштолгон тилге ээ болгон болсо, башкача айтканда, аталган тил алардын гана «моно-

полиясында» болсо, жөнөкөй адамдар кол жаңсоолордун жардамы менен «сүйлөшүшкөн». Академик Мардын бул теориясы бир аз мурун белгилеп кеткенибиздей, Сократтын «кудайлардын тили менен жөнөкөй адамдардын тилдеринин арасында айырма бар» аныктамасы менен дал келет. Сократ бул айырмачылыкты белгилеп жатып, Гомердин поэмаларына кайрылган. Бул абал чындыгында синонимдик абалдын пайда болушу үчүн реалдуу шарт түзгөн база сыяктуу. Сократтын айтканындай эле, Гомерде кудайлар жана адамдар бирдей эле нерселерди эки башка атаган болушу мүмкүн.

Эскерме.

Заманбап тилде бул маселе «ар тараптан кысылып» отуруп ушундай абалга келген. Ар кандай класстарга жана сабаттуулук деңгээлине ээ болгон адамдардын тили жана стили айырмаланат. Сөздүк деңгээлде болбосо дагы бул айырмачылыктар билинерлик деңгээлде болот. Бул маани бир аз узак болсо дагы Сократтын аныктамасын эске салат. Албетте, жөн гана эске салат. **Эскерменин соңу.**

Сократтын башка бир лингвистикалык абалы — **«белгилер (жаңы тилдик белгилер) келишим учурунда жаратылышы мүмкүн эмес»** абалында. Бул чындык мындай болсо, анда бул белгилер жөнөкөй эле болушу керек. «Сөздүн ички табияты жөнөкөй болушу мүмкүн эмес!» деген Сократтын каршы пикирине кулак салбасак, аны ХХ кылымга алып келип, Ф. де Соссюрдун **«тил жөнөкөй белгилердин системасы!»** постулаты менен салыштыра алабыз. А мүмкүн тескерисинче, Соссюрду Сократтын жанын алып баруу керек. Сократ өз оюнда тилдеги макулдашууга каршы чыкканда, макулдашуунун качантан бери келаткан жолуна каршы чыккан болор эле. Башкача айтканда, ат коюуну кабыл албаган болор эле. Бул жерден жасалган биринчи

кадам аны жөнөкөйлүктүн талаасына, тагыраак айтканда, кылымдардан кийин өзүнүн илимий түшүндүрмөсүнүн негизинде Соссюр түзгөн лингвистикалык системадагы чыгарган чечимине алып келет. Сократтан Соссюрга келген ошол жол **Хаостон Космоско** кеткен жолдой эле көңүлдү бурат. Лингвистикага негизделген философиядан (Сократ), философияга негизделген лингвистика (Соссюр) ушинтип бир жагынан оңой, экинчи жагына өтө кыйынчылык менен жаралган.

Мына эми, талдын дүмүрүнө отуруп алып тынчсызданып жаткан, балким жаш баладай алданган биздин байкуш Эхмедди дагы эстей турган убакыт келди окшойт. Эхмеддин суроо толгон көздөрүнө карап, анын ойлорун угуп тургандай болуп турам. Ал болжол менен мындай деп жатат: **«Булардын баары жакшы угулуп жатат. Бирок биз, негизги суроодон, тагыраак айтканда, тилдин келип чыгышы тууралуу суроодон акырындап алыстай баштадык. Бул суроону кандай кылабыз?»**

Франциядагы «Париж Тилдик жамааты» 1866-жылы мындай бир чечим кабыл алган: «Тилдин келип чыгышына байланыштуу сунушталган эч бир илимий макала жана материалдар көз жаздымда калбасын». Бул эмнени түшүндүрөт. Баарынан мурун бул — **тилдин келип чыгуу маселеси** окумуштууларды жана окумуштуу эместерди өзүнө тарта тургандыгын, ага карата айтылган пикирлердин көптүгүн, ошондон улам тилдин келип чыгышына болгон кызыгуу кылымдардан бери басаңдабастан, тескерисинче, күчөп баратканын көргөзөт.

Эскерме

Маселени тыюу салуу менен чечүүгө болбойт. 1975-жылы ошол эле коомдо бул багытта жазылып, бир жерде топтолгон сунуш жана пикирлердин саны 15 000 ден ашык болгон. **Эскерменин соңу.**

Эми Эхмедди тынчсыздандырган жана бизди да бул аралга алып келген суроо — классикалык жана заманбап теориялык лингвистиканын эң маанилүү маселеринин бирине кайрылалы жана ага байланыштуу бир катар башка кызыктуу көз караштар менен таанышалы.

Чынында эле тилдин келип чыгуу тарыхы барбы? Бир аз жогоруда биз буга кескин түрдө «жок!» деп жооп бергенбиз. Мындан кийин сөзүбүз тилдин кантип жаралышы тууралуу маселенин тегерегинде болушу керек. Кайсы бир тил эмес, **адамзатынын тили** тууралуу! Кандайдыр бир конкреттүү тилдин келип чыгышын Псамметих сыяктуу аныктоо аракети, көктөгү жылдыздардын санын билүүгө далалат жасагандай эле бекер нерсе.

Эскерме

Байыркы грек мифологиясында Сизиф кудайлар тарабынан бекерге эле азап тартууга дуушар болгон. Ал чоң ташты бийик тоонун башына алып чыккан сайын, ал таш кайра-кайра анын колдорунан жылмышып, тоо этегине түшө берген. Сизифтин бул эмгеги коомдук жана көркөм адабий тарыхында жогоркудай текке кеткен аракеттердин символу болуп калган. **Эскерменин соңу.**

* * *

Тилдин келип чыгышына байланыштуу талаш-тартыштар бир гана тил илимине таандык эмес экенин баса белгилей кетүү керек. Философия, психология жана дин таануу сыяктуу бир катар башка илимдерде дагы бул проблема толугу менен орун алган.

Ошол эле учурда, кылымдар бою ушул проблемага байланышкан бир катар теория жана гипотезалардын жарал-

гандыгын айта кетүү керек. Биз буларга жогоруда үстүртөн болсо дагы токтолуп өттүк. Башкача айтканда, диний теория, биологиялык теория, эмгекке байланышкан теория жана макулдашуунун негизинде пайда болгон теориялардын аттарын атап өткөн элек. Эми буларга кошумча дагы башка аттарды атап кетели. Мисалы, **ономастика, сырдык сөздөр жана жесттер теориясы** азыр менин көңүлүмдө турат. Ошону менен бирге эле, байыркы Грецияда атактуу философтордун тилинин келип чыгышына байланыштуу көз караштар («фусей» жана «тесей» усулдарын эске салалы) чындыгында, кийинки теорияларга жана гипотезаларга фундаментадуу негиз болуп бере алды. Аты аталган теориялар менен жалпы таанышуу сен үчүн кызык болот деп ойлойм, Азиз Окурман!

«Диний теория» боюнча алганда, ТИЛ адамдарга Жаратуучу тарабынан берилген. Анда тилдин жаралышы сырдуу бойдон калат. Чындыгында, бул байланыш механизмдин башкача жаралышын элестетүү дагы мүмкүн эмес. Ал гана эмес, апостол Иоан тарабынан жазылган «Инжилдин» алгачкы барактарында эле бул тууралуу ачык айтылган: **«Барынан мурун Сөз пайда болгон жана сөз Аллахтын өзү болгон...»**

Кереметтүү Куранда болсо Аллах Адамды жаратып, ага жан бергенден кийин сүйлөө жөндөмүн берген да буюмдардын атын үйрөткөн. Демек, биздин динибиз боюнча Аллах нерселердин аттарын жараткан жана аны адамга белек кылган. Тилдин ички механизмдин, иштөө аппаратын көз алдыбызга элестете алсак, башка нерсени ойлоо мүмкүн дагы эмес.

Бул теория материалисттер тарабынан рационалдуу катары каралбайт. Бирок тереңден карап көрсөк, Дин сыяктуу өтө идеалдуу байланыш механизмдин өз алдынча жаралып калуусу акылга сыйбас нерсе экендигине ишенебиз. Бардык нерсенин жаратуучусу — тилди дагы жараткан!

Албетте, тил Улук Зат болгон Аллах тарабынан адамдарга ырыскы, кут катары берилген. Мындан башка нерсени ойлоонун өзү мүмкүн эмес.

Тилдин пайда болушу диний жактан алганда Улуу Күчкө тиешелүү экендигин бир канча философтор жана аалымдар жактап келишет. Алсак, **Платон** (б.з.ч. IV к) **Кентерберилик Анселм** (XI-XII кк.), **М. Гердер** (XVIII к.), **Г.Лессинг** (XVIII к.) жана башка бир катар белгилүү ойчулдар так ушул идеянын жактоочулары болушкан. Булар чыныгы философтор жана так илимдердин өкүлдөрү эле. Бирок алар да жалгыз эмес эле. XIX кылымдын атактуу лингвисттеринин көбү дагы бул идеяга таянган. Алардын ичинде теориялык лингвистиканын түзүүчүсү **Вильгельм фон Гумбольдт** эле. **Вильгельм фон Гумбольдт** эң кызыктуу пикирлеринин бири: тил «капыстан жана дароо эле» жаралган. Ал башкача жарала алмак дагы эмес. Бир топ примитивдүү тилдерди билген **Вильгельм фон Гумбольдт** (анын белгилүү эмгеги «**Ява аралындагы кави тили тууралуу**» чыгармасын эске салалы) эч бирин алгачкы абалынан дагы жогору жактан көрүү мүмкүн эместигин бекем ишенүү менен айткан. Алардын бардыгы али да болсо нормалдуу абалдагы «бар болуу» бачкычында. Алар капыстан жана дароо жаралган. Бул болсо диний Күчтүн натыйжасы экендигине ачыктан ачык ишарат кылат.

Тил жана тилдерди «нөлдүк» чекитинен улам өнүгүү жолуна түшкөн система катары кароо, эволюция процессин ушундай системага салыштыруу мүмкүн эмес. «Капыстан жана дароо» жаралган ар бир нерсе бир гана Аллахтын кудурети менен болушу мүмкүн. «Эми даяр бир системаны ушул турган калыбында адамдарга ырыскы катары берип койгон Улук Зат, анын андан кийинки өнүгүүсүн дагы адамдардын жоопкерчилигине койгон» деп ойлосо, анда элдердин өнүгүүсү менен тилдердин өнүгүүсүнүн арасындагы дал келүүчүлүктү дагы оңой эле байкоого болот.

XVI жана XVII кылымдарда жаңыдан жанданган коомдук келишим усулунун (**Т. Коббс, Ж.Ж. Руссо, А. Смит**

жана башкалар) негизинде байыркы Грецияда жаралган «тесей» теориясы (**Демокрит, Диадор...**) келет. Бул идеянын жактоочуларынын маселеге примитивдүү жакындоосун элестетүү мүмкүн эмес. Адамдар кандайдыр бир нерсени жана идеяны мындай же тигиндей деп атоо үчүн өз ара макулдашып, бир пикирге келишет. Байыркы адамдар бир жерге чогулуп, маселени талкуулап, нерсени атоодо бир беткей чечимге келишкен. Кызык бекен?

Албетте, тилдеги сөздөрдүн белгилүү бир бөлүгүнүн өнүгүүсүн мына ушуну менен түшүндүрүүгө болот. Мисалы илимий терминдерди алалы. Аларды тандоо усулу менен (автор менен окурман арасында, бир эле илимдин өкүлдөрүнүн арасында) тилге кириши мүмкүн. Бирок жалпысынан алганда, тилдин (тилдеги бардык сөздөрдүн) өнүгүшүн макулдашуу усулуна гана тиешелүү кылып коюу мүмкүн эмес.

Эхмед мына ушул жерден «укмуштай» суроо берүүдөн өзүн токтото алган жок. Анын суроосу мындай эле: тигил же бул нерсени атоо үчүн макулдашкан жана бири-бири менен «келишим» түзгөн адамдар ошол учурда кайсы тилде, кантип түшүнүштү болду экен? Гипотезанын олуттуулук даражасынын чеги бул суроо менен ачыкка чыгат. Эхмеддин (акылсыздан туура акыл) суроосу канчалык орундуу жана маанилүү болду.

Мындан тышкары, кызыктуу гипотезалардын бири үн тууроо менен (Г. Лейбнитц) байланыштуу. Тил, бул гипотезаны жактагандардын ою боюнча, адамдын табигаттагы кубулуштарды тууроо аракетинин натыйжасында жаралган. Жалпысынан алганда, «тил адамдын ичинде, анын психологиялык ааламында пайда болгон процесстеринин натыйжасы» деген пикир негизгилерден болуп саналат.

Тилдин өнүгүшүн адамдын ички ааламы менен, сезимдери менен байланыштыруу аракети дагы бир идеяда, тагыраак айтканда, тилдин ички сезимди чагылдырган сырдык сөздөрдүн натыйжасында жаралышы (**М. Гердер...**) идея-

сында байкалат! Алгачкы адамдын инстинктивдүү түрдө чыгарган ар кандай үндөрү (кайра эле психологиялык абал) сырдык сөздөрдүн жардамы менен башка сүйлөөчү сезимдердин жаралышына алып келген ж.б.

Дагы башка гипотеза — «**Ономатопэтик**» деп аталган, бир караганда, курамындагы «поэтик» сөзүнөн улам ойду адаштырган гипотеза болуп эсептелет. Бирок дароо айтып коёюн, поэзия менен мунун эч кандай байланышы жок. Грек тилинде бул сөздүн мааниси «өндүрүүчү» маанисине туура келет. **Г. Штейнтал, Й. Кримм** жана **А. Потенбня** сыяктуу XIX кылымдын улуу филологдору тилдин пайда болушун «алгачкы адамдардын эс алып отурган убагында же ойногондо (кайрадан оюн) пайда болгон» - деген идеяны карманышат. Эмоционалдык абалга, башкача айтканда, улам кайталанган үндөргө көнгөн адам аларды тууроо менен тилдин жаралышына түрткү берген жана аларды атоо зарылчылыгы келип чыккан.

Тилдин пайда болушу тууралуу башка дагы бир топ гипотезалар бар. Алардын арасында **жест** жана **мимикалардын** жаралуусун (**В. Вундт, Н. Марр...**), эмгек гипотезасын (**Ф.Энгельс** жана башка бардык советтик тилчилерди) дагы кызыктуу гипотезалардын катарына киргизсе болот.

Бардык бул гипотезалар, пикир жана идеялардын күрөшү, тилдин келип чыгуу маселеси илимге жана илимий чөйрөгө өтө актуалдуу болгонун көргөзөт. Франция Тил Коомунун чечимине карабай, бүгүн дагы бул талаш-тартыштар басаңдабай келет. Бирок алардын бардыгы (бирөөнөн башка) бир гипотеза сыяктуу, башкача айтканда, далил жетишсиз болгондой кабыл алсак болот. Теория болсо бирөө гана.

Жогоруда карап өткөн гипотезалардын жана идеялардын арасында далилге муктаждыгы болбогон жалгыз гана **диний теория** болуп эсептелет. Гипотеза эмес, теория! Тилдин келип чыгышы тууралуу бардык талаш-тартыштарды аягына чыгара турган далил! Аллахтын барлыгы кандай

шексиз болсо (а бул чындыгында эле ошондой), анда Тилдин дагы адамга ырыскы катары берилиши да ошондой эле шексиз. Бул мына ушундай жана башка эч бир варианты жок.

Азиз Окурман! Маселенин мындай болушуна Эхмед дагы ыраазы болду. Залханын кандай абалда туулгандыгы тууралуу Эхмед кандай маалымат алгысы келсе, анда тилдин келип чыгышы тууралуу бул жашыл аралдагы биздин с йлөшкөнүбүз эсине түшөт. Ошондо Эхмед мындай дейт:

Азыркы учурда да (тилдин келип чыгышы тууралуу сөз болгондо) Египеттин фараону Псамметих дагы сыймык менен эскерилет. Ал канчалаган кылымдар мурун Египеттин тилинин жаралышы тууралуу кызыктуу тажрыйбасын ишке ашырбаганда мындай болбойт эле... Бирок...

Кеме кайрадан бизге белги берип жатат. Кайрадан жаңы аралды көздөй жөнөйлү, Азиз Окурманым. Жаңы арал бизди күтүп жатат!

Жаңы аралда биздин баяныбыз мурункудан дагы кызыктуу болоруна ишенем.

VIII БӨЛҮМ

«ЭХМЕД ЭРТЕҢ МЕНЕН ПОЕЗД МЕНЕН БАКУГА ЖӨНӨЙТ»

1. *«Платонгун ооруганы»*
2. *Оккам үлгүсү же болбосо каналдагы «добуш»*
3. *Жангуу жана өлгөн сүйлөм*
4. *Актуалдуу талдоонун жашыруун долбоору.*
5. *Паул, Петр, Эхмед сапарга гаярганышты.*
6. *Тилге жана жашоодо!*
7. *Сүйлөм жашайт, демек, биз дагы жашайбыз.*

Сени менен аралдан аралга сапарга чыгып жүрүп, чарчаганымды мойнума алам, Азиз Окурманым. Бир аз эс алып, саякатыбыз тууралуу ойлонуп, анын айрым абалдарын дагы бир жолу таразалап алгым келди. Залха шашылыш түрдө сөзгө кошулду. Анын өтө толкундануу менен алып келген маалыматы мага алгач анча деле таасир эткен жок. Анын деле башка бардык маалыматтардан айырмасы жок болчу.

Залханын болсо өңү кубарып кеткен эле, толкунданып жатып мындай дегенге жарады:

– **Эхмед эртең менен поезд менен Бакуга жол тартат.**

Кыздын көздөрүндө ушундай бир үмүтсүздүк, айласыздык бар эле. Аны тынчтандыруу үчүн мен ага бир нерсе дешим керек эле. Бирок мен эр нерсе дебедим. Унчукпай турдум. Тил илиминин канчалык маанилүү маселелеринин түшүндүрмөсү Залханын толкундануу менен азыркы айткан сөздөрүнүн негизинде түзүлүшү мүмкүн. «Эхмед эртең менен Бакуга поезд менен жол тартат» сүйлөмү бизди тилдин эң маанилүү элементи (кааласаң — бөлүгү дегин, а мүмкүн эң туурасы — белгиси) болгон сүйлөмдүн сырттан көрүнбөгөн **ички дүйнөсүнө** алып барат. Ошентип, ал биздин колубузда бизди ички дүйнөгө алып бара турган эшик-

тин ачкычы болот.

Залханы мындай абалга калтыруу канчалык оор болсо да, кыялым мени бул маселеге башка жол менен барууга мажбур кылды. Сүйлөмдүн ички жан дүйнөсүнө алып барчу жол мен үчүн ушундайча табылды. Бирок шашпайлы. Эл ичинде: «тандаган тазга жолугат» деген сөз бар го. Римдиктер болсо: «шашсаң дагы акырын шаш» — деп коюшат.

Мен акыркы учурларда ички нуруна нурданган, жана албетте, ишенген бир сүйлөм тууралуу, Азиз Окурман, сени менен жекече сүйлөшкүм келип турат. Мен эми гана өзүм үчүн өтө кызыктуу жаңы жазуучуну таптым. Эми аны өтө берилүү менен окуп жатам.

Эскерме

«Жакшы көргөн жазуучуң ким?» деген суроого так жоопту алуу сейрек болот. Ар кандай «идеология» ар кандай критерийлерди коёт. Формалдуу жооп берүү кыйын. Менин оюмча, «формалдуу жооп» төмөнкү болушу мүмкүн: «Эң жакшы көргөн жазуучум, чыгармасын бир-эки жолу гана эмес, андан да көп жолу окууга муктаж болгон жазуучу. Башкача айтканда, кимдин чыгармасын, китебин кайра-кайра эле окугум келип турса, ошол менин жакшы көргөн жазуучум болот». **Эскерменин соңу.**

Мен айтып жаткан адамды жазуучу катары жакындан таануума тоскоол болгон себеп — анын философ болгону эле. Болгондо да философтордун атасы эле! Сөз ким жөнүндө болуп жатканын билгенде, сага баары түшүнүктүү болот, Азиз Окурман. Платон тууралуу сөз болуп жатат.

Анын философиялык мурасын бир тарапка коё туралы. Өз доору үчүн жаңы болгон адабий диалогдору да Платондун бир философ-окумуштуу катары илимге өтө бай экендигинен кабар берет. Биз аралдардын биринде анын

«тилдин өзгөчөлүгү, сөздөрдүн келип чыгышы» тууралуу жазган «Кратил» аттуу диалогу менен таанышканбыз. Бирок бул бери жагы эле экен. Бул диалогдору философиялык тереңдиги менен бирге, анын өтө чебер жазуучу экендигин тастыктайт. Дүйнөлүк драма жанры Диониси майрамында окулган хордун ичинен чыккан бир адам менен бул хордун арасындагы диалогдун калыптанышы болсо, дүйнөлүк проза Платондун диалогдорундагы эки, кээде үч, кээде төрт адамдын сүйлөшүүсүнөн жаралган. Ишенбегендер окуп көрсүн. Ошондо ишенет.

Эскерме

Грек хорунан эки адамды сахнанын алдына чыгарган жана алар менен хор арасында диалог курган, муну менен биз кабардар болгон драматургиянын негизин койгон адам Платондун улуу шакирти Эсхил эле. Канча мезгил өттү, Эсхил салган жол андан дагы тереңдеди, андан дагы кенен болду. Эсхилден кийин ошондой эле чыгарма жараткан улуу драматург Софокл өзүнөн мурунку рамкага сыйбады. Софокл хордон үчүнчү адамды чыгарды. Диалог дагы тереңдеди. Андан кийин Эврипид хордон чыккандардын санын төрткө чыгарды. Андан кийин болсо хор жалпысынан алганда унутулду. **Эскерменин соңу.**

Платон өз мугалими, аны философ катары калыптанышына көп салым кошкон жана жаш Платонго дайым өзүнүн оозеки баяндары, насааттары менен устаттык кылып, даанышмандык жолуна багыт берген (муну биз Платондун өзүнүн айткандарынан алдык) Сократ тууралуу бир нече диалог жазган. Бул диалогдордо Сократ өзү дагы бир образ жаратат жана бүгүнкү күндө Сократтын философиялык көз караштарынын негизин үйрөнүүнү каалагандар үчүн Платондун диалогдору алмаштыргыс булак болуп эсептелет. Платон дагы афиналык башка жаштар: **Кратил**

сыяктуу, **Федон** сыяктуу, **Гермоген** сыяктуу, **Аполлодор** сыяктуу «сүзүүнү» Сократ деңизинин чексиз интеллектуалдык тереңдиктеринде үйрөнгөн. Алсак, Платондун жазган бир диалогу көптөгөн адамга тиешелүү бир үндүн негизине токтолот. Бул диалогдо Сократтын жашоосунун акыркы күнү жана акыркы сааттары сүрөттөлөт. Диалогдун аты «**Федон**». Маалым болгондой, Сократ афиналык жаштардын ахлагын жана дүйнөгө болгон көз карашын өзүнүн сабактары менен бузганы (?) үчүн сот тарабынан өлүм жазасына тартылат. Камактан качууну сунуштаган жаш досторуна Сократ кескин түрдө «жок» деген жоопту берет. Ал гана эмес өлүм жазасын расмий түрдө алмаштыра ала турган мүмкүнчүлүктөн дагы, башкача айтканда, кечирим суроодон дагы намыстанып баш тартат. «Мен бул убакка чейин туура иш кылып келгем. Кечирим суроо тууралуу сөз дагы болбошу керек. Себеби кечирим суроо — күнөөсүн мойнуна алуу» деп макул болбойт. Акыры уу ичип, дүйнө менен кош айтыша турган күн келет. Достору камакта отурган жерине акыркы көрүшүүгө келишет. Платондун «Фелон» диалогу бул жолугушууну жана жолугушуу учурунда Сократтын жашоосу жана денесинин өлүмү, рухунун өлбөстүгү, жалган дүйнө тууралуу акыркы айткандарын, Сократты сүйгөндөрдүн абалдарын жана кайгыларын, Сократтын өзүнүн өлүмүнө кандайча тике барганына чейин баарын ачык жана так сүрөттөп берген.

Өзүнүн акыркы сааттарында (бир аздан кийин уу ичип өлөт) Сократ өтө кичи пейил жана даанышман болгон. Ал жашоосунун акыркы ирмемдеринин ырахатын алып, эч нерсе болбогондой, сабырдуулук менен ой-пикирлерин окуучу-шакирттери менен акыркы жолу бөлүшөт. Баардыгы бул жерде. Эч ким көз жашын токтото да албай, жашыра да албай турат. Өзгөчө Аполлодор аттуу жигит өзүн жоготуп коёюн дейт. Башкалары дагы өтө кайгырып, капаланып турат. Сократтан башкалар...

Платондун диалогунда Сократтын акыркы сааттарын-

да анын жанында болгон, ага берилген адамдар тууралуу Федон маалымат берет. Диалогдо Сократ тууралуу Федондун баянын уккан **Эхетракт** андан Сократтын акыркы сааттарында анын жанында кимдер болгонун, өтө жакын досторунан кимдер аны өлүм алдында жалгыз таштабаганын жана башкаларды сурайт. Федон алардын ар биринин атын атайт: **Апполдор, Федондун өзү, Гермоген, Эпиген, Эсхин, Анфистен...** Платонго келгенде, диалогдун автору Платон өзү тууралуу мындай дейт:

- **Платон кыязы, ооруп калса керек.**

Кызык болуп жатабы?

Демек, Платон Сократтын акыркы сааттарында аны менен болгон эмес. Муну өзү жазып жатат.

«... Платон кыязы, ооруп калса керек». Сыртынан өтө жөнөкөй, бирок ички дүйнөсү өтө терең болгон бир сүйлөм. Муну «Өзүн устара менен кесүү» деп коёт. «Платон, кыязы ооруп калса керек». Карачы, Азиз Окурман, мен баа берген сүйлөм. Бардык диалогдордун ачкычы катары саналган сүйлөм мына ушунун өзү.

Терең маани берип караганда бул сүйлөмдүн бир нече мазмуну, мааниси бар:

— Платон өзүн ооруп калган кылып, Сократтын акыркы сааттарында эмне үчүн анын жанында болгусу келген жок?...

— «Кыязы» деген сөз (тил илиминде аны «ара сөз» дейт) Платондун чындыгында эле ооруганынан күмөн жаратат...

— Платондун өзүнүн бул сөздү жазганы, анын акыркы өкүнүүсү, өкүнүчүн моюнга алуусу сыяктуу Платондун тарта турган жазасы чыгар...

— Платон чынында эле ооруган болсо... Бул сүйлөм да чындыгында эле ушундай түз мааниде болсо, анда ал өз устатына руханий карызын

кеч да болсо ушундай жол менен кайтарып жатат. Ал карыз анын жазган диалогу чыгар... ошол эле учурда Сократка байланыштуу башка диалогдор...

Бул дагы бир чети кызык, Платон камакта болбосо да, бардык нерсени «майда-чүйдөсүнө» чейин сүрөттөп жазат. Ал гана эмес Сократтын акыркы сөздөрүн дагы ачык берет. Достору уу ичип, көздөрүн түбөлүк жума турган болгон Сократтан, анын акыркы каалоосу эмне экендигин сурашканда, ал алсыз үн менен: «Асклепийге бир короз карызмын, ошону кайтарып берип койгула...» — деп жооп берет. Бул анын акыркы сөздөрү болот.

Эскерме

Айрым булактар Асклепинин грек кудайларынын бири болгондугун (грек мифологиясында саламаттык менен байланыштуу ушундай бир кудай бар), башка бир булактар болсо, Асклепинин Сократтын коңшусу болгонун жазат. Мен үчүн абдан кызыктуу болгон вариант «коңшусу» варианты. **Эскерменин соңу.**

«Археологиялык» кыртыштар катары сыпатталган көп баскычтуу сүйлөмдөргө кайталы: Платон, кыязы, ооруп калса керек».

Сүйлөмдөрдүн улам бир баскычынан кийин бири ачылган өз сулуулугу, көркөмү болот экен. Бул ачылган баскычтар бардык сүйлөмдөрдө эле боло бербейт. Алар атайын тандалган сүйлөмдөргө гана тиешелүү — деп ойлосо, жаңылган болобуз. Бардык сүйлөмдөр өз ичинде сырттан көрүнбөгөн терең мааниге ээ. **Тышкы жана ички!** Бул адамдарга гана болбойт. Бүгүн бул эки салыштыруу, башкача айтканда, сүйлөмдүн тышы жана ичи (**сырткы жана тээ тереңиндеги курулуштар** аты менен) башка илимдерде болгондой эле, тил илиминде олуттуу изилдөөлөрдүн жардамы менен изилденип, аныкталат.

* * *

Аракеттен алыстабайлы. Кел эми, Азиз Окурман, Залхага кайрылалы. Кыздын көздөрү жашка толуп, соолуктап ыйлап жатат. Байкуш, мүмкүн Эхмед кайра келбес болуп чыгып кетет го деп ойлогон чыгар. «А мен аны кантип тынчтандырам?» - деп ойлонуп жатам.

Көп өтпөдү. Эхмед өзү келип калды. Ал өзү дагы бир топ жашып алгандай көрүндү. Башын көтөрүп Залхага тик карай албады. Мен ал эки жашты жалгыз калтырайын дедим. Жүрөктөрү арзуу кылгандай, бетме-бет отуруп сүйлөшүп алышсын. Мунун бир жыйынтыгы болору шексиз.

Биз болсо башка бир аралдабыз, Азиз Окурман. Бул аралдагы тема белгилүү болгондой эле, сүйлөм тууралуу болмокчу. Бардык нерсенин тирөөчү болгон сүйлөм тууралуу.

Биз мурунку аралдан сүйлөмдүн «структуралык системасы» түшүнүгү менен, башкача айтканда, негизги нерсеси менен таанышканыбызды эске салып койгум келет. Бирок биз пайдалана турган реалдуу сүйлөмдөр бир гана түзүлүшкө ээ эмес экендигин белгилеп кетүү дагы маанилүү. Структуралык схема скелетти эске салат. Демек андан башка дененин эти-каны, булчуңдары болушу керек да. Биз бири-бирибизди эң жогорку деңгээлде түшүнө алышыбыз үчүн мындай «кошумчалардын» эч бир баасы болбосо да, аларсыз (стилистикалык көркөмдөөлөрсүз) биздин тилибиз жакыр жана кунарсыз көрүнөт эле.

Орто кылымдын аяк жагында (болжол менен 1285-1349) В. Оккам аттуу бир философ Франциск орденине талапкер эле. Анын өз доору үчүн өтө кызык философиялык көз караштары бар эле. Оккамдын көз карашында методологиялык квинтессенция бар эле. Ал: муктаждык болбосо далилдерди көбөйтүүгө зарылчылык болбойт. Белгилүү окумуштуу Азад Мирзажанзаденин сөзү менен айтканда: «Эгер кескин бир муктаждык болбосо, жаңы маанисин

изилдөөгө алуунун кажети жок». Түшүндүрө алдымбы, Азиз Окурман?

Муну бир канаат принциби дей турган болсок жаңылбайбыз. Оккамдын ою боюнча, мындан кийин эч бир нерсеге (эч бир далилге) муктаждык жок жана эч кандай изилдөөнүн дагы зарылчылыгы жок. Бардык ашыкча нерсе кесилип алынып салышы керек. Устара кескен сыяктуу! Мына Оккамдын ушул айткандарынан кийин аныктаган принцип мындай аталды: Оккамдын устарасы! Бул устара эми бизге керек болот.

Биз сүйлөм тууралуу сөз кылдык. Чындыгында, сүйлөм бир адамдан экинчи бир адамга жеткирилген маалымат. Бул маалымат белгилүү бир канал аркылуу ишке ашат. Канал болсо сүйлөмдүн өлчөмү менен барабар болот.

Бул канал информация каналы деп аталат. Информация теориясын жактагандар анын маанилүүлүгүн өтө жогору баалашат. Каналдагы маалыматтар маалымат гана эмес. Маалыматтар аны кабыл алган адам үчүн эки абалда: жаңы жана эски маалымат катары берилет. Тагыраак айтканда, каналдардагы кандайдыр бир маалымат жаңы жана эски бөлүктөрдөн турат. Жаңы бөлүгүнүн аты информация. Каналда информациядан башка кошумча дагы (эски маалымат) эмне бар болсо, аны база сыяктуу, жаңы информациянын кабыл алышыны үчүн болгон пайдубал катары караса болот.

Бир сүйлөмдүн ичиндеги жаңы жана эски маалымат белгилүү бир «кооздуктар» менен, башкача айтканда, окшоштуруулар, салыштыруулар менен коштолот. Булар көбүнчө эски маалыматтардын катарына кошулат. Буларды информация теориясын жактоочулар «добуш» деп аташат. «Добуш» жаңы информациянын эффективдүү кабыл алынышына тоскоол болуп, аны кечендетет. «Добуштарды» сүйлөмдөн чыгарып салса, анын скелети, информациянын жаны квинтэссенциясы гана калат, башкача айтканда, мындай абалдан башка кошумча добуштарды да чыгарып

салса, натыйжада көлөмдүү чыгармаларды да чыгарып салууга болот.

Эскерме

Сөздөрдүн кызыктуу турмушу тууралуу биз сөз кылганбыз. Сөзүн бир тилдеги мааниси башка бир тилге өткөндө, баштапкы абалындагыдай болбой калат. Махмуд Кашгари: «күй» (добуш) сөзү байыркы кытай сөзү, анын мааниси болсо «музыка» дегенди билдире тургандыгын жазган. Байыркы түрк тилдерине өткөндө, бул сөз кошумча түс алган. Мүмкүн бабаларыбызга кытай музыкасы жакпай, аны башкача мааниде кабыл алышкан чыгар? Мүмкүн...

Азиз Окурман, эми сен бир тилчи сыяктуу «мүмкүн» дегендерди дагы көбөйтө беришиң мүмкүн. Башка жагынан алганда, акылмандардын: «мүмкүндү» сырттан келгендер билбейт — дегени бар. **Эскерменин соңу.**

Демек, **информация + добуштар = маалымат!** Оккам үлгүсү болсо — добуштарды алып салса, калганы жаңы информация болот.

Негизи, диалог андагы колдонулган сүйлөмдөрдөн, алар сөздөрдөн турары белгилүү. Албетте, бул мыйзам ченемдүү нерсе. Адам ар бир сөзүн өзү билгендей калыпка салып айтат. Бериле турган информацияны орду менен көркөмдөп айтууга аракет кылат жана ага даярданат. Натыйжада добуштарды кошууга аргасыз болот. Жандуу сүйлөмдөрдө ушундай болот. Жандуу сүйлөмдөр дегенибиз, сүйлөшүп жаткан учурдагы сүйлөмдөр болот. Ошол учурда алар кадимкидей жашайт. Бирок жандуу болбогон — жансыз сүйлөмдөр дагы бар. Биз алардан грамматикалык принциптерди жана мыйзамдарды түшүнүү жана түшүндүрүү убагында пайдалана алабыз. Биз сүйлөмдөрдү жазабыз жана айтабыз:

мына, бул сүйлөмдүн темасы, бул жаңылыгы болуп саналат. Бул ээси, бул баяндоочу, а бул аныктоочу жана башкалар...

Эхмед капыстан мага карап калды. Мен анын көздөрүнүн тереңинен нур жанып, кубанып турганын көрдүм. Анын айткандарында кызыктай, ошол эле учурда байкалбаган бир тактык бар эле, ал мындай деди:

— Бул өлүү денени кесип, анын ичиндеги органдарын окуучуларына көргөзүп, ар биринин аттарын үйрөтүп жаткан хирургга окшоп кетет экен: бул жүрөк, бул бөйрөк, жана башка...

Эхмеддин окшоштуруусун мен да туура көрдүм. Жансыз сүйлөм менен жандуу сүйлөмдүн арасындагы айырманы ачык көрүүгө болот. Сүйлөм өзү деле тээ терең баскычтарын араң жашыра алат эле. Терең баскычтардагы жашыруун нерселер тууралуу биз айтып өткөнбүз. Эсиңдеби, Азиз Окурман, «Платон, кыязы, ооруп калса керек...».

Ошентип, Залха менин жооп бербей турганымды көрүп, дагы бир жолу айтканын кайталады:

Эхмед эртең менен Бакуга поезд менен кетет!..

Эми тереңдеги баскычтар жашыруун кала албайт эле. «Өлүү» сүйлөмдөрдүн өз өзүнчө бөлүктөргө бөлүнүп изилденишин тил илиминде кылымдардан бери **грамматикалык талдоо** деп келишкен. Кадимкидей жашаган, мамиле куруучу каналды жараткан тирүү сүйлөмдөрдүн бөлүктөргө бөлүнүшүн болсо (болжол менен бир кылым мурун) **актуалдуу талдоо** деп атаган.

«Эхмед эртең менен Бакуга поезд менен кетет» сүйлөмүн биз өлүү сүйлөм катары алып, грамматикалык жактан (тагыраак айтканда, синтаксистик жактан) талдоо жүргүзө турган болсок, мындай дешибиз керек: Эхмед — ээси (жүрөк), кетет — кабар (мээ), эртең менен — бышыктооч (бөйрөк), Бакуга — бышыктооч (өпкө), поезд менен — аныктооч (боор). Эч нерсени унутуп калган жокпузбу? Сүйлөмдүн синтаксистик талдоосун бүткөндөй болдук окшойт.

Эми болсо кел, бул сүйлөмдү «тирилтели». Аны жашоого алып келүүгө аракет кылалы.

Эхмед эртең менен Бакуга поезд менен кетет.

Бул жерде адамга эмне дешет, «жакшы бар» деп айтышат.

Биз болсо... Залха мага өз маалыматын жеткирди. Мен болсо бул маалыматты кабыл алдым. Бирок мен бир аз куулук кылдым. Залхага бир маселени айткан жокмун. Мен чынында, Эхмеддин Бакуга кете турганын, машина, кеме же ат арабасы менен эмес, поезд менен кете турганын да билет элем. Эхмед өзү мага баарын бир күн мурун айткан эле. Эхмеддин поезд менен кетери мага жаңылык эмес эле. Залха айткан маалыматтын бул бөлүгү мен үчүн эски эле.

Менин билбегеним, мен үчүн эски болбогон жана Залханын мага алып келген жаңы маалыматы убакытка байланыштуу эле. Мен Эхмеддин эртең менен кетери жөнүндө кабардар эмес элем. Аны мен эртеби, кечпи билет болчум. Бирок мынчалык тез деп ойлогон эмесмин. Эртең менен!!! Мына ушул сөз мен үчүн жаңылык болду. Оккам үлгүсү боюнча алганда, бул маалымат башкасын сүйлөмдөн кесип чыгарып салды. Бул сүйлөмдүн актуалдуу көрүнгөн биринчи баскычы эле. Актуалдуу бөлүнүүсүнүн проектору кыйду да мен үчүн иштеп жатты. Бул жолу анын нуру **«эртең менен»** деген сөзгө түштү. Мен үчүн азыр «эртең менен» сөзү актуалдуу болду. Башкалары караңгы бойдон калды. Караңгылык дагы өзүнчө бир баскыч...

Эми болсо бир аз башкача ойлонуп көрөлү. Мен эртең менен Эхмеддин поездге түшүп кетерин билет элем жана Залханын мага айткан кабарынын бул бөлүгү мен үчүн кызыктуу деле эмес. Менин билбегеним Эхмеддин «кайда» бара турганы эле. Залханын айткан маалыматынан мага керектүү болгону **«Бакуга»** деген сөз болуп саналат. Жаңы проектор күйөт да, Бакуга деген сөздү жарык кылат. Оккамдын үлгүсү иштей баштайт. Бул дагы жандуу сүйлөмдүн башка баскычы.

Үчүнчү баскыч. Бул жолу мен Эхмеддин Бакуга кетерин алдын ала билчүмүн. Бул мен үчүн эски маалымат. Менин билбегеним анын эмне менин кетиши эле. Кеме менен эмес, машине менен эмес, поезд менен кетери мага жаңылык болду. Бул жолу проектордун жарыгы **поезд менен** деген сөзгө түштү.

Мына ушинтип жаңы баскычтар пайда боло бериши мүмкүн. Мисалы мен мурун эртең менен поезд менен Бакуга кете турганын билген болсом, бирок кимдин кетерин билбесем, анда Эхмед сөзү мен үчүн жаңы маалымат болмок да, проектордун жарыгы ошол сөзгө түшмөк. Мына, Оккам үлгүсү...

Сүйлөмдүн жандуулугуна эң жакшы далили анын ар жолу жаңыча болгону, жаңы дем менен чыгуусу. Проектор өз нуру менен ар бир жолу ар башка сөздү жарык кылып, мен үчүн ошол сөздү актуалдаштырып жатты. Мен ошол сөздү жаңы маалымат катары кабыл алып, сөздөрүмө ошол абалга карата багыт берем. Ал эми сүйлөмдүн башка бөлүктөрү мен үчүн эски жана алар тууралуу мурунтан менин маалыматым бар болгон.

Жаңы бөлүк жана эски бөлүк. Актуалдуу бөлүк жана актуалдуу эмес бөлүк. Маалым болгон бөлүк жана маалым болбогон бөлүк. Организмдин ичинде болуп жаткан интригалардан улам жүрөктүн согушу кулак жара турган абалда. Мындай болгонунун себеби, проектор жарык берген жаңы маалымат сүйлөмдө башка сөздөргө салыштырмалуу интонация жана басым менен белгиленип, атайын өзгөчө кабыл алынып жатканында. Албетте, актуалдашуу жандуу сүйлөшүүдө өзгөчө басым жасоону талап кылат. Ал эми басым болсо дароо проектор менен бир нече актуалдашууну жаратат.

Тил илиминин тарыхында сүйлөмдөгү актуалдашуу түшүнүгү дароо эле бүгүнкү абалында пайда болгон эмес. XIX кылымда немис лингвисти **Г. Паул** өзүнүн белгилүү «**Тил тарыхынын принциптери**» аттуу эмгегинде **психоло-**

гиялык субъект жана психологиялык предикция жөнүндө сөз кылган. Сүйлөмдүн психологиялык байланыш баскычында негизги жана негизги болбогон бөлүктөр тууралуу айткан.

Эскерме

Эсинде болсо, Герман Паул жана анын активдүү мүчөсү болгон **жаш грамматиктер** мектеби тууралуу биз мурунку аралда сөз кылганбыз. **Эскерменин соңу.**

Чындыгында, Паул актуалдашуу принциптерин ачып берген. Албетте ал учурда Эхмед жок болчу. Паул болсо Бакуга эмес, Берлинге (Паул эртең менен Берлинге жолго чыгат» — Герман Паулдун сүйлөмү мына ушул эле) жөнөткөн. Актуалдуу мүчөлөр термини болсо 1926-жылы Прагадагы лингвистика мектебинин өкүлү болгон чех лингвисти **В. Матезус** тарабынан ачылган жана лингвистикада туруктуу абал алган.

Кийин орус окумуштууларынын бири профессор Ломтев да Паулдун белгилүү сүйлөмүнөн пайдаланган. Бул жолу Пуотр Ленинградды көздөй жөнөгөн. Кимдин кайсы тарапка жана кандайча кеткенине карабай, актуалдуу мүчөлөр проектору өз жарыгын ошол эле принцип менен сүйлөм ичиндеги сөздөргө кезеги менен чача берген. Ушул убакка чейин силерге түшүндүрүп жаткан Оккам үлгүсү бул маселеде пайдалуу жардамчы принциптердин бири боло алат.

Бул айтылгандар аркылуу биз ишенген чындыкты дагы бир жолу тастыктаган болдук. Бул чындык, сүйлөмдүн да тышкы жана ички дүйнөсү бар деген чындык. Сыртынан караганда кээде ичи көрүнбөйт, кээде ичине алпарган бир чыйыр болот. Ичиндеги баскычтар ачылышы да мүмкүн, ачылбашы да мүмкүн. Ачылбагандар өзүнүн жашыруун манисин сүйлөшүү процессинин башка каналдарга тапшырышат. Алардын абалдары ушундай жашырылганын жана

жашырылбаганын, угулуп көрүнбөгөн күрөшү аркылуу курулат. Сүйлөм дем алат, жашайт, демек, биз дагы жашайбыз!...

Убакыт келди. Биз каармандарыбызга кайталы. Аларды унутайын деп калдык окшойт. Залха менен Эхмед бири-бири менен бир топ жакындан таанышып алышты. Эми алар унчукпай калышты. Акыры (бул иш оңойго турган жок), Эхмед Залхага баарын айтып берди. Залха дагы ага ишенди. Эхмед да ишенип, бардыгын жазып алат. Качан, кайдан, кантип кетсе да баарын жазып алат.

Кемебиз акыркы жолу узун сигнал берди да оор якорун сууга таштады. Ак парусун жыйнады да бизди бир аралдан экинчисине ташып жүргөн кеме акыры тынч сууларда тынч ала турган болуп токтоду.

Убакыт келди. Деде Коркуттун мындай сонун сөздөрү бар, Азиз Окурман. Кандай сонун сөздөр! **«Тоолоруң жыгылбасын», «аккан сууң соолубасын», «көлөкөлүү дарыгың кыйылбасын»** жана башка.

Эхмед, Залха менен биргеликте (кандай болгон күндө да, эми булар менен ажыраша турган убакыт канчалык кайгылуу болбосун, баары бир ажырашууга туура келет) палубага чыгып, аралдан аралга кыдырып сүзүп жүрүп, бири-бирибизге көнүп калдык эле. Убакыттын кандайча өткөнүн билинбеди. Айланада башка арал дагы көрүнбөйт. Бардык жерди акырындап туман басып баратат.

Мына ошентип убакыт да келип жетти, Азиз Окурман.

СОҢКУ СӨЗ ОРДУНА ЖЕ ТИЛ «ОЮНДАРЫ»

Мен бул китептин атын «**Жалпыга тил илими**» деп дагы атап койсом болот эле. Чындыгында, китептин мазмуну жана максаты буга туура келет эле. Бирок азыркы аты «**Тил илимине саякат**» бир аз жөнөкөй болду. Эгер сен, Азиз Окурман, мени менен бирге бул саякатка чыгып, мени менен бирге кайткан болсоң жана бул саптарга чейин келген болсоң, демек, мен өз максатыма жеттим. Менин максатым болсо, мен сүйгөн илимдин эшиктерин сен үчүн колдон келишинче ачып берүү эле.

Бул саякат бир жагынан тил оюну эле. Тил илиминде мындай «оюндар» боло берет. Тил илиминде үндүүлөрдүн ар дайым биз менен кошо ойногонуна күбө болобуз. Бул оюн бизди өзүнө тартат, а биз болсо бул оюнга кандайча кирип кеткенибизди өзүбүз да байкабай калабыз. Чынында эле лингвистика башынан аягына чейин оюн. Себеби, бул илим өз принциптерин, эрежелерин, аныктоодо сөзсүз жашоодон алынган мисалдарга таянат — Эхмед келди, Эхмед кетти, Эхмед деди жана башка. Мисалы, «чыгуу» сөзү реалдуулук менен кандайдыр бир мамиле куруу болсо, аны Эхмед менен байланыштырып оюн катары көрүү жана ага ишендирүү аракети болот.

«Эхмед өлдү» деген белгилүү тилчи М. Ширалиев да оюн ичинде болгондугу ачык белгилүү. Келтирилген мисалдардын алмаштыргыс темасы болгон Эхмедден качып, «Эхмед өлдү!» дейт да, бизди — жаш тилчилерди бул оюн үчүн башка каарман караштырууга шыктандырат. Оюн мына ушуларды гана камтыбайт. Башка белгилүүлөрдүн талаштары да оюн болушу мүмкүн эле. Мухтар Хусейнзаде теманы өжөрдүк менен сүйлөмдүн баш мүчөсү катары санабаган Эбдулезел Демиржизадеге («кабар» ал үчүн негизги баш мүчө эле) Самед Вургундун доорун талабына ылайык келген ыр саптары менен жооп берер эле:

Ар бир жөнөкөй, байланыш сүйлөмүбүздүн

Негизги темасы партиябыз болот .

Демиржизаденин аты Эбдулезел эле. Достору болсо аны Эзел деп чакыра турган. Мухтар бул саптардагы «эзел» сөзүнөн кийин оозеки түрдө «үтүр коюп», аны кайрылуу катары карап, партиянын судьясына ишарат кыла тамашалай, мындай дейт эле: «Эми теманы баш мүчө катары кантип санабай коё аласың?»

М. Ширалиев, М. Хусейнзаде, Э. Демирчизаде... Ар бири өзүнчө бир багыттын башында турду. М. Ширалиев диалектология мектебин, М. Хусейнзаде заманбап тил мектебин, Э. Демирчизаде болсо тил тарыхы жана стилистика мектебин негиздешкен. Алардан тарбияланып чыккан окуучулары да келечектеги белгилүү Азербайжан тилчилери, тил илиминде өз оюндарын ойношот.

Бул оюндун эң терең жана эң жөнөкөй баскычы болуп эсептелет. Мындан кийинки баскыч дагы бар. Ал жакта жогорку фантазиянын ээлери учуп жүрөт. Ф. де Соссюр «Жалпы лингвистика курсу» аттуу классикалык теориялык эмгегинде тилге байланыштуу салыштыруулар, окшоштуруулар мындай оюндун эң сонун үлгүсү боло алат. Тил тарыхы жана синхрондук лингвистиканын айырмасын, тилдик символдордун өзгөчөлүктөрүн шахмат менен, тил менен кептин айырмасын болсо музыканын партитурасы жана анын өнүгүүсүнө салыштыруу, бизге бул өзгөчөлүктөрдү дагы тереңден түшүнүүгө жардам бербедиби.

Актуалдуу талдоонун мүмкүндүгү, сүйлөмдөрдүн реалдуулуктагы бир беткей мамилеси, анын бир жандуу сыяктуу жашоосу тил оюнун кызыктуу кылып, образдуу түшүнүүбүзгө сонун мүмкүнчүлүк түзгөн. Ошону менен бирге грамматикалык талдоо бир патологоанатомдун бир жасаттын ичин жарып, баарын өзүнчө ачып көргөзүп бергендей элес калтырган. Метафоралар менен иштөө болсо өзүнчө эле оюн талаасында жүргөндөй эмеспи, туурабы?

Физикада «кара тешиктер» ааламдагы болжолдуу бир реалдуулуктун (мүмкүн бир фантазиянын) аты. Ал эми «кара тешикте» мезгил деген түшүнүк жок. Анын атын физиктер «окуялардын горизонту» (!!!) деп коюшкан. Оюндубу? Оюнду! Жакшы бекен?

Акыры аппак парустуу кеме, жашыл аралдар, Эхмед, Залха... Мени Окурман мындай көп образдарды жаратканым үчүн күнөөлөбөс. Себеби ар бир элдин, ар бир адамдын өз тили болгондой эле ар бир китептин дагы өз «тили» болот. Мында Эхмед менен Залханын көп жардамы тийди. Алар бул китептин «тилин» тилчи эместер үчүн (а мүмкүн тилчилер үчүн дагы) аябай түшүнүктүү абалга алып келишти. Бул китептеги айтылгандардын кадам сайын ачыктап чагылдырып берүүдө (айтылган пикирлердин баарысы даярдалган эмес, ушул китептин жазылышында пайда болгон пикирлер болду) Эхмед менен Залханын эмгеги зор болду. Ошентсе да алар оюндун каармандары эле.

Эскерме.

Бул жерде жазылгандар да өз алдынча маалым болгон жана маалым болбогон окуялардын топтомунан жазылды. Азиз Окурманым, сен тилчи болбой туруп, бул китепти окугандан кийин тил илимине бир кадам болсо дагы жакындаган болсоң, же болбосо, тилчи болуп туруп, тил илиминин дагы тереңине сүңгүп кирип, билимиңди дагы кеңейте алган болсоң, менин эмгегим максатына жетти деп эсептейм. Жаңы маалыматтарды бири-бирине салыштыруу аркылуу оюн кылып үйрөнгөн жакшы бекен?

Бир аз мурунку эскермелердин биринде болжол менен төмөнкүдөй сөз болгон эле. Билбеген нерсеңди окугандан кийин «мен муну белчүмүн, бул белгилүү эле болуп турбайбы» деген адам алсыз адам. Билгени менен билбегени-

нин чегин так билгендер күчтүү болуп эсептелет жана илимде алардын жардамы менен көп нерсени үйрөнүп-билүүгө болот (Ньютон). **Эскерменин соңу.**

Албетте, тил илиминин маселелери жалгыз бул китепте көтөрүлгөн жок. Жаңы пайда болгон, өзү да ар кандай илимдин кучагында пайда болгон **математикадагы лингвистика, социолингвистика, паралингвистика, лингвопоэтика** жана башкалар белгилүү боштуктарды толтурган, ошол эле учурда, башка маселелердин дагы жаралышына себеп болгон. Бул болсо, кайрадан жаңы багыттар, жаңы көз караштар, жаңы күмөндөр, жаңы ишенимдердин жаралышы болуп саналат. Демек, жаңы аралдар... Ошентсе да, баары кайра эле оюн болот.

Лингвистика бир оюн деп дагы бир жолу тартынбай айта алабыз. Менин оюмда, башка илимдер дагы ошондой эле кызыктуу. Мындай тартынуунун же коркуунун дагы кереги жок. Себеби төрт тарабыбыз тең оюн, туурабы, Азиз Окурман? Эсиңдеби, **М. Хайдеггердин** сөздөрү? Анда эске салып алалы. Улуу немис окумуштуусу М. Хайдеггер мындай деген: ... **жашоо – адамдын чексиз караңгылык, сабатсыздык менен болгон оюну...**

МАЗМУНУ

ТИЛ «АККАНСУУДАЙ» ЖАҢЫРЫП ТУРАТ	3
МЕНИН УРМАТТУУ ОКУРМАНЫМ, же болбосо	
КИРИШ СӨЗ.....	6
I БӨЛҮМ.....	11
ЗАЛХАНЫ СУРАГАН БАР.....	11
1. Эхмед менен Залха.	
2. Тил институтундагы илимий семинарлар жана академик М. Шералиев: «Эхмед өлдү».	
3. Илим жана проблемалар	
4. Эхмедге Залханы эмне дейбиз?	
5. Залханын төрөлүшү жана тилдин келип чыгышы	
6. Залханын чоңоюшу жана тилдин телчигүү тарыхы	
7. Залханын мамиле курган достору жана тилдин башка тилдер менен салыштырылышы	
8. Залханын бир тууганы менен болгон мамилеси жана тилдин туугандары	
9. Залханын кошуналары менен болгон мамилеси жана тилдин түрлөрү	
10. Тил илиминдеги методдор	
II БӨЛҮМ.....	34
УНУТУЛБАГАН ЭФЕМЕР.....	34
1. Роман ичиндеги поэма.	
2. Бир күндүк көпөлөктөр.	
3. Үндөн сезимге карай.	
4. Артур Рембо жана орус символисттери.	
5. Император Улуу Карл ар башка тилдер тууралуу.	
6. Тил бүлөлөрүнө карай...	
7. Үндөшүү деген эмне?	
8. Аллитерация жана ассонанс.	
9. Унутулбас эфемдер.	
III БӨЛҮМ	52
СЕНИН АТЫҢ КИМ?.....	52
1. «Деде Коркут: Атыңды мен койдум, жашыңды Аллах берсин...»	

2. Алгачкы адам жана анын байыркы дүйнөсү.	
3. Ат жана буюм.	
4. Байыркы гректерде ат коюуга болгон мамиле.	
5. Аттан тарыхка карата жол.	
6. Жаш грамматика жана кубдар	
7. Африка жана немис тили.	
8. «Эргежээл»дин мааниси барбы?	
IV БӨЛҮМ	72
АЛЫС ЖАКЫН ТУУГАНДАР	72
1. Тил илиминдеги «туугандар» жана тил бүлөсү.	
2. Коунстун Британия академисына каты.	
3. Алгачкы компаративисттер (тарыхый-салыштырмалуу тил илиминин өкүлдөрү) кимдер эле?	
4. Улуу тилди карай	
5. Профессор Реформатскийдин жакын тилдер классификациясы.	
6. Махмуд Кашгари жана анын «Диваны Лугат-ит Түрк» эмгеги.	
7. Аттар менен койлордун талашы. А. Шлейхердин «Аттар жана койлор» тамсилинин мааниси.	
6. Аталардын сөздөрүндөгү насыят.	
V БӨЛҮМ	90
ЖАШЫЛ ИДЕЯЛАР.....	90
1. «Клокая Куздра» (А. Шерба) жана «жашыл идеялар» (Н. Хомский).	
2. Калыптар, моделдер жана Прокурст керебети.	
3. Чектүү жана чексиз көптүктөр.	
4. Тургузулган мекеменин кабаттары. Тилдин структурасы жана системасы.	
5. Ф. Де Соссюрдун окшотуусу.	
6. Тил жана шахмат оюну.	
7. Музыкалык чыгармалардын партитурасы жана өндүрүмдүүлүгү.	
VI БӨЛҮМ	119
АКЫНДЫН СӨЗҮ, АЛБЕТТЕ, ЖАЛГАН!.....	119
1. «Эң алгач сөз болгон».	

2. Фузули Тутчев жана Фолькнер.	
3. Жалгандын башталышы: Днепр дарыясынын ортосуна чейин уча албаган куштар.	
4. Кардын өңү кандай?	
5. Митрофанушка: «Окугум келбейт, үйлөнгүм келет».	
6. Орусча ойлонуу мүмкүнбү?	
7. Эң сонун жана татыктуу жеңилүү.	
VII БӨЛҮМ.....	138
ПСАММЕТИХТИН ТАЖРЫЙБАСЫ.....	138
1. «Эң байыркы тил кайсы тил – египеттиктердин тилиби же фригиялыктардыкыбы?	
2. Тилдин жаралышы барбы?	
3. Сократ жана Кратил: адамдар нерселерге ат койгондо эмнеге басым жасашкан?	
4. Тил Аллахтан белекке берилген!	
5. Табигаттанбы, а мүмкүн келишим ыкмасы?	
6. «Эмгек убагы басым ыкмасы» эмне?	
7. Тилдин келип чыгышы тууралуу гипотезалар.	
8. Гипотеза эмес, теория!	
VIII БӨЛҮМ.....	156
«ЭХМЕД ЭРТЕҢ МЕНЕН ПОЕЗД МЕНЕН БАКУГА ЖӨНӨЙТ»	156
1. «Платондун ооруганы»	
2. Оккам үлгүсү же болбосо каналдагы «добуш»	
3. Жандуу жана өлгөн сүйлөм	
4. Актуалдуу талдоонун жашыруун долбоору.	
5. Паул, Петр, Эхмед сапарга даярданышты.	
6. Тилде жана жашоодо!	
7. Сүйлөм жашайт, демек, биз дагы жашайбыз.	
СОҢКУ СӨЗ ОРДУНА ЖЕ ТИЛ «ОЮНДАРЫ».....	170

